This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

https://books.google.com

186

DB366
K53
v.2

Digitized by Google

II. C. 8./II./6.
D. 4236 . 4
Ze

OHIO STATE
UNIVERSITY
LIBRARIES

Digitized by Google

KNJIŽNICA NAPRETKOVOG KONVIKTA U SARAJEVU

Signatura: I. L. 8.

„Napretkov" srednjo-školski
KONVIKT
U SARAJEVU

Digitized by Google

H. C. S. H. 16.
D. 4236.4
Ze

OHIO STATE
UNIVERSITY
LIBRARIES

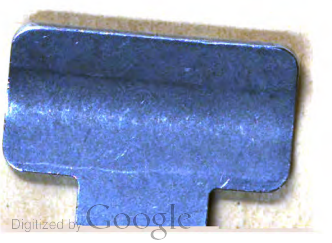

Digitized by Google

KNJIŽNICA NAPRETKOVOG KONVIKTA U SARAJEVU

Signatura: I d 8.

„Napretkov" srednjo-školski
KONVIKT
U SARAJEVU

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

PUČKA KNJIŽNICA

IZDAVANA

DRUŠTVOM SVETOJERONIMSKIM.

KNJIGA XL.

OPIS ZEMALJA

U KOJIH OBITAVAJU HRVATI

OD

VJ. KLAIĆA.

ZAGREB

TISAK DIONIČKE TISKARE.

1881.

Digitized by Google

OPIS ZEMALJA

U KOJIH OBITAVAJU HRVATI

SASTAVIO

VJ. KLAIĆ.

II. SVEZAK.

„Napredkov" srednjo-školski KONVIKT U SARAJEVU

NA SVIET IZDALO

DRUŠTVO S. JERONIMA.

D. 4236-4
Zc

ZAGREB.

TISAK DIONIČKE TISKARE.

1881.

12139
III.

Digitized by Google

DB 356
K53
v. 2

Digitized by Google

II. Dalmacija.

232·3□ milje; 456.961 žitelj.

(Grb). Grb kraljevine Dalmacije sastavljen je od štita modre boje, na kojem su naslikane tri zlatne, okrunjene glave leopardove, i to tako, da su u jednom redu dvie glave, a pod ovimi treća.

I. Opis zemlje.

Medje i položaj. Dalmacija medjaši s ovimi zemljami: na *sjeveru* s Hrvatskom (krajinom), na *iztoku* s Bosnom i Hercegovinom, na *jugoiztoku* i *jugu* s Crnom gorom. Sa zapadne i jugozapadne strane oplakuje Dalmaciju jadransko more. Hercegovačko zemljište prosieca ju na dva mjesta, naime kod Kleka i Sutorine, te ju tako dieli na tri česti: na sjevernu Dalmaciju (u srednjem vieku središte Hrvatske) od hrvatske medje do zatona Kleka; na uzko primorje medju Klekom i Sutorinom (koje spadaše sve do ovoga stoljeća pod republiku Dubrovačku); i na Boku kotorsku od doline Sutorine do medje crnogorske iza Špice.

Dalmacija je dugoljasta a uzka primorska zemlja, prostiruća se uz jadransko more od sjeverozapada prema jugoiztoku. Najširа je na sjeveru (crta od planine Dinare do Zadra); veoma je uzka na jugu Dubrovnika kod Brgata, a najuža u Boki kotorskoj kod Kotora. Dalmacija ima osim kopna i silesiju većih i manjih otoka.

Digitized by Google

Gore i nizine (ravnice). Dalmacija je najvećim dielom zemlja gorovita; ravnicâ, osobito nizkih ravnica, ima u njoj malo.

Gore i planine u Dalmaciji veoma su slične oblikom svojim planinam, što se steru u Hrvatskoj Kupi na jugu. I dalmatinske planine većinom su kršne, pune ponikava, špilja i pećina, a i pustih predjela, gdje se vide samo ogoljele vapnene stiene.

Uz dalmatinsko-bosansku medju stere se od tromedje (hrvatsko-dalmatinsko-bosanske) na jug prema rieci Neretvi lanac planinâ i gorâ, koje poput bedema diele Dalmaciju od Bosne i Hercegovine. Ove se gore zovu jednim imenom *Dinarske planine*, a najviši im je vrhunac *Dinara* (1811 metara). Dinarske se planine sve snizuju, čim se bolje rieci Neretvi primiču; jedan dio Dinarskih planina zove se *Prolog* (visoka ravnica Proložka), te preko njega vodi cesta iz Dalmacije (Sinja) u Bosnu (Livno).

I uz obalu dalmatinsku (ali ne tik nje) steru se planine i gore, koje ćemo prozvati *Primorske planine*. Ove počimaju *Velebitom* na medji hrvatsko-dalmatinskoj, a svršuju se u Boki kotorskoj, gdje se uzdiže *Orjen* (1898 met.), najviši vrhunac ciele Dalmacije. Jedino sjeverni dio dalmatinskoga primorja od grada Nina do Šibenika nema gorâ ni planinâ. Od primorskih planina ističu se napose ove kose i hrpe: *Tartarska gora* ili *Trtar* kod Šibenika, prozvana tako valjda od Tartara, koji su g. 1242. ovuda harali i robili; zatim kod Spljeta *Mosor* (1339 met.), zvan nekoć „Mons aureus = zlatni brieg"; nadalje izmedju rieka Cetine i Neretve *Biokovo* sa najvišim vrhuncem *Sveti Jure* (1766 met.) U planinah naokolo Dubrovnika najviši je vrhunac *Snježnica* (1241 met.) kraj Cavtata.

Digitized by Google

U sjevernom dielu Dalmacije imade i u sredini zemlje nekoliko gorskih hrpa i sklopova. Poznata je nizka *Bukovica* (najviši vrh Jurišinka ima samo 680 met.) Zrmanji rieci na jugu; zatim *Promina* Kninu na jugu, prozvana tako valjda od znamenitog nekoć grada *Promone;* napokon *Svilaja* medju poljem Kninskim i Sinjskim. — Dalmatinski otoci puni su gora, koje medjutim nisu ni iz daleka tako visoke, kano što one na kopnu. Najviši vrhunci na otocih jesu: *Sv. Vid* na Braču (785 met.), *Sv. Nikola* na Hvaru (634 met.), *Hum* na Korčuli, *Hum* na Visu itd.

Već bi spomenuto, da dalmatinske planine obiluju špiljami i pećinami. Najpoznatije špilje jesu: *Eskulapova* špilja na podnožju planine Snježnice kod Cavta'a, za koju kažu, da je nekoć u njoj živio zmaj, kojega je sv. Ilarije ubio; zatim *Vrlička špilja;* napokon vodom napunjena a veoma pravilna i liepa špilja kod otoka Visa (na školju Ravniću). U podzemnih špiljah kod Sinja živi čudnovata životinjica, po imenu *močarila*, koja je donekle riba, a donekle gušter.

Ponajglavnije *visoke ravnice* ili *polja* u Dalmaciji nalazimo uz rieke Krku i Cetinu i uz njihove pritoke. U zagorskoj Dalmaciji prostire se kod grada Knina *Kninsko polje,* kojim teče Krka sa pritoci Butišnicom, Radieljevcem i Mračajem; Kninskoga se polja hvata na jugu *Kosovo polje,* kojim teče potok Kosovčica. Stara priča kaže, da je kralj Dimitrije Zvonimir nekoć na Kosovu polju sazvao narodni sabor hrvatski, i da su ga tom sgodom Hrvati ubili. Nu to nije istini prilično. Uz Čikolu (pritok Krke) stere se kod Drniša *Petrovo polje,* veoma plodno, koje je ime svoje dobilo po svoj prilici od kralja Petra II. Svačića. Dolina rieke Cetine razširuje se u dva oveća polja: jedno jest *Vrličko polje* trgu Vrliki na iztoku, a drugo prostrano *Sinjsko polje,* koje je dugo 15 kilom., a široko kod Sinja 7—8 kilom.

Digitized by Google

Spomena je vriedno još i *Rastočko polje* izpod Vrgorca, zatim *Imotsko polje* uz trgovište *Imotski*, sa okruglim *Proložačkim poljem*. Blizu morske obale nalazimo u primorskoj Dalmaciji neke liepe doline, kao što je n. pr. *Solinska dolina* blizu Spljeta, zatim *Konavlje* medju Cavtatom i Hercegnovim, kojimi teče potok Ljuta.

Nizinâ ima u Dalmaciji malo, najglavnije su ove:

1. *Kotari* (ravni). Ovi se prostiru medju jadranskim morem, gorom Bukovicom i riekom Krkom. Kotari nisu sasvim ravni, već se tuj izmjenjuju humci i brežuljci sa nizkimi i močvarnimi kotlinami. Najpoznatija bare u tom predjelu jesu: *Vranska bara*, Vranskomu jezeru na sjeveru; zatim brakična *Ninska bara*. Sve bare u Kotarih zapremaju oko 25□ kilom.

2. *Neretva*, je prostrana nizina s obje strane rieke Neretve medju Metkovićem i Opuzenom. Površje joj broji 114□ kilom.

Neretavska nizina nalična je donekle „Delti“. Svake godine poplavljuje ju rieka Neretva ili sasvim ili dielomice, te ostaje poplavljena do mjeseca travnja. Kad se zatim osuši, osobito je plodna. Tuj uspieva tada osobito kukuruz, smokva, murva, mogranj, grožđje, korun i sirak; a u preostavših močvarah imade pijavica, šaša i raznih vodenih ptica. Samo po čovjeka i životinje nezdrava je ova močvarna nizina, te je zato i u narodu nastala poslovica „Neretva od Boga prokleta“.

Vode, i to: vrela, rieke i jezera. Dalmacija nema nikakovih toplih vrela. Od rudnih vrela spominju se *Spljetska sumporna vrela*, koja izviru kod Spljeta izpod brda Mrljana tik mora. U vodi tih vrela ima nešto sumpora i natrona, ali su hladna, te se zato mora voda ugrijati, kada rabi za liečenje.

Rieke dalmatinske utiču sve u jadransko more. Pošto te rieke u svom kratkom toku brzo teku i naglo padaju, tvore, krčeć si put kroz kamenite stiene, liepe *slapove*

Digitized by Google

ili *vodopade.* Neke dalmatinske rieke nemaju vidiva ušća, već se gube u ponorih *(ponornice).*

1. *Zrmanja* (vidi str. 25. I. svezka).

2. *Krka* (Titius), izvire u nekoj pećini na podnožju gore Ersovca kod Topolja, teče kraj Knina i Skradina, te prošav kroz Prokljansko jezero uvire kod sela Zatona u more. Duga je Krka 57 kilom., a brodiva je samo medju ušćem i Skradinskim bukom. Od Skradina pa do ušća duboka je 6—12 met. Najznatniji pritok Krke jest *Čikola.*

Krka tvori više slapova, nu najznamenitiji su *Rožki slap* i *Skradinski buk* kod Skradina.

Hoćeš li do ovoga slapa „Skradinski buk" poći, a ti se povezi uz Krku barčicom do njega, jer ćeš ga tako lasnije pregledati. Vožnja traje od Skradina počam uz vodu po prilici jedan sat. Čim se više slapu približuješ, tim više nalaziš na površini milijune bielih mjehurčića, a zatim se ukazuje široki i svietli slap, koji ti se bieli iza silnih oblačina, što no se na podnožju njegovu u vis dižu. Oko ti može samo nekoliko trenutaka ovaj sjaj podnositi, — a zatim se odvraća od njega, da ga za čas opet gleda i njim se nasladjuje.

Imade li gdje u nutarnjoj Dalmaciji kuća, uzdižu se kraj njih visoki jablani. Isto tako vidimo i pad Krke medju jablani, koji su uzrasli kraj vodenica na rtih i otocih izpod slapa.

Ugledav Skradinski buk po prvi put, vidiš silnu razliku izmedju njega i alpinskih vodopada. On je širi nego li viši, te priliči gorostasnoj kaskadi, kakovih nalaziš po vrtih, uredjenih na Versaljsku u Francezkoj. Od poznatijih prirodnih pojava slične ruke mogli bi s njim sravniti slap Rajne i to samo glede lika, a ne glede množtva vode. Slap skradinski ruši se preko šest batrica. Uzporediti bi ga mogao s plazurom, sjajućim se na podnevnom suncu. Tamniji razmaci, kod plazura ponori, jesu ovdje duge crte, gdje pećine kroz pjenu proviruju. Prilika bi ova bila podpuna, da ne zastiru ponešto slap oblaci od vodene pare. Jutrom medjutim pruža ti slap sasvim drugu sliku. Tada se čini dolnja čest vodenoga oblačja tamno-modra; čim više u vis dopire, postaje oblačje sve bjelije poput mlieka, a iza njega razabireš jasno gogolje vodopada.

Digitized by Google

Kreneš li kraj vodopada uzbrdice, eto te domala u divljači od bršljana, mahovinom zastrtih litica, od dudova i maslina, a u nju se ruši do petdeset omanjih kaskada sa visine od kakova 32 metra. Tuj ti se duša malko razvedri — ali umah i razcvili, kad pomisliš, kako bi krasna bila ta naša klasična Dalmacija, da joj nisu neljudi šume, a tim i sve rieke i potoke za vjekove uništili. Iz kamene pustare, koja tek stotinu koraka pred slapom dočima, dospio si tuj u sjenat kraj, iz iztočnoga mrtvila prenješe te vile na ljubko mjestance, gdje sve živi, diše, gdje je priroda svježa i vesela.

3. *Cetina* (Tilurus) nastaje 2 kilometra Vrliki na sjeveru, na podnožju vrhunca Dinare od više dubokih jezera. Teče kraj Vrlike i Sinja te uvire u more kod Omiša. Duga je Cetina 97 kilom., a široka 29—38 met. Od pritoka najznatnija je *Šutina* na desnoj strani, koju prima na Sinjskom polju. Cetina tvori više slapova, nu najznamenitiji je onaj kraj sela Zadvarja, koji narod zove *Velika Gubavica*. Ovaj je slap do 100 met. visok, a okolica mu je divlja i kamenita.

4. *Neretva* (Naro), ne izvire u Dalmaciji, nego u susjednoj Hercegovini i to na visinah Jabuke planine i Čemerna sedla, 4 sata Gačkomu na sjeveru. Iza duga toka (152 kilom.) po Hercegovini ulazi Neretva kod Metkovića u Dalmaciju i teče tuj još 26 kilom. do mora. U Dalmaciji prima pritok *Norin*, a zatim se kod Opuzena dieli na dva rukava i raztače se u ogromne kaljužine u 12 trakova, kojih 9 pripada velikomu rukavu, a 3 malomu. Ušće je Neretve deltasto i močvarno. Brodiva je Neretva u cieloj Dalmaciji, a široka je iza Metkovića 133—170 met.

Od manjih primorskih rieka u Dalmaciji spomena je vriedan *Solin* (izvire izpod planine Mosora, a utiče u Solinski zaton), zatim *Žrnovnica* (utiče u more kod Stobreža medju Spljetom i Omišem); i napokon *Rieka* ili

Digitized by Google

Ombla, koja izvire Dubrovniku na sjeveru na podnožju golih hridina, a utiče u Gružki zaton. Ponornice rieke u Dalmaciji jesu *Vrlika* na Imotskom polju i *Ljuta* u Konavljih.

Jezera. Jezera u Dalmaciji jesu (izuzam Vranskoga) sva periodična, t. j. za kišovita vremena obiluju vodom, dočim za suše presahnu sasvim ili dielomice. Ova jezera dobivaju svoju vodu iz podzemnih pećina i špilja, te se u nekih predjelih zovu i *blata*. Najznatnije jezero je *Vransko*, koje se prostire 37 kilom. Zadru na jugoiztoku. Veliko je 34·5□ kilom., a duboko do 6·3 met. Čini se, da je to jezero u savezu s morem, (od kojega je samo 3·7 kilom. udaljeno), jer mu je voda ponešto slana, a k tomu se opaža kadkada i plima i osjeka. Ostala poznatija jezera u Dalmaciji jesu: *Bokanjsko jezero* i *Nadinsko jezero* u okolišu Zadarskom, *Proložačka jezera* Imotskomu na zapadu, *Rastočko jezero* kod Vrgorca, i *Bačinsko jezero* ili *Bačinsko blato* kod Gradca. Omanjih jezera ima još na otocih Korčuli i Pagu.

Podnebje. Dalmacija imade poradi svoga položaja na jugu i uz more jadransko veoma blago podnebje. Podnebje u Dalmaciji prija u obće ljudem, nu još više bilju. Prema tomu uspievaju u blagoj i toploj Dalmaciji mnogo riedke i cienjene biline, kojimi ne rode Hrvatska ni Slavonija. Tuj nalazimo cielih gajeva od masline, zatim smokve, mendulje i mogranje, naranče i četrune; obilje ružmarina, od kojega se pravi skupocjeno ulje itd.

Sva Dalmacija medjutim nema jednakoga podnebja; razlikovat nam je u tom obziru *primorsku* Dalmaciju od *zagorske*.

Podnebje *primorske Dalmacije* (sa otoci) može se uzporediti sa podnebjem u Grčkoj, Španjolskoj i Siciliji

Digitized by Google

Uz veliku toplinu pokazuje se tuj na onih mjestih, gdje ima zemlje i u njoj vlage, osobito bujno *rastlinstvo*, tako da se dvie trećine godine neprestance samo kosi, žanje i bere. Suša nastaje ovdje redovito već pod konac travnja ili najkasnije sredinom svibnja, a traje (izuzev naglu kišu koncem kolovoza i rujna) do sredine listopada, a kad što tija i do studenoga. Onda stanu lievati silne južne kiše koje izmjenjuje *suha bura*, a medjutim uzme usred zime često po čitave nedjelje ugadjati krasno proljetno vrieme. Sniega ima riedko kada i malo, nu pada kadkada još i u veljači. Oko sredine veljače eto opet kratkotrajnih južnih kiša, a zatim ljetne suše. Najglavnije vjetrovi jesu: *Scirocco* (vlažni i topli jugoistočnjak) i suha *bura*. Bura je u Dalmaciji silna ko i u Hrvatskoj (vidi str. 29. I. svezka), osobito u onih predjelih, gdje se blizu mora uzdižu ovisoke gore.

Podnebje *zagorske Dalmacije* (Knin, Sinj, Imotski) daleko je oštrije od primorskoga. Tuj ne uspjeva nimalo južno bilje; u obće se podnebje ovoga predjela približuje više podnebju visokih ravnica u južnoj Hrvatskoj medju Kupom i jadranskim morem.

2. Žitelji; njihov život i zanimanje.

Žitelji po narodnosti, vjeri i prebivalištih. Dalmaja ima u svem 456.961 žitelja ili stanovnika. Nu ti žitelji niesu jednako naseljeni; najgušće su naseljeni kotari kotorski i hvarski, a najredje kotar benkovački.

Žitelji Dalmacije najvećom su većinom *Hrvati*. Od svakih 100 žitelja jesu 89 Hrvati, a samo 11 inoga poriekla. Osim Hrvatâ naime ima u zemlji (i to najviše po primorskih gradovih) do 48.000 *Talijana*, zatim nešto Niemaca i drugih narodnosti, od kojih se napose ističu

Digitized by Google

Arbanasi (1200 duša), koji su nastanjeni u Arbanasih kod Zadra.

Vriedno je spomenuti, kako se je žiteljstvo Dalmacije ovoga stoljeća množalo. God. 1817. imala je Dalmacija 297.912 žitelja, god. 1836: 366.160, god. 1851: 393.715, god. 1857: 404.499.

Najbolje je u Dalmaciji razprostranjena vjera *katolička*. Katolika obojega obreda (latinskoga i grčkoga) ima u svem 377.120, ili od svakih 100 žitelja jesu po 82 katolika. Na čelu katoličkoj crkvi jest nadbiskup zadarski, kojemu je podredjeno pet biskupa: šibenski, spljetski, hvarski, dubrovački i kotorski. Samo otok Rab i sjeverni kraj otoka Paga podložan je biskupiji krčkoj, koja spada pod Istru. Grko-katolici podredjeni su biskupu križevačkomu u Hrvatskoj. Iza katoličke najznatnija je vjera *grčko-iztočna* ili pravoslavna. Sjedbenika vjere grčko-iztočne broji Dalmacija 78.305, ili od svakih 100 žitelja po 18. Najbolje su razširenu u sjevernoj Dalmaciji (kotar kninski, benkovački, zadarski i šibenski) i u Boki kotorskoj; a najmanje ih ima u srednoj Dalmaciji (kotar spljetski, sinjski, imotski) i na otocih. Grčko-iztočnjaci u Dalmaciji imadu dvie biskupije: jednu u Zadru za sjevernu Dalmaciju i Istru, a drugu u Kotoru za južnu Dalmaciju (dubrovačko-kotorska eparhija). — Ostale vjere (mojsijeva i evangelička) slabo su u Dalmaciji razširene.

Vriedno je još spomenuti, da žitelji Dalmacije prebivaju u 17 gradova, 40 trgovišta (varoši) i 812 sela. Sva ova prebivališta broje ukupno 74.186 kuća. U primorskoj Dalmaciji nižu se većinom gradovi, slavni i starodrevni; u zagorskoj Dalmaciji nalazimo tek trgovišta ili varoši.

Ratarstvo, stočarstvo i kopanje ruda. U Dalmaciji bavi se poljskim gospodarstvom do 50 postotaka svega

Digitized by Google

žiteljstva t. j. od 100 žitelja bavi ih se 50 gospodarstvom. Od svega zemljišta računa se u Dalmaciji do 96·3% plodovite zemlje, nu ipak je veći dio te zemlje neplodna i krševita ledina, koja se samo radi bilja i šikarja, što amo tamo niče i raste, uvršćuje medju pašnjake. Prema plodovitomu tlu ima Dalmacija razmjerno malo oranica (10·71%), jer su šume za mletačkoga gospodstva poharane, a osušenu je zemlju bura s obronaka spuhala, iza koje su ostale gole stiene, koje je voda još više oprala. Pašnjaci zapremaju najveći prostor (56·43%); ostalo ide na šume (21·39%), zatim na vinograde (5·02%), livade i vrtove (2·83%). Ratarstvo je u Dalmaciji na vrlo nizku stepenu (kao i u Hrvatskoj), nešto što nema ljeti dosta vode ni kiše, nešto radi nemara i neznanja žitelja. Potonjoj nevolji pomažu u novije doba gospodarske družine, od kojih zadarska izdaje poseban gospodarski list (Bollettino Agrario della Dalmazia).

Žita (pšenice, kukuruza, ječma, raži, prosa) rodi godimice 780.000 hektol., i to najviše ječma i kukuruza; *riže* 10.500 hektol., *sočiva* razna 23.000 hektol., *koruna* 50.000 hektol., *repe* 19.000 hektol., *kupusa* 336.500 glava. — Raznoga *voća* rodi u svem 83.500 hektol., a od voća se napose odlikuje izvrstna *mendula*, *smokva* (osobito na otoku Hvaru), *datulja* (oko Dubrovnika, zatim na otocih Hvaru i Visu), *četrun*, *naranča*, napokon vrst višnje zvana *Prunus Marasca*, od koje se pravi maraskino. — *Maslina*, koje ima cielih gajića i šuma. daje vrstno ulje, a najbolje je ulje dubrovačko, koje se cieni poput genuvežkoga. — Najglavnijim prirodom Dalmacije smatra se *vino*, kojega rodi 765.000 hektol. Najbolja su vina: debić, grbić, maraskino i muškat u okolišu zadarskom; žuhko tartarsko vino i crveni muškat oko Šibenika; žutkasti posip i vugava oko Trogira; vugava na otoku Braču; grk i ciparskomu vinu slični pečeno na otoku Korčuli; marzemim u Boki Kotorskoj itd. Osobito je vrstno vino dubrovačka *malvazija*. Sav prihod od poljskoga gospodarstva vriedio je g. 1871. blizu 10·3 milijuna forinti.

Digitized by Google

Ni *stočarstvo* nije u Dalmaciji napredno. Najviše ima narod *ovaca* (816.000 glava) i *koza* (424.000 glava), koje ga hrane i odievaju. *Goveda* (83.132 kom.) i *svinja* (26.322) ima razmjerno malo. Magaraca i mazga nabrojilo se je g. 1869. u svem 21.812 gl., a konja 16.792 Gojitba svilaca još je neznatna, ali se ipak sve više širi, te daje godimice 20.000 kilogr. čahurica. Pčelarstvo je prilično razgranjeno (10.229 ulišta), te daje do 85.000 kilogr. meda i voska; najbolji je med na otoku Suletu. — Lov je neograničen; najizdašniji je lov na vodene ptice po močvarah Neretve. — Ribarstvo u primorju i na otocih osobito je izdašno (vidi str. 8. I. svezka).

Rudami je Dalmacija siromašna. Jakih slojeva smedjega ugljena ima kraj Drniša i Sinja, te se je g. 1871. na tih mjestih izkopalo 80.876 centi; — asfalt ili crna zemna smola kopa se na više mjesta, osobito na otoku Braču i na iztočnih obroncih planine Mosora. Izvodi ga se godimice 148.000 centi. — Morska sol pravi se u Stonu (na poluotoku Pelješcu) i na otocih Pagu i Rabu (g. 1871. 112.607 centi). Vapnenjaka i mramora za gradju ima navlastito na otocih Braču, Hvaru i Korčuli.

Obrtnost i trgovina. Obrtnosti bave se u Dalmacij samo $3^3/_4$ % svega pučanstva. Obrtnost u obće slabo je tuj napredovala, jer su potrebe seljaka neznatne, a k tomu si seljak najvećom većinom sam pravi, česa mu upravo treba (odielo i orudje).

Od raznih obrtnih struka najznatnije je *gradjenje brodova.* Ovim se bavi preko 1500 ljudi, te se na dalmatinskih škverih sagradi godimice preko 400 novih brodova (ponajviše za plovitbu uz kraj). Znamenita je jošter produkcija (proizvod) *maraskina* i drugih vrsti rozolija; tvornica maraskina ima u Zadru, više kojih su neke stekle velik glas. Nekoliko parnih mlinova (u Šibeniku, Gružu

Digitized by Google

itd.) melje za domaću potrebu. U Šibeniku i Gružu i dr. ima strojeva za ožimanje maslina. Vriedno je još spomenuti staklanu u Zadru, kožarnice (Kotor), lievaonicu zvonova u Spljetu. Kraj toga žge se vapno, pravi sapun i opeke. U najnovije doba počelo se je širiti svilarstvo i sadjenje pamuka.

Trgovinom i brodarstvom bavi se u Dalmaciji $2^1/_2\%$ ukupnoga žiteljstva. Trgovački promet iznosi do 16 milijuna forinti (g. 1873. u svem 15,803.000 forinti); od toga ide 33% na uvoz po moru, a $8^1/_2\%$ na uvoz po kopnu; zatim $27^1/_2\%$ na izvoz po moru a 9% na izvoz po kopnu; za provoznu trgovinu preostaju 22%. Sav promet po moru iznosi 10 mil. for. Glavni predmeti uvozne trgovine jesu: žito, brašno, duhan, stoka za klanje (po suhu), pamučnine, vunenine (po moru) i duge; predmet pako izvoza jesu: maslinovo ulje (po moru), voće, vino rozolija, ribe, sol, usoljeno meso, kože, loj, mastilarsko korienje, pijavice, smedje uglevlje i asfalt. Većina trgovine ide preko mora; trgovina provozna ide od mora u Bosnu i obratno. Glavna se cesta dalmatinska proteže duljinom zemlje, a od najznatnijih primorskih mjesta eku u nutarnju zemlju i prema Bosni toli putevi za kola, koli putanje za tovarnu marhu. Ceste u Dalmaciji duge su 2260 kilom. Nova željeznica dalmatinska, koja vodi iz Siverića do Perkovića, a odavle ili u Spljet ili u Šibenik, duga je 106 kilometara. Trgovinu pomažu još i trgovačko-obrtničke komore u Zadru, Spljetu i Dubrovniku.

Škole; znanstveni, književni i dobrotvorni zavodi. Godine 1872. imala je Dalmacija 258 pučkih škola, koje je polazilo 11.102 djece, jedva petina za školu dorasle mladeži. Nu i to je napredak prema prijašnjoj dobi, kad je n. pr. g. 1850. bilo u svem samo 156 pučkih škola.

Digitized by Google

Srednjih škola, t. j. gimnazija i realka (realnih gimnazija) ima ove: Velike gimnazije ima u Zadru, Spljetu i Dubrovniku; malu gimnaziju u Sinju (sada privatnu); realnu gimnaziju sjedinjenu sa nautičkom (pomorskom) školom u Kotoru; veliku realku u Spljetu i malu realku u Zadru.

Viših škola nema u Dalmaciji, osim bogoslovija. U Zadru je središnje katoličko sjemenište sa bogoslovijom od 4 tečaja, zatim bogoslovno učilište za grčko-iztočne. Seminara biskupskih ima u Spljetu, kod Omiša i u Dubrovniku.

Od strukovnih škola vriedno je iztaknuti još samostalnu nautičku (pomorsku) školu u Dubrovniku, privatnu nautičkn školu u Srbini kod Ercegnovoga; zatim *učiteljište* za pučke učitelje u Arbanasih kod Zadra, i *žensko učiteljište* u Dubrovniku.

Uz škole radi za napredak naroda takodjer i književno družtvo „Matica dalmatinska"; a naobrazbu pomažu knjižnice (osobito občinska u Zadru i znamenita franjevačka u Dubrovniku). U Spljetu ima arheologički muzej (museo d' antichità), u kojem su sahranjene osobite rimske starine.

Godine 1872. bijaše u Dalmaciji 99 raznih družtva, i to 12 dioničarskih družtva, 2 štedionice, 42 čitaonice i kasina, 8 glasbenih družina, 19 gospodarskih družina itd.

Najvažniji dobrotvorni zavodi jesu *bolnice* (4), *obskrbilišta* (2) *i pjestovališta za malu djecu* (3).

3. Ustav, uprava i važnija mjesta.

Ustav. Toli po povjesti koli po državnom i prirodnom pravu pripada Dalmacija Hrvatskoj (trojednoj kraljevini Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji), s kojom bijaše kroz

Digitized by Google

stoljeća sjedinjena. Dapače najveći dio današnje Dalmacije ne bijaše u sredujem vieku nego Hrvatska. Da je Dalmacija jedno sa Hrvatskom, priznaje to i sama nagodba od g. 1868. (vidi stranu 39. I. svezka).

Nu uzprkos pravu i zakonom Dalmacija još uviek nije sjedinjena sa Hrvatskom i Slavonijom u jedno tielo, nego se pribraja kraljevinam i zemljam, zastupanim u carevinskom vieću, te je po tom podložena *i ministarstvu u Beču.*

Dalmacija ima svoj *zemaljski sabor,* a šalje takodjer u Beč svoje zastupnike u *carevinsko vieće.* Zemaljski sabor dalmatinski imade u svem 43 člana i to zadarskoga katoličkoga nadbiskupa i zadarskoga grčko-iztočnoga biskupa, zatim 41 zastupnika, od kojih biraju 10 veliki posjednici, 8 gradovi i varoši, 3 obrtničko-trgovačke komore, a 20 seoske obćine. Kao izvršujući i upravljajući organ zemaljskoga sabora jest *zemaljski odbor,* sastojeći od predsjednika i 4 člana (i 4 zamjenika).

Na državni sabor, t. j. u carevinsko vieće u Beču šalje Dalmacija 9 poklisara.

Uprava. Glava zemaljske uprave jest *c. k. namjestničtvo* u Zadru, kojemu je podredjen zadarski magistrat i 12 kotarskih poglavarstva. Sudbene poslove vodi viši zemaljski sud (Tribunale d' Appello) u Zadru u drugoj, a zemaljski sud u Zadru, 3 okružna (u Spljetu, Dubrovniku i Kotoru) i 30 kotarskih sudova u prvoj molbi. Financijalnomu zemaljskomu ravnateljstvu u Zadru podredjena su kotarska ravnateljstva u Zadru, Spljetu i Dubrovniku, glavne (7), i područne (48) carinare, zemaljska blagajna i porezni uredi (31). Poslove poštovne (85 poštarskih ureda) i brzojavne (48 brzojavnih ureda) vode dotična ravnateljstva, a pomorske lučki i zdravstveni uredi, podredjeni pomorskoj oblasti u Trstu.

Digitized by Google

Dalmacija plaća 574.000 fr. izravnih i 1,280.000 fr. neizravnih poreza.

Važnija mjesta. Kraljevina Dalmacija podieljena je glede uprave na 12 kotara. Glavni grad ciele zemlje jest Zadar, koji čini poseban kotar.

Zadar (Zara) leži prama otoku Uljanu, te se poput jezika prostire na uzkom poluotočiću, koji su Mletčići i s kopnene strane prekopali, tako da je grad pravo rekuć na otoku, te ga samo most spaja s ostalim kopnom. Obseg grada broji $^1/_4$—$^1/_2$ milje. Luka zadarska nije velika, ali je sjegurna.

Grad ima četvera vrata (Porta Marina, Porta Catena, Porta S. Rocco, Porta di Terraferma). Porta Marina vodi u grad sa sjeverne morske strane; a Porta di Terraferma sa iztočne, kopnene strane. Porta Marina znamenita je stoga, što je u nju ugradjen rimski luk, po obćem mnienju slavoluk, što ga je neka Melia Anniana podigla na uspomenu svomu mužu (Lapicius Bassus). Vrata sa kopnene strane sagradio je g. 1543. veronski graditelj Gian-Girolamo Sammichieli po osnovi svoga slavnoga strica Michela Sammichiela. Ova su vrata čvrsta i veoma liepa. (U najnovije vrieme načiniše još peta *nova* vrata).

Do nedavna bijaše Zadar i prava tvrdja, okružen pravilnimi zidinami sa 9 bastiona. i inimi utvrdami, na kojih su radile hrvatsko-ugarska, mletačka i austrijska vlada. Sad je medjutim tvrdjava od nekoliko godina zapuštena; zidine sa strane luke snižene su, a one sa strane kanala sasvim porušene, tako da je tuj sada nova široka ulica i nova obala (Marina nuova) sa nizom liepih velikih kuća. Tako je dobio grad sasvim drugo lice, a napose ima više propuha, dočim je prije bio sav zidinami zatvoren.

Već na prvi pogled pokazuje se Zadar kao sasvim talijanski grad. Gradjen je na mletački način; glavne ulice prilično su pravilne i potaracane, nu neke pokrajne ulice tako su uzahne, da oveća kola jedva prolaziti

*

Digitized by Google

mogu. Od svih ulica ponajglavnija je jedna uzdužna, koja pod raznimi imeni *(Carriera, via Larga, via del Duomo, via del Castello)* prosieca sav grad, te ga dieli na dvie malo ne jednake polovice. S ovom se ulicom križa druga, koja takodjer pod raznimi imeni vodi na Piazettu Marinu i do Porte Marine. Ove dvie ulice razstavljaju Zadar na četiri četvrti ili kotara, koji se zovu: *S. Grisogono* (sjeverni), *S. Domenico* (južni), *S. Simeone* (iztočni) i *Quartiero del duomo* (zapadni).

Trgova ili pijacâ ima u Zadru više, i to: Piazza dei Signori, Piazza dell' Erbe, Piazza del Duomo, Piazza dei Cinque Pozzi, Piazza della Collona, Campo Castello, Campo S. Simeone. Svi su ovi trgovi maleni. Najglavniji je trg „Piazza dei Signori" ili „Gospodski trg", dug 150′, a širok 100′. Ovaj je trg takodjer malen četverokut, ali je potaracan kamenimi pločami. Na sjevernoj strani toga trga stoji gradska viećnica, na iztočnoj nekadanja zadarska sudnica (Loggia, malena ali liepa dvorana sa stupovi) a sada obćinska knjižnica, na zapadnoj strani uzdiže se toranj sa urom i liepa zgrada glavne straže, a na južnoj strani oveća kuća, gdje je razi zemlje glavna kavana, a gore ima svoje prostorije družtvo „Casino". Najzanimivija je na tom trgu upravo „Loggia" (sagradjena od Sammichiela), gdje su se nekoć zakoni proglašivali, zatim osude u gradjankih i kaznenih parnicah čitale i izvršivale. Spomena je vriedan još trg „Piazza dai Cinque Pozzi" (trg petih zdenaca), koji je ime dobio od velike javne cisterne, sagradjene oko g. 1575. za providura Alviža Grimana. Ova je cisterna blagodat za grad Zadar, koji ne obiluje vodom. Uz cisternu podignuta bje u novije doba i fontena (vodoskok) sa kipom Neptuna. Dosta je prostran još i trg, na kojem se povrće prodaje i koji se po tom zove „Piazza dell'

Digitized by Google

erbe". Na sjevernom krilu ovoga trga uzdiže se nadbiskupska palača.

Kuće u Zadru sve su od kamena, krupne i starinske, ali se ne odlikuju osobito umjetnom gradjom. Nekoć imao je Zadar do 30 crkava, sada ima samo 7 katoličkih i 1 grčko-iztočnu. Najglavnija je *stolna crkva sv. Štosije* (s. Anastasia, nekoć sv. Petra), sagradjena u romanskom slogu u drugoj polovici 13 stoljeća, a posvećena g. 1285. Ova crkva ima liepu fasadu (čelo), u nutarnjosti liepu galeriju, znamenit glavni žrtvenik, presbiterij, grobnicu (kriptu) i druge vriedne stvari. Ističe se takodjer i *crkva sv. Krševana* (S. Grisogono), zaštitnika gradu Zadru; zatim *crkva sv. Šimuna* (S. Simeone), u kojoj se čuva znamenita umjetnina, srebren naime lies, koji je načinio zlatar Francesco di Antonio iz Milana g. 1377—1380. po nalogu kraljice hrvatsko-ugarske Jelisave. Ovaj lies, u kojem su sahranjene moći sv. Šimuna, sav je od srebra (vriedi do 45.000 for.), te je krasno izradjen. — *Crkva sv. Marije* uz istoimeni opatički samostan osnovana bi u polovici 11. stoljeća od Čike, rodjakinje kralja Petra Krešimira. Ova crkva ima veoma liepe slike od Tiziana, Cesara Vecelli-ja, i od Zadranina Salghetti-Driolija (koji je naslikao poznatu „Jugoslaviju"). — *Crkva sv. Franje* (S. Francesco) znamenita je po tom, što se u njoj takodjer vidi ogromna slika od Zadranina Salghetti-ja, zatim slike od Palme mladjega i Carpaccia. Uz crkvu ima franjevački samostan, kojega knjižnica ima do 5000 svezaka, zatim starih rukopisa. Grčko-iztočna crkva *sv. Ilije* bijaše nekoć katolička, posvećena sv. Margareti.

Od *zapuštenih* crkava u Zadru osobita spomena jest vriedna *crkva sv. Trojstva*, zvana takodjer *San Donato*. Misli se da je ovu crkvu sagradio sv. Donat, četvrti biskup zadarski to od

Digitized by Google

ruševina rimskoga hrama, posvećena Junoni Augusti (Juno Augusta), početkom 9. stoljeća. Ova crkva je velika rotunda (t. j. sva je okrugla) u byzantinskom slogu, sa trima apsidama (apsida se zove onakav prostor u crkvi, kakav je onaj gdje je obično veliki žrtvenik) i kubom; imade dva sprata, te sastoji pravo rekuć od dviju crkava, koje su sagradjene jedna na drugoj. Mnogi vještaci uzvisuju u velike umjetnu gradju te crkve, te ju sporedjuju sa glasovitom crkvom San Vitale u Ravenni.

Od ostalih javnih zgrada u Zadru vriedno je spomenuti *gradsku viećnicu*, *palaču nadbiskupsku*, *palaču namjestničtva*, a od privatnih palača: „*Palazzo Cosmacendi*“. Zadar imade *dva kazališta*: staro i novo. Staro kazalište *(Teatro Nobile)* tako je od prilike veliko i razdieljeno kao zagrebačko, te bi dozvolom mletačkoga senata od g. 1781. podignuto još u prošlom stoljeću. Novo kazalište *(Teatro Nuovo)* stoji blizu crkve Madonna del Castello, a sagradjeno bje pod upravom dra. M. Klaića o trošku družtva otmenih gradjana zadarskih (otvoreno bi 7. oktobra 1865). Ovo bi kazalište resilo i oveći grad.

Grad Zadar imao je po popisu od g. 1869. u svem 8014 žitelja (3795 mužkih i 4219 ženskih), koji su stanovali u 926 kuća. Žitelji se bave obrtom i trgovinom. Osim toga ima u Zadru silesija činovnika svake vrsti. Od tvornicah i većih obrtnih poduzeća najznatnije su tvornice maraskina (Maraschina); n. pr. Fabbrica Drioli, fabbrica Luxardo, fabbrica Kaligarić itd.) Trgovina nije baš osobito živahna, već je ograničena samo na potrebe grada.

Zadar kao glavni grad Dalmacije jest sielo svih glavnih svjetskih i duhovnih oblasti i ureda za cielu kraljevinu. On je sielo namjestnika i namjestničtva, zemaljskoga sabora i zemaljskoga odbora, zemaljskoga vrhovnoga suda, financijalnoga ravnateljstva, ravnatelj-

Digitized by Google

stva poštâ i brzojavâ itd. Od duhovnih oblasti stanuje u Zadru nadbiskup zadarski i metropolita ciele Dalmacije, zatim biskup grčko-iztočni za sjevernu Dalmaciju i Istru (Peroj). — Od školâ nalaze se u Zadru dva bogoslovna zavoda za katolike (seminario provinciale — i seminario diecesano), zatim bogoslovije za grčko-istočnjake; nadalje viša gimnazija sa naravo-prirodopisnim kabinetom i liepom knjižnicom, dolnja realka, i više pučkih škola. Zadar ima još i občinsku knjižnicu (smještenu u Loggii), koju je g. 1857. ostavio svomu rodnomu gradu Zadranin P. A. Paravia, bivši profesor sveučilištni u Turinu; ova knjižnica broji sada 24.000 svezaka. Zadar ima nadalje glasbeno družtvo (Societa Filarmonica), književno družtvo hrvatsko „Matica dalmatinska", Narodnu čitaonicu i talijanski kasino (Casino di Lettura); napokon 3 dobrotvorna zavoda, 2 bolnice i 6 raznih družtva (novčarsko, štamparsko itd.)

Od javnih mjesta za šetnju i zabavu spominjemo glacije predtvrdje, zvane *Spianata;* zatim javni vrt zvan *Giardino pubblico,* kojega je g. 1829. uredio barun *Welden.* Bliža okolica Zadra, premda veoma kamenita, prilično je obradjena, osobito vinogradi.

Zadar je veoma star i znamenit grad. Spominje se već u predrimsko doba kao znatan grad liburnijski pod imenom *Jader.* Kad je Jader spao pod Rimljane, ne zna se točno. Za gradjanskoga rata medju Caesarom i Pompejem pristajahu Jadestini (žitelji grada Jadera) uz Caesara. Prvi rimski car Oktavijan Augusto uzvisi malo prije smrti svoje (g. 14. po Isusu) Jader na *rimsku koloniju* (colonia Jader, tribu Sergia), pače ga i utvrdi zidom i tornjevi. Car Oktavijan zove se i zato „otcem kolonije" *(parens coloniae.)* I kasniji rimski carevi niesu zanemarili kolonije Jadera, kojom su upravljali duoviri; car Trajan n. pr. sagradi tuj vodovod, kojemu se tragovi sačuvaše do dana današnjega. Kao pristanište za putnike po moru, putujuće put Italije i Illyrika postade Jader (zvan'i *Jadera)* doskora bogat i slavan, čemu je

Digitized by Google

pripomoglo i to, što su ga valjane ceste spajale sa znatnijimi gradovi dalmatinskoga primorja. Za rimskoga gospodstva stajaše u Jadri hram posvećen Junoni Augusti (carici Liviji, ženi Oktavijana Augusta). Godine 380. spominje se sv. Feliks, prvi po imenu poznati biskup zadarski.

Za provalâ Avarâ i Hrvatâ u Dalmaciju ostade Jader pošteđen i čitav, dočim je napose Salona, dotadanji glavni grad Dalmacije, ljuto postradala. Pad Salone (prije g. 642.) bijaše po Jader koristan, jer je sada upravo ovaj postao glavnim mjestom preostavše Dalmacije. U Jader preseliše se oblasti byzantske Dalmacije; čini se dapače, da je i nešto žitelja razorenoga Salone našlo u Jaderi zaklona i pristaništa.

Ovako preuze Jader sve predaje (tradicije) razorene Salone; on postade glavnim gradom byzantske Dalmacije, u njem stolovaše namjestnik byzantskoga (carigradskoga) cara. Nu doskora poče i Jader stradati od Hrvatâ; pošto su ovi bili zauzeli sve zemljište do zidina gradskih, a i susjedne otoke sve naokolo, počeše uznemirivati grad s kopna i s mora, ne bi li ga podložili.

U spomenicih za vlade hrvatskih knezova i kraljeva narodne dinastije zove se Zadar ovimi imeni: *Jadera*, *Jatera*, *Jadria*, *Jadra*, *Jadara*, *Jazara*, *Zadria*, *Zadarensis civitas*, pače jednom i *Diadora* u polovici X. stoljeća.

Sve do početka 9. stoljeća nalazimo Zadar u vlasti byzantskih careva, kojih namjestnici borave u Zadru, te upravljaju ne samo tim gradom, nego i ostalimi gradovi byzantske Dalmacije Nu g. 805. nalazimo vojvodu Pavla (Paulus dux Jaderae) i biskupa zadarskoga Donata na dvoru Karla Velikoga, gdje se ovomu silnomu vladaru pokloniše i time odrekoše byzantskoga cara Nicefora. Radi ovoga čina Zadranâ zametnu se borba izmedju oba cara, koja se svrši g. 812. napokon tim, da je Karlo vratio byzantskomu caru Mletke, Zadar i druge dalmatinske gradove. Tako dodje Zadar pod byzantsku vlast, dočim je hrvatska i nadalje priznavala vrhovničtvo Karla Velikoga i njegovih nasljednika. Kad su kasnije oko g. 875. i Hrvati opet pristali opet uz byzantsko carstvo, uredi car Vasilije I. odnošaje dalmatinskih gradova prema hrvatskim knezovom. Medju inim odredi, da i Zadar plaća u buduće hrvatskomu knezu danak od 110 dukata u to ime, da ga pusti na miru živjeti i da mu ostavi samoupravu.

Odsele su hrvatski knezovi nastojali, da pošto po to dobiju Zadar sasvim u svoje ruke, dočim su opet Zadrani radili o tom

Digitized by Google

da ostanu samostalni i da zadrže samoupravu svoju. Zadar se je u to vrieme liepo razvijao pod upravom svojih načelnika (priora), koji su ujedno bili mnogo puta i „proconsuli“ ciele byzantske Dalmacije. Iz 10 stoljeća poznajemo dva načelnika (priora) grada Zadra: Andriju oko g. 918. i Maja oko g. 986. Izmedju g. 940. i 946. boravio je u Zadru hrvatski kralj Krešimir I. Stariji, otac kralja Držislava. Ovom prilikom pokloni kralj Krešimir samostanu sv. Krševana u gradu Zadru neko zemljište kod današnjega sela Diklo. Još g. 986. priznavaše Zadar vrhovnu vlast byzantskoga Vasilija II. Bugarobijca, ali tako, da je i sada plaćao danak hrvatskim vladarom. Nu malo zatim nastojaše hrvatski kralj Držislav, da si Zadar posvema podvrgne. Zadrani, bojeći se, da bi izgubili svoju samoupravu, utekoše se za pomoć Mletkom, koji su se baš tada za vlade duždeva Urseola bili liepo podigli. Molbe Zadrana usliša duždo Petar II. Urseoli, te g. 998. krene sa velikim brodovljem put Dalmacije. Hrvatski kralj Držislav bijaše baš tada u zavadi sa svojim bratom Svetoslavom Surinjom, te ne bijaše moguć suzbiti Mletčana, koji su sami dosele Hrvatom danak plaćali. Tako se sgodi, da je duždo Petar II. bez svakoga odpora zauzeo grad Zadar, a uza nj mnoga mjesta i gradova toli u Dalmaciji, koli u Hrvatskoj (Osor, Krk, Rab, Pag, Trogir, Belgrad, Spljet, otok Vrgadu itd.)

Ovako spade Zadar, a uza nj i sva byzantska Dalmacija prvi put u ruke Mletčanom. Hrvatskim vladarom bijaše to žao i nastojahu Zadar opet pod svoju vlast spraviti. To pokuša napose kralj Krešimir II. g. 1018. te uze Zadar i druge gradove uznemirivati. Nu na to priskoči u pomoć dužd Oto Orseoli, suzbije Krešimira, i sačuva tako Zadar, koji mu se na novo zavjeri i zakletvu vjernosti položi.

Godine 1034. i 1036. nije više Zadar u vlasti mletačkoj, već opet pod byzantskim carem. Godine 1036. stoluje već u Zadru Gregorije, namjestnik byzantskoga cara, koji se ponosno piše „protospatar i strateg ciele Dalmacije“ (protospatario et stratico universe Dalmacie). Po svoj prilici da je Zadar u to doba stojao prema hrvatskim vladarom onako, kao što prije g. 998. t. j. on je bio pod vrhovnom vlasti byzantskih (carigradskih) careva, ali je donekle bio ovisan i o hrvatskih vladarih. To svjedoče medju inim ovi podatci. God. 1029. daje Helena, sestra hrvatskoga bana, samostanu sv. Krševana u Zadru neke svoje zemlje u Obrovcu

Digitized by Google

god. 1042. dariva opet hrvatski ban Stjepan (Stephanus banus, imperialis protospatarius) zajedno sa ženom Marijom istomu samostanu sv. Krševana crkvu sv. Nikole, koju bijaše sâm sagradio.

Hrvatskomu kralju Petru Krešimiru uspije napokon u polovini 11. stoljeća izvesti davne želje hrvatskih knezova i kraljeva. U sporazumku sa byzantskim carem podloži si on posvema ne samo grad Zadar, nego i svu byzantsku Dalmaciju, te se ponosno prozove kraljem Hrvatske i *Dalmacije*, dočim su se njegovi predšastnici zvali jednostavno kralji Hrvatske.

Počam od g. 1059. nalazimo Zadar ko i svu ostalu Dalmaciju u vlasti Petra Krešimira. Zadar imao je ko i prije svu svoju samostalnost i gradsku samoupravu (autonomiju), ali priznavaše vrhovnu vlast hrvatsko-dalmatinskoga kralja, na koga bješe byzantski car prenesao sva svoja prava glede Dalmacije. Kralj Petar Krešimir nastojaše da u svem ugodi svojim novim podanikom. Oko g. 1062. potvrdi on darovnicu svoga pradjeda Krešimira I. Starijega, kojim bješe ovaj darovao samostanu sv. Krševana zemljište u Diklu; malo zatim oko g. 1066. utemelji rodjakinja Krešimirova, po imenu Čika, ženski samostan sv. Marije u Zadru, kojemu iste godine kralj Krešimir podieli znamenite povlastice. Godine 1069. pokloni opet kralj Petar Krešimir samostanu sv. Krševana otok Maun (Maon), koji bijaše dosele kraljevski. Po primjeru kraljevu darivahu i hrvatski velikaši zadarske samostane raznimi darovi, tako n. pr. g. 1070. hrvatski boljari Radovan, zatim Hrvatin sa bratom Ljutstrahom nadariše samostan sv. Krševana nekimi zemljami. Slično učini god. 1072. župan sidražki Petar sa svojom braćom.

Zadar bijaše u obće od g 1059—1073 podpuno u vlasti kralja Petra Krešimira, kao što se bješe u to doba i ciela Dalmacija sjedinila sa Hrvatskom u jednu državu. Zadar imao je doduše svoje priore i nadalje (Grubiša g. 1056, Majo g. 1066, Drago, Dabro,) nu ovi se pokoravahu kralju Krešimiru, koji je medjutim ostavio i nadalje Zadru stare povlastice gradske, što ih je sačuvao još iz rimske dobe. Zadar je u to vrie e imao i svoje „*tribune*“ i „*iudices*“; a žiteljstvo grada dielilo se je na „maiores i minores“, na plemstvo i puk. Plemstvo se zvaše takodjer „magnates ili proceres“. Obie klase žiteljstva sastajahu se na viećanja (conventus magnatum et minorum). Uz prvobitne žitelje latinskoga poriekla bješe se tečajem prošlih vremena doselilo u grad i mnogo

Digitized by Google

hrvatskih žitelja, što svjedoče medju inim i imena nekih zadarskih žitelja u to doba n. pr. Desina, Volen, Drago, Grubiša itd. U Zadru bijahu tada dva samostana: samostan mužki sv. Krševana (s. Chrysogoni) i ženski sv. Marije. — Crkvi spominje se više: crkva sv. Anastasije, sv. Lavrencija, sv. Trojstva, sv. Nikole itd. Grad bijaše utvrdjen; nadalje spominje se biskupska palača (palatium episcopale) i jedna cisterna.

Zadar ostade i nadalje za kraljeva Dimitrije Zvonimira i Stjepana II. sve do g. 1091. sjedinjen sa ostalom Hrvatskom i Dalmacijom. Za nasljednih borba u Hrvatskoj od g. 1091—1102. priznavaše Zadar najprije byzantsku vlast, a oko g. 1096. vrhovničtvo Mletčana, kojih su se duždi još od g. 998. ponosno pisali „duces Veneticorum et *Dalmaticorum*" smatrajući, da su vojenim pohodom dnžda Petra II. Urseola stekli neko pravo na Dalmaciju. Nu čim bje ugarski kralj Koloman g. 1102. okrunjen u Belgradu za kralja hrvatskoga, smatraše si on za dužnost pridružiti hrvatskoj kruni i Dalmaciju sa Zadrom, koji se bjehu za posljednih gradjanskih nemira u Hrvatskoj odvrgli. Nakon borbe od triju godina uspije Koloman, te on zauzev najprije Spljet i Trogir uljeze g. 1105. slavodobitno u grad Zadar.

Kralj Koloman proslavi svoj slavodobitni ulaz u Zadar spomenikom, koji se je do danas sačuvao. Podigne naime na crkvi sv. Marije zvonik, i uklesa na nj napis: „Anno incarnationis domini nostri Jesu Christi millesimo centesimo quinto post victoriam et pacis premia Jadere introitus a Deo concessa proprio sumptu hanc turrim s. Marie Ungarie, Dalmacie, Croacie construi et errigi jussit rex Colomanus". To glasi u kratko u hrvatskom jeziku: „Ljeta gospodnjih 1105. iza podieljene od Boga pobjede i i mira zapovjedi kralj ugarski, dalmatinski i hrvatski Koloman, da se taj toranj na njegov trošak podigne i sagradi". Zauzev Koloman grad Zadar ostavi mu sve stare pravice, pače mu podieli kao i ostalim dalmatinskim gradovom (Spljetu, Trogiru) posebne povlastice.

Poslie smrti Kolomanove počima borba Mletčana i ugarsko-hrvatskih vladara za Dalmaciju i Zadar. Borba ova traje uz neke stanke od g. *1114—1409.*, dok posljednje godine Zadar ne spadne posve pod vrhovnu vlast mletačku. U to doba od 3. stoljeća nalazimo Zadar po više puta duže vremena pod vladari ugarsko-hrvatskimi, a onda opet pod vladom mletačkom. U ovoj period

Digitized by Google

sve se više hrvatskih porodica nastanjivaše u Zadru, tako da je napokon pod konac ove periode bio Zadar malo ne sasvim hrvatski grad. Da je u obće za vrieme od g. 1114—1409. grad Zadar svom mogućom silom odbijao vlast mletačku, razabrati ćemo učeć najvažnije sgode ovoga doba.

Umah poslie smrti kralja Kolomana nastojahu Mletčani, da dobiju grad Zadar. Dužd Ordelafo Falieri krenu zato s brodovljem g. 1116. proti kralju Stjepanu II., te osvoji sretno varoš zadarsku; a dvie godine zatim (1118.) pade u mletačke ruke i tvrdja zadarska, koju je dosele hrabro branila hrvatsko-ugarska posada. Uz Zadar spanu pod Mletčane dalmatinski otoci Rab, Pag, Krk itd., dočim su gradovi Trogir, Šibenik i Spljet sa južnimi otoci ostali i nadalje u vlasti hrvatsko-ugarskoga kralja. Mletčani, da bi u svakom obziru Zadar i susjedne mu otoke otudjili od ostale Hrvatske i Dalmacije, izhodiše u Rimu, da je bulom od 17. listopada 1154. papa Anastasije IV. odciepio zadarsku biskupiju od Spljetske nadbiskupije (koja bijaše pod hrvatsko-ugarskimi kralji), pa da ju je uzvisio na nadbiskupiju i podložio joj biskupije: osorsku, rabsku i krčku. Prvi nadbiskup zadarski bijaše Lampredije. Ako su Zadrani bili donekle zadovoljni ovom odredbom, doskora su mogli uvidjeti, kamo Mletčani smieraju, kad je naime sliedeće godine 1155. papa Hadrijan podložio zadarsku nadbiskupiju mletačkomu patrijarhi gradskomu. Zadrani su tako postali ovisni o Mletcih i crkveno, te bijahu stoga nezadovoljni.

Poslie g. 1155. pa do g. 1180. priznavahu Zadrani ipak uza sve nezadovoljstvo svoje mletačku vlast, pošto vladari hrvatsko-ugarski, bivši zapleteni u ljute borbe sa grčkim carem Emanuelom, niesu dospievali da Zadranom budu u pomoć. U to vrieme bijaše načelnik Zadra mletački plemić po imenu Dominik Morosini (comes Dominicus Maurocenus), dočim su prije za hrvatskih vladara mogli svoga sugradjanina birati za gradskoga načelnika. Zadar bijaše u to doba već hrvatski grad, što pokazuje ovaj slučaj: Kada je g. 1177. papa Aleksandar III. putovao u Mletke, ter putujući duž dalmatinskih otoka stigao u grad Zadar, primi ga svećenstvo i narod s neizkazanim veseljem, jer je po prvi put rimski papa uljezao medju zidine njihova grada. Papa jahaše na bielu konju uza svečanu pratnju do velike crkve sv. Štošije (sv. Anastasije), *a narod pjevaše iz svega glasa pjesme i hvale*

Digitized by Google

jezikom slovjenskim (immensis laudibus et canticis altissime resonantibus in *eorum slavica lingua*).

Godine 1180. umre grčki car Emanuel te tim odlane ugarsko-hrvatskomu kralju Beli III. Umah sliedeće godine 1181. odmetnu se Zadar od Mletaka, protjera iz svoje sredine mletačkoga načelnika Dominika Morosina, te se pokloni Beli III. kao svomu zakonitomu vladaru. Bela III. smjesti umah u grad jaku posadu, podigne mu razvaljene zidine te ga u obće utvrdi. Mletčani na to g. 1182. dojedre jakom vojskom, te podloživ bliže otoke obsjednu sâm Zadar, ali bjehu sretno suzbiti. Rat se na to produlji sve do g. 1187., kad Mletčani izprosiše primirje na tri godine. Iza svršena primirja obnoviše Mletčani rat, ali ih Zadrani dne 19. svibnja 1190. potuku kod predbrežja Trani (in promontorio Trani) tako silno, du su morali odustati od dalje obsade. Nu Mletčani ne zaboraviše na osvetu. Kad je mletački dužd Henrik Dandolo g. 1202. vodio francezke križare iz Mletaka put iztoka, navali sa križari na nesretni Zadar, te ga 19. studenoga 1202. prisili na predaju. Biesni Mletčane razvale na novo zidine grada te ga popliene, i ostanu svu zimu u opustošenom Zadru. Žitelji se zadarski izprva razbjegoše, ter nadajući se pomoći od svoga kralja uznemirivahu Mletčane kao morski gusari; nu videći napokon, da im od nikuda pomoći nema, pošalju poslanike u Mletke, da se podlože. U dotičnoj pogodbi obvezahu se Zadrani, da će odsele birati načelnike i nadbiskupe samo izmedju mletačkih gradjana, da će svake godine prisizati viernost mletačkomu duždu, da će pomagati Mletčane u ratovih na moru, primiti natrag u grad prognane sugradjane, plaćati neki godišnji danak i dati taoce, napokon da ne će bez duždeve privole na novo graditi zidina svoga grada.

Zadar ostade sada opet u mletačkih rukuh do g. 1242. Kad se je ovaj put desio u Dalmaciji kralj Bela IV., ustanu na novo Zadrani. Nemogući snositi težkoga jarma mletačkoga, protjeraju načelnika (kneza) mletačkoga Ivana Michela, te se dadu pod okrilje kralja Bele IV. Ovaj ih rado primi, potvrdi im ne samo stare povelje Kolomana i Bele III., nego im se jošter obveže, da će na svoje troškove obnoviti gradske zidine g. 1202. po duždu Dandulu porušene. Nu jedva Bela ode u Ugarsku, pošalje dužd Jakob Tiepolo vojevodu Reniera Zena s brodovljem i vojskom pod Zadar. Grad je branio hrvatski ban Dionisije; nu bivši su-

Digitized by Google

više slab i zadobivši sâm ranâ, ostavi Zadar zajedno sa posadom i velikim dielom gradjana, te se smjesti u susjedni Nin (1243). Na to uljezu Mletčani 2. lipnja u prazni grad te ga zauzmu. U družtvu sa Ninjani napadali su odsele nesretni Zadrani mletačku vojsku, dok ova ne zauzme i grad Nin. Nemogući tatarskom provalom oslabljeni Bela IV. dalje ratovati s jakimi tada Mletci, sklopi s njimi g. 1244. ugovor, uslied kojega Zadar opet pripade republici, nu kralj Bela da dobiva dvie trećine od uvoznine kao znak njegova gospodstva nad Dalmacijom. Bjegunci Zadarski ne smiju se vratiti ni u Zadar ni u Nin, već se moraju nastaniti četiri milje od mora u nutarnjoj zemlji. Mjesto zadarskih bjegunaca nasele sada Mletčani u Zadru naseljenike iz Italije, a sâm Zadar skuče sasvim pod vlast svoju, tako da je dobivao načelnika (kneza) i nadbiskupa iz Mletaka. Da se novi naseljenici Zadarski ne bi opet odmetnuli od Mletaka, zabraniše Mletčani svim Zadranom bez razlike, da se *ne smiju ženiti s Hrvaticami*. Ako bi koji Zadranin nasuprot udavao svoju kćer za Hrvata, ona bi gubila sva prava nasljedstva na posjede svojih roditelja u kotaru zadarskom ili u samom Zadru (quod de possessionibus, quas habet pater in Jadra vel in districtu, filia sua nichil habere debeat neque possit).

Težke pogodbe, uz koje bi Zadar sputan u verige mletačke, učiniše upravo, da su se Zadrani prvom prilikom opet odvrgli od Mletaka. Kada su se naime g. 1311. Mletčani zaratili sa Genuvezi, upotriebe Zadrani tu sgodu, te se sa pomoćju hrvatskoga bana Pavla Šubića odmetnu od Mletaka. Mletačku posadu izagnaše iz grada, a mletački načelnik (knez) Michele Morosini pobježe sam iz grada, preodjeven u kaludjersko odielo. Mjesto njega odabraše Zadrani za načelnika svoga Mladena Šubića, sina hrvatskoga bana Pavla. Malo zatim potvrdi im kralj Karlo Roberto (12. list.) povelje kralja Bele IV. Mletčani su sada iz petnih sila nastojali da opet dobiju Zadar, te ga obsiedahu g. 1312. i 1313. Ali svaki put bjehu suzbiti pomoćju tadanjega hrvatskoga bana Mladena Šubića, koji se je ponosno zvao: „ban hrvatski, vjekoviti župan zadarski *(comes perpetuus Jadrae)*, knez dalmatinski i bosanski ban". Zadrani medjutim, bojeći se ipak, da bi ih konačno mogli Mletčani savladati, sklone se napokon, te se dne 13. rujna 1313. opet podlože mletačkoj republici. Posebnim ugovorom, koji bje sklopljen ovom prilikom medju Mletčani i Zadrani, dozvoljeno bi

Digitized by Google

Zadranom birati si načelnika (kneza), ali izmedju mletačkih plemića, da sa gradskimi sudci sudi po zakonih i običajih domaćih. Obie stranke neka si medjusobno vrate sužnje i zarobljene stvari, i neka zaborave uvrede. Pažkim knezom neka bude u buduće vazda onaj, kojega će zadarsko vieće izabrati.

Zadar ostade uz Mletke do g. 1345. Kad je u srpnju i kolovozu ove godine boravio u okolišu grada Bihaća kralj Ljudevit I., da pokori hrvatske velmože, dodjoše preda nj mnoga gospoda, ter mu se poklone. Ovom prilikom odpraviše i Zadrani svoje poslanike kralju Ljudevitu s molbom, da ih primi pod svoje okrilje i da im potvrdi njihove stare sloboštine. Poslanici medjutim ne zatekoše više kralja u Bihaću, nego im bješe poći za njim do Višegrada, gdje on izpuni želje Zadrana. Već prva viest o tom poslanstvu pobudi Mletčane na osvetu. Namah skupiše vojsku i brodove te odjedriše put Zadra. Već u kolovozu iste god. 1345. obsjedoše grad s kopna i mora. Uzalud se sada Zadrani pozivahu na posljednji ugovor, po kojem se bjehu dali pod mletačku zaštitu „salvis iuribus regis Hungarie". Mletčani zahtjevahu od njih, da se bezuvjetno predadu i da poruše gradske zidine. Nu na te bezsramne zahtjeve podigoše se Zadrani listom, razbiše mletačko brodovlje (6. rujna 1345.) i zatražiše pomoć u kralja Ljudevita, pošto je do mala pala pod grad nova mletačka vojska. Ljudevit usliša molbe njihove te zapovjedi hrvatskomu banu Nikoli i bosanskomu banu Stjepanu Kotromaniću, da podju u pomoć obsjednutomu Zadru. Vojska hrvatsko-bosanska bješe se doduše početkom novembra utaborila kod Mogorove Dubrave blizu Vrane, nu malo zatim sklopiše oba bana sa Mletčani neko primirje i ostaviše Zadrane zloj sreći njihovoj. Kraj svega toga otimali su se Zadrani sami sili mletačkoj sve do proljeća g. 1346. I samomu je Ljudevitu bilo ozbiljno stalo, da održi Zadar. U to ime skupi do 100.000 vojske, s kojom sadje u Dalmaciju i približi se gradu. Nu Mletčani podmite bosanskoga bana i ugarske velmože; pa kad je dne 1. srpnja kralj Ljudevit udario na mletačke ograde, da ih poruši, bje nevjerom bosanskoga bana i svojih velmoža golemom štetom suzbit. Iza pobjede pokušaju Mletčani, ne bi li Ljudevita sklonuli, da im odstupi Zadar za odštetu od 70.000 dukata, nu kralj zabaci sve njihove ponude te se malo kasnije vrati u Ugarsku. Ovako ostade Zadar opet osamljen u borbi sa Mletčani. Već 21. kolovoza pozivahu Mletčani žitelje zadarske u

Digitized by Google

latinskom i *hrvatskom jeziku*, da im se za osam dana dobre volje predadu, pa da će im ostaviti svu samoupravu, a ne će im baš ništa na žao učiniti. Zadrani medjutim ne htjedoše ovaj put još ni čuti o predaji; nu videći do mala, da su sasvim ostavljeni, poklone se Mletkom dne 15. prosinca 1346. uz povoljne uvjete. Ovako se Zadar oslobodi 16. mjesečne obsade, koja je mletačku republiku stojala do 3 milijuna dukata. Nu ipak ne ostade Zadar dugo u vlasti mletačkoj. Kasnije naime g. 1356. zarati se Ljudevit sa republikom, te već 17. rujna 1356. predade se Zadar hrvatskoj vojsci; a u miru što su ga Mletčani dne 18. veljače 1358. sklopili u Zadru sa kraljem Ljudevitom, moradoše mu odstupiti ne samo grad Zadar, nego i sve dalmatinske gradove i otoke od sredine Kvarnerskoga zaljeva pa tija do Drača.

Tako dospije Zadar u ruke hrvatsko-ugarskih vladara i ostade im od g. 1358. do 1409. Drački vojvoda Karlo upravljaše Dalmacijom u ime kralja Ljudevita; a njegova najstarija kći Ivana, kasnija kraljica napuljska Ivana II., rodi se dne 25. lipnja 1373. u Zadru. Za rata medju Ugarskom, Genuom i Mletcima doplovila je mornarica genuvežka g. 1378. i 1379. više puta u luku grada Zadra, koji je tada toli bujno cvjetao, da Mletčeni niesu u javnih spomenicih Zadrana inače zvali, nego „naši takmaci“ (i nostri emuli). Pri kongresu Turinskom, gdje se je u kolovozu 1381. o miru razpravljalo, bijahu prisutna i dva Zadrana kao poslanici kralja Ljudevita I. Kad je zatim g. 1382. Ljudevit I. umro, dodje njegova udova kraljica Jelisava sa obim svojim kćerima i dvorom (24. listopada 1383.) u Zadar, a sliedeće godine 1384. dne 8. srpnja prisegoše joj Zadrani vječnu vjernost. U prkos tome bijaše u gradu pristaša kralja Karla Dračkoga, pa zato kazni Sigismund Zadrane globom od 40.000 dukata. Strogost Sigismundova učini, da su upravo Zadrani prvi g. 1401. pristali uz stranku Ladislava Napuljskoga. Ladislav dodje 19. srpnja 1403. sam u Zadar, dade se tuj 5. koloveza kraljem vjenčati i ostade u gradu do mjeseca studenoga. Nu kako je vlast istoga kralja u Hrvatskoj i Dalmaciji sve više propadala (g. 1406. imao je u svojoj ruci jedino još Zadar), počne on sa Mletčani ugovarati, te sklopi s njimi dne 9. srpnja 1409. ugovor, kojim on za 100.000 dukata prodade njima Zadar i sva svoja prava na Dalmaciju. Već 31. srpnja bijaše Zadar u rukama mletačkim.

Digitized by Google

Sve do sredine godine 1409. *devet se je puta* podigao Zadar, da se otme vlasti mletačkoj; nu odsele ostade joj trajno vjeran sve do propasti republike. Mletčani su u to vrieme grad bolje utvrdili i znatno ga poljepšali. Štatut Zadarski, uveden još 1. prosinca 1305., bje g. 1558. popravljen, a g. 1564. štampan. Vlada u Zadru bijaše skroz aristokratska (plemićka). Plemstvo (corpo nobile) brojeće g. 1553. u svem 17 porodica, sačinjavalo je veliko vieće, a ovo biraše manje vieće, koje je pod predsjedničtvom načelnika (conte) ili kneza svu vlast vršilo. Gradjanstvo (corpo civico) sastojaše od pravih gradjana (članova Scuole di S. Giacomo, koja bje još 1407. osnovana, ali tek 24. ožujka 1458. iznova uredjena), i od pučana. Oba prva razreda mogli su porodice, koje su vriednimi smatrali, medju se primiti, te su birali glavare, koji su se kod plemića zvali savjetnici, a kod gradjana prokuratori. Plemstvo sačinjavaše „občinu“ (communità), a gradjanstvo zastupaše puk i zvaše se zato „skup gradjana i puka“ (universita de' cittadini e popolo), te dobi od mletačkoga senata pridjevak „prevjerni“ (fedelissima). Svaki stališ imao je svoja posebna prava i dužnosti, mnoge gradske službe mogla su izmjenice obnašati oba stališa. Ovaj odnošaj potraja do g. 1806. kadno je po novom občinskom ustavu prestalo lučenje patricijskoga stališa od gradjanskoga.

Iza g. 1500. stradaše Zadar često i mnogo od Turaka. Dne 30. lipnja 1499. bjehu se Turci prvi put pojavili u gradskom kotaru Zadarskom, a kasnije za svake vojne u Dalmaciji provaljivali bi plieneć sve do vrata gradskih. God. 1570. htjedoše dapače sâm Zadar prievarom uzeti, ali im nakana ne uspije; borbâ sa Turci bijaše koji put tik pod zidinami gradskimi. Zadar doprinese mnogo tomu (novcem i ljudima), da su Turci konačno protjerani iz Dalmacije, ali i sâm mnogo štetova. Od 280 sela njegova kotara bijaše već g. 1553. samo 85 napučenih, uz to postradaše i i sve masline, koje su dotičnim vlastnikom davale godišnji prihod od 25.000 dukata. Dočim je Zadar češće imao i 20.000 žitelja, brojio je po izvješću generalnoga providura Dalmacije, Antonija Barbara, dne 1. siečnja 1672. samo 3300 duša, a u cielom kotaru njegovu bijaše 8700 duša. Kadno su Mletci 12. svibnja 1797. pali, zaključiše Zadrani jednoglasno, da će se podložiti Austriji, te izašalju u to ime 24. lipnja posebno poslanstvo. Dne 1. srpnja udje carska vojska u Zadar, a zastave republike bjehu uz plač

Digitized by Google

i cjelivanje položene na glavni žrtvenik stolne crkve; dne 2. srpnja prisegoše Zadrani novomu vladaru vjernost, a 9. srpnja ostavi grad posljednji mletački generalni providur Andrija Querini koji je uzprkos po ostaloj Dalmaciji zavladavšem neredu umio u Zadru poredak uzdržati. Mirom požunskim spade Zadar i sva Dalmacija pod Francezku, te 17. veljače 1806. udje general Monitor u grad. U srpnju 1809. obsjedoše Austrijanci grad Zadar s kopna i s mora, a iza Bečkoga mira (14. srpnja 1809.) pripade francezkoj Illyriji. Godine 1813. dne 3. prosinca zauzet bi Zadar opet od Austrijanaca, koji ga zajedno s Englezi prije obsiedahu kroz četiri tjedna.

I. Zadarski kotar obuhvaća dvie stare hrvatske župe, naime *ninsku* i *sidražku*. Prva se steraše naokolo grada Nina, a druga oko trga Biograda i Vranskoga jezera. Za mletačkoga gospodstva prozvan bi najveći dio ovoga okružja imenom *Kotari* (ravni Kotari), a to ime živi i danas još u narodu.

Arbanasi (Borgo Erizzo), mjesto umah Zadru na jugu, (pravo rekuć predgradje zadarsko), imade 1354 stanovnika, i to Arbanasâ (Ščipetarâ), koje je oko g. 1720. nadbiskup zadarski Vinko Zmajević ovdje naselio. Žitelji ovi govore i sad još arbanaski, premda umiju svi i hrvatski. U Arbanasih imade učiteljište za učitelje narodnih (pučkih) škola. — *Sukošan* (S. Cassiano), selo Arbanasom na jugu, broji 1055 žitelja. — *Zemunik* (Zemonico) selo sa 1057 stanovnika, na razkršću puteva, koji vode u Obrovac i Benkovac. Ravnica Zemuniku na lievo zove se *Grobnica*, te narod priča, da su tuj nekoć Tatari bili poraženi. U prijašnje doba bijaše Zemunik utvrdjen (još i sada vide se na humku selu na lievo ruševine); nu kad je g. 1647. providur Pisani ovo mjesto Turkom oteo, razvali on utvrde i šance.

Nin (Nona), nekoć slavan i znamenit grad, a danas neznatno trgovište sa 119 kuća i 582 žitelja, prostire

Digitized by Google

se Zadru na sjeverozapadu na skoro okruglu poluotoku. Sa kopnene strane okružuju Nin potok Ričina i od njega nastajuće močvare, tako da to trgovište leži gotovo na otoku. Nin je danas zanemareno, a radi okolišnjih močvara i nezdravo mjesto. Samo mnogobrojne ruševine i poluporušeni zidovi svjedoče nekadanju slavu njegovu.

Nin je prastar grad. Već Plinius zna le za oppidum *Aenona*. Da je za Rimljanâ znamenit bio, svjedoče mnoge tamo nadjene starine i latinski napisi. Još važniji postade Nin (Nona) u srednjem vieku, pošto su Hrvati u 7 stoljeću zauzeli Dalmaciju i stvorili hrvatsku državu. Oko g. 858 spominje se u Ninu biskupija, te su osobito ninski biskupi kasnije branili slovjenski jezik u crkvi. Najslavniji ninski biskupi starije dobe bijahu *Teodosije* i neustrašivi *Gregorije* (924—927.), koji su ne samo hrabro branili slovjensko bogoslužje, nego nastojali i o tom, da se Hrvati odiele od spljetske metropolije i da se stvori samostalna crkva hrvatska. Nu nastojanje njihovo izjalovilo se je, a g. 928. bje dapače i ninska biskupija dokinuta.

Već u polovici 10. stoljeća spominje se Nin (ἡ Νόνα) kao glavno mjesto istoimene župe hrvatske. U 11. stoljeću borave često hrvatski kralji u tom gradu; oko g. 1062. boravi u Ninu (in Nonensi civitate) kralj Petar Krešimir sa dvorom svojim, uz kralja spominje se i ninski župan Adamić. I kasnije nalazimo Petra Krešimira više puta u tom gradu, kao što n. pr. g. 1069., 1070., 1072. itd. Nin bijaše tada naseljen Hrvati, što svjedoče hrvatska imene žitelja: Zovina, Desimir, Slavic, Tomidrag, Radomir. U Ninu boravio je često i kralj Zvonimir. Okolo g. 1060. obnovljena bi ninska biskupija, a za Zvonimirova vladanja držao se je u Ninu i crkveni sbor (synodus). U 12. stoljeću (oko g. 1185.) obsizala je ninska biskupija župe: ninsku i lučku, zatim polovicu ličke.

Po izumrću narodne dinastije u Hrvatâ pokoravaše se Nin sad Mletčanom, sad opet hrvatsko-ugarskim kraljem. Osobito stradaše g. 1357., kad ga je hrvatsko-ugarska vojska obsiedala. Godine 1396. držao se je u Ninu sabor hrvatsko-dalmatinski, na kojem bijahu mnoga odlična gospoda koli duhovna toli svjetovna. Malo zatim g. 1409. spade Nin posve pod Mletčane i pro-

*

Digitized by Google

padaše odsele dan za danom, osobito kad su turske navale učestale. Već g. 1525. izvješćuju sindici mletački svojoj vladi, da je varoš Nin „loco debile et mal habitato“ a g. 1528. javlja Viktor Barbadico u Mletke, da je sva okolica grada Nina neobradjena radi straha pred Turci i Martolosi. Strah pred Turci učini, da su Mletčani sami najprije g. 1571. a kasnije i po drugi put g. 1646. grad Nin spalili, samo da se Turci u njem ne ugniezde. Iste g. 1646. ostavi i biskup sa kaptolom ovaj grad. Nin, koji je za cvjetanja svoga imao 16 crkava i mnogo žitelja, ostade odsele pust.

Kuće i palače, piše I. Kukuljević, jesu sad razorene, samostani i crkve razsute ili zapuštene, dvostruke ograde oko bivšega grada s tornjevi poluporušene, uresi na zidovih oštećeni i slomljeni, napisi rimski iz srednjega vieka kojekuda razneseni. Razoren je i grad biskupski, pače ni stara crkva sv. Anselma ne preostade, pošto je g. 1795. na njezinu temelju sagradjana nova. U riznici ove današnje crkve čuvaju se srebrne čizmice s nogom sv. Anselma, darovane crkvi g. 1309 od Radoslava Utješena, kancelara hrvatskoga bana Pavla Šubića. — Medju zapuštenimi crkvami ide prvo mjesto crkvicu sv. Križa, prije sv. Dominika. Sagradjena je na sliku grčkoga krsta. Iz nutra ima sa sjevera, iztoka i juga oble kapele. Nad sredinom svoda uzdiže se kuba, koja je izvana, kao i zidovi kapele, liepimi arkadami urešena. Na spodnoj strani arkitrava od četverouglas'ih vrata urezan je prastari latinski napis, koji kaže, da je ovu zgradu dao načiniti neki Godeslav, župan ninski, oko g. 1100.

Privlaka (Brevilaqua), selo Ninu na sjeverozapadu, ima 669 žitelja. — *Ražanac*, selo sa 839 žitelja. —

Novigrad, omanje trgovište sa 125 kuća i 670 žitelja, uzdiže se na brežuljku tik Novigradskoga mora koje je glasovito radi obilja vrlo tečnih riba i kamenica Više trgovišta vide se razvaline staroga grada Novigrada.

Novigrad pripadaše koncem 13. stoljeća krbavskim knezovom Kurjakovićem. Kad su g. 1386. hrvatski ustaše Ivan Horvat i Ivan Paližna kraljicu Mariju i mater joj Jelisavu kod Djakova (25. srpnja) zarobili, zatvoriše ih najprije u Ivanić, zatim u Gumnik, a napokon u Novigrad. Ovdje u Novigradu bje Jelisava u siečnju

Digitized by Google

sliedeće godine 1387. ubita, a kći joj Marija i nadalje u uzi pridržana, dok nije Ivan knez krčki prisilio Ivana Paližnu, te je ovaj dne 4. lipnja pustio kraljicu Mariju na slobodu.

U 15. stoljeću spade Novigrad pod Mletke. Godine 1528. ističe se „castel di Novegradi" kao vrlo važna tvrdja mletačka proti Turkom, koji se nedavno bjehu dočepali grada Obrovca. Malo zatim, g. 1537. spade ipak Novigrad pod Turke i ostade im do g. 1646., kad im ga ote i razori mletački general Foscolo.

Posedarje (Possedaria), selo Novigradu na sjeverozapadu, ima 541 stanovnika. Odavle potiče porodica knezova Posedarskih, koja se je u 16. stoljeću u Senju nastanila. Godine 1527. vodila se je iztraga proti knezu Jurju Posedarskomu, kastelanu Obrovca, jer ga bjehu okrivili, da je taj grad (Obrovac) izdao Turkom. — *Vinjerac* (Castel Venier), mjesto uz more prama Velebitu, ima 462 stanovnika.

Biograd (Zara vecchia), trgovište uz more Zadru na jugu, a nasuprot otoku Pašmanu. Biograd imade 150 kuća i 693 stanovnika. Nekoć bijaše znamenit grad hrvatski, nu danas je prilično neznatno mjesto.

Nije sjegurno, da li je kod današnjega Biograda stojalo mjesto *Blandona*. Već u 10. stoljeću spominje se prvi put grad *Biograd* (τό Βελόγραδον). Kasnije prebivahu u tom gradu hrvatski kraljevi, i Biograd postane kraljevskim gradom. Kad je g. 998. mletački duždo Petar II. Orseoli udario na hrvatskoga kralja Držislava, proti kojemu se je bio urotio vlastiti brat Surinja, doplovi mletačko brodovlje pred otok Pašman (Postimana), te pozove odavle žitelje Biograda na predaju. Premda je u gradu bila kraljevska posada, ipak se žitelji Biograda prepadoše ogromne sile mletačke, te se poklonišе duždu.

Biograd ne ostade medjutim dugo u vlasti mletačkoj. Već u prvoj polovini 11. stoljeća vrati se pod hrvatskoga kralja, te postade najznatnijim gradom u hrvatskom primorju. Imao je svoga biskupa i poput dalmatinskih gradova svoga načelnika (priora). Biograd bijaše tada i središte župe sidražke.

U polovici 11. stoljeća dade hrvatski kralj Petar Krešimir u Biogradu sagraditi benediktinski samostan sv. Ivana, a u veljači

Digitized by Google

god. 1059. nalazimo samoga Krešimira u Biogradu uz biskupa biogradskog Teodosija i načelnika Dragoslava, gdje novo podignutomu samostanu dieli razne povlastice. Opat samostanu sv. Ivana bijaše tada Andrija. I godine 1070. nalazimo Petra Krešimira u Biogradu (in civitate Belgrado), a uzanj njegov dvor. Biograd bijaše tada posve hrvatski grad, te je bio utvrdjen (castrum). Latinskim jezikom zvahu ga *Alba* (in Alba civitate).

Kad je po izumrću narodne kraljevske loze postao kraljem hrvatskim *Koloman*, dade se on poslie ugovora sa hrvatskimi velikaši u gradu Biogradu okruniti g. 1102. krunom hrvatskom (postquam coronatus fui *Belgradi* supra mare, *urbe regia)*. Kako su Mletčani iza smrti Kolomanove nastojali po što po to osvojiti Dalmaciju, odlučiše uzeti i hrvatski Biograd, da Hrvati ne bi uznemirivali dalmatinske gradove, napose Zadar. Već g. 1116. u kolovozu udari mletački dužd Ordelaf Falieri na Dalmaciju. Uzevši najprije varoš zadarsku (tvrdje ne mogaše uzeti, jer su ju Hrvati branili) udari zatim na Biograd, te ga prisili na predaju. Nu Biograd ne ostade u rukama mletačkim, nego se vrati pod vlast hrvatsko-ugarskih kraljeva, a posade hrvatske iz Biograda nastojahu sada iztisnuti posvema Mletčane sa dalmatinske obale. Ovo sklone dužda Dominika Michiela godine 1125. na novu vojnu. On udari na Spljet i Trogir, koje bješe hrvatsko-ugarska vojska nedavno zauzela, a zatim se svom silom obori na Biograd. Uspije mu ovaj grad zauzeti, te ga dade, rek bi, do temelja razoriti.

Biograd bje od Mletčana razoren g. 1125. („Veneti destruxerunt Belgradum prope Jadram civitatem), te se već g. 1166. u jednoj povelji spominje kao razvaljen grad (in urbe, que quondam, dum in suo statu existeret, Alba vocabatur). Biograd se nikada više ne pridignu; biskup biogradski sa svojim kaptolom preseli se u Skradin, te tako obnovi biskupiju skradinsku, a zemljište grada Biograda pokloni dužd Dominik Michieli Zadranom.

Zadarskomu kotaru pribrajaju se i mnogi otoci, a od tih su najvažniji ovi: *Rab, Pag, Maun, Vir, Silba, Premuda, Olib, Skarda, Ist, Malat, Uljan, Sestrunj, Duga, Iž, Zvirinac, Rava, Korunate, Pašman* i *Vrgada*.

Rab (Arbe), najsjeverniji od dalmatinskih otoka, udaljen je od Zadra 15 geogr. milja. Dug je do 3 milje, a širok na najširem mjestu $1^1/_2$ milje. Površina mu broj

Digitized by Google

$3^1/_2$□ zem. milje. Otok Rab ima gorovitih predjela (najviši vrh 417 met). nu i liepih dolina, koje su osobito plodne s toga, što na Rabu još niesu posječene sve šume, kao na drugih otocih. Isto tako imade na Rabu više izvora i potočića, česa na ostalih otocih ima malo ili ništa. Prema tomu bio bi otok veoma plodan, da veoma često ne hara ljuta bura, koja duva nanj s Velebita.

Žitelja broji Rab u svem 3952, a ovi stanuju u jednom trgovištu i u 6 sela. Žitelji se bave vinogradarstvom; jer vino osobito uspieva, samo kad bura loze ne pohara. Osim toga sječe se na Rabu mnogo drva za gradju i gorivo. Žitelji se bave takodjer gojenjem ovaca (vuna i sir sa Raba na dobru su glasu), zatim lovom riba, napose tunja; napokon i svilogojstvom, premda mnogo svile ne izvode. Na otoku Rabu izvodi se i morska sol (u Supetarskoj dragi), i to godimice oko 400 centi. Najglavnije je mjesto

Rab, trgovište, koje se prostire na malenu i dugoljastu rtu medju dva zatona. Trgovište ovo imade 208 kuća i 926 žitelja. Nekoć bijaše Rab bogat i živahan trgovački grad, nu odkad je g. 1456. od kuge postradao, propade znatno. O nekadanjoj slavi njegovoj svjedoče samo znameniti ostatci privatnih i javnih zgrada, a od ovih se osobito ističe župna crkva, nekadanja stolna, dok je još Rab bio sielo biskupa. Ova je crkva prastara, te se je prvi put popravljala već g. 1287.; u crkvi je znamenit glavni žrtvenik i srebrena škrinjica sa glavom sv. Kristofora (Krste). Nedaleko crkve stoji osamljen, u romanskom slogu sagradjen zvonik, potičući iz početka 13. stoljeća. Znamenite su još i ruševine crkve sv. Ivana krstitelja. U današnje doba Rab jest sielo občine, suda i namjestnika biskupu krčkomu.

Digitized by Google

U trgovištu su dva ženska samostana. Občinski arhiv u Rabu obiluje mnogimi rukopisi, medju inim ima i jedna originalna povelja kralja Petra Krešimira od g. 1070. — Ostala mjesta na otoku Rabu jesu: *Barbat* (598 stan.), *Supetarska draga* (Valle S. Pietro, 569 stan.), *Lopar* (516 stan), *Banjol, Kampor i Mundanje.* Naokolo Raba imade još nekoliko omanjih otočića (školjića), kao: *Goli, Drivenik, Sv. Grgur, Dolin* itd., koji služe marvi za pašu.

O povjesti otoka Raba evo nekoliko podataka. Već Plinius poznaje otok *Arba.* Kasniji Ptolomeus ne pozna toga otoka, nego spominje neki otok Scardona, i na njem dva grada: Arba i Collentum. Kad su u 7. stoljeću Hrvati staru Dalmaciju napučili, zauzeše i otok Rab, ali u samom gradu Rabu održaše se i nadalje stari žitelji romanskoga poriekla. Već oko g. 875. plaćaju romanski žitelji grada Raba hrvatskim knezovom godišnji danak od sto dukata, a malo zatim spadoše sasvim pod vlast njihovu, te u grad počeše, prem polagano, useljivati i Hrvati. Godine 926. spominje se u Rabu već biskup, koji je podložan nadbiskupu spljetskomu. Godine 998. otme mletački dužd Petar II. Orseoli grad i otok Rab hrvatskomu kralju Držislavu, te ga podloži svojoj vlasti. Godine 1018. htjede hrvatski kralj Krešimir II. oteti Mletkom Rab i druga mjesta Dalmacije, nu Otto Orseoli, dužd mletački zaprieči ga u tom, te prisili žitelje Raba, da mu prisegu vjernost. U srpnju iste g. 1018. u gradu Rabu (in civitate Arbes) obvezaše se u ime cieloga grada i otoka Maja, biskup rabski i gradski načelnik Belota, da će svake godine na božić plaćati mletačkoj občini danak od deset funti *svile.* Iz ovoga razabiremo, da je već tada na Rabu cvjetalo svilogojstvo. Ne prodje medjutim dugo, te Rab sa cielom Dalmacijom spade opet pod Hrvate, a kralj Petar Krešimir nazove se zato i kraljem Dalmacije. G. 1059. Rab je u rukama Petra Krešimira. Ove iste godine podieliše žitelji grada Raba, na čelu im biskup Drago i načelnik grada Maja, redovnikom sv. Benedikta dvie crkve (sv. Petra i sv. Ciprijana) sa pripadci uz pogodbu, da si sagrade samostan i da se na otoku nastane. Ovu darovnicu potvrdi i kralj Petar Krešimir dne 16. svibnja 1070. Iste godine u srpnju uze Petar Krešimir rabsku biskupiju u svoju zaštitu, te joj podčini ne samo susjedni otok Pag, nego i u Hrvatskoj na kopnu cielu *podgorsku župu* izpod

Digitized by Google

Velebita od Stinice kod Jablanca pa sve do rieke Zrmanje. Poslie mrti Petra Krešimira stradaše Rab g. 1075. od navale normanske. Vojvoda naime normanski Haming (Amicus) udari na Dalmaciju, te 14. travnja obsjedne grad Rab. Obsada trajaše do 9. svibnja, nu Normani ne mogahu tvrdoga grada uzeti. Rabljani pripisivahu tu sretnu obranu svoga grada sv. Kristoforu, kojega se je glava već od prije čuvala u hramu Majke Božje, te slavljahu i kasnije dan 9. svibnja kao dan oslobodjenja svoga. Poslie te sretne obrane priznavaše Rab vlast hrvatskih kraljeva, napose Dimitrije Zvonimira.

Kad je poslie g. 1102. kralj ugarski i hrvatski Koloman nastojao, da si podloži i Dalmaciju, otimaše mu se upravo najviše grad Rab. Nu svakako prije g. 1106. pokori mu se, a na to potvrdi Koloman rabskoj biskupiji (g. 1111.) povlastice, koje joj bješe g. 1070. podielio kralj Petar Krešimir. Nu već g. 1118. dadoše se Rabljani opet pod vrhovničtvo mletačko, te učiniše iste godine ugovor sa mletačkim duždem Ordelafom Faledrom, koji se njima zavjeri, da će im ostaviti stare sloboštine, kakove su imali pod kraljem Kolomanom, naročito da si sami mogu birati biskupa i načelnika (presulem eligendi ac comitem). Odsele mienjao je Rab više puta pokroviteljstvo mletačko sa ugarsko-hrvatskim, dok nije napokon u 15. stoljeću podpuno spao pod vlast mletačku.

Iz jednoga putopisa Ivana Giustiniana od g. 1553. razabiremo tadanje stanje otoka i grada Raba. Putopisac medju inim veli: Sav je otok liep, ugodan i raznolik; lov je na njem veoma izdašan; obiluje živom vodom; izvodi mnogo vina i za vlastitu potrebu i suviše, ali malo žita i malo smokava.... Na svem otoku s gradom zajedno ima u svem samo 3500 žitelja i 300 ognjišta. Sâm je grad (Rab) u staro vrieme bio mnogo bolje napučen i posjećivan.... (È tutta l' isola bella, amena et vaga; ha bellissime caccie; e copiosa d' aque vive;... produce buona quantità di vini et per suo uso a sufficienza, ma poche biave et pochi fighi... Sono in tutta l' isola et nella città (Arbe) anime tre mille cinquecento solamente et trecente fuoghi. Era per l' addietro questa città molto più abitata et frequentata....)

Pag (Pago), dugoljast a uzahan otok, prostire se medju otokom Rabom i dalmatinskim kopnom. Dug je 11 zem. milja, širok na najširem mjestu $1^1/_2$ milje, a

Digitized by Google

površje mu broji 5□ milja. Ovaj je otok osobito člankovit, te obiluje mnogimi zaljevi i zatoni; jedino iztočna prema hrvatskoj obali okrenuta strana puna je golih i strmih hridina. Skoro sred otoka uzdiže se brdo Sv. Vid (Sutvid 270 met.) Ima na otoku liepih i plodnih dolinica, zatim i prostranih šuma, gdje no rastu divlje masline. Kod sela Vlašići jest povremeno jezerce, koje zimi dobrahno naraste; u tom jezeru ima tustih jegulja i pijavica.

Žitelja ima *Pag* u svem 5152, a stanuju u jednom trgovištu i osam sela. Pažani su bili radini i prometni, i po tom jedno vrieme najimućniji od svih dalmatinskih otočana. Osobito pomno goje ovce, od vrstne ovčje vune prave sami prtenine. Pažanke odlikuju se osobito svojim pletivom i vezivom. Žitelji se nadalje bave vinarstvom (peku i rakiju), zatim lovom ribâ (skuša i sardele). Od svih Dalmatinaca upravo Pažani love najviše tunine. Jugoiztočno trgu Pagu jesu solane, gdje se godimice izvodi do 75.000 centi morske soli. Najglavnije mjesto na otoku jest

Pag (Pag), trgovište, koje se prostire na južnoj obali u velikoj dragi Časkanskoj. Imade 608 kuća i 3219 žitelja. Pag bje podignut u drugoj polovici 15. stoljeća, kada se Pažani pomoćju Mletčana oteše podaničtvu Zadrana. Sagradivši naime Mletčani župnu crkvu i knežev dvor prisiliše žitelje susjednih mjesta, da u veoma uzkih ulicah ovoga grada kuće posagrade i da se u njih nastane. Osim toga znatnija su mjesta: *Novalja* (nova i stara, 817 žitelja), tuj bijaše nekoć rimsko logorište, a uzanj podzemni hodnik, koji se i danas još vidi; *Kolane* (245 stan.), *Vlašići* (149 stan.), selo, koje se spominje već g. 1070. — Otoku Pagu na zapadu jest maleni otočić *Maun* (Maon), koji je kralj Petar Krešimir

Digitized by Google

g. 1069. poklonio samostanu sv. Krševana (s. Chrysogoni) u Zadru.

Otok Pag spominje već Plinius pod imenom *Gissa*, prozvavši ga tako po istoimenom glavnom gradu Današnje ime otoka „Pag" nalazimo prvi put u jednoj povelji kralja Petra Krešimira od g. 1070. Istom poveljom podčini ovaj kralj najveći dio otoka Paga (*Kissam* cum suis pertinentiis) rabskoj biskupiji, samo južnu čest sa seli Pećani, Murovljani i Vlašići podredi biskupiji ninskoj. Glede uprave pako podredjen bijaše glavni grad Kissa ili Kessa rabskomu načelniku. Žitelji cieloga otoka Paga bijahu tada zgoljni Hrvati, što svjedoče hrvatska imena: Dobrogost, Dujmo vlastelin, Stanimir, Sudimir, Stojan, Gostimir. God. 1071. izdadoše žitelji grada Kesse (Kessensis communitas) na otoku Pagu povelju, kojom obdariše manastir sv. Mihajla na otoku Sušaku. Iz te povelje razabire se, da su Pažani nekoć taj samostan povriedili i da ih je zato stigla kazan; vidi se nadalje da su i politično i crkveno spadali pod grad Rab.

U 12. stoljeću spade Pag poput susjednoga Raba u ruke mletačke. Godine 1174. pokloni mletački dužd Sebastijan Ziani grad Kesse (castrum Kesse, quod quidem castrum positum est in insula Pagi) Rogeriju, sinu načelnika (kneza) zadarskoga. Ova darovnica bje povodom raznih razmirica, toli medju Rogerijem i Rabljani, koli medju Rogerijem i Zadrani, koji si posvojiše dio Paga, podieljen nekoć ninskoj crkvi. Razmirice izravna g 1177. nadbiskup zadarski Lampridije. Kasnije zagospodovaše Zadrani posvema otokom Pagom i namieštahu tamo svoja poglavarstva. Nu to bude upravo povodom da su Pažani češće ustajali proti Zadranom. Usljed toga dodje više puta do ljutih okršaja medju obima, napose g. 1192., 1311., 1345. itd. Os bito nemilo postupanje Zadrana sa Pažani sklone napokon Ljudevita kralja, da je zavladavši cielom Dalmacijom oteo g. 1372. Zadru svaku vlast nad Pagom Nu domala podčini ga opet Zadranom, koji su sada nesretne žitelje tlačili gore no ikada prije. Nemogući zuluma dulje podnositi, ustanu Pažani dne 11. ožujka 1393. listom na noge, te protjeraju zadarskoga upravitelja i druga dva zadarska vlastelina. Nu sada pošalju Zadrani jako brodovlje suprot Pagu, te premda su se ustaše hrabro otimali, podlegoše jačoj sili.

Novoga od Pažana izabranoga kneza objesiše Zadrani na glavnom trgu, a 86 svjetovnjaka i duhovnika povedoše sa sobom

Digitized by Google

u Zadar, gdje ih sve dne 24. ožujka 1393. pogubiše. Za ovih borba propade stari grad Kessa, a mjesto njega podiže se pomoćju Mletčana današnji Pag. Kod mjesta *Časke* (tal. Cesca) vide se i današ još (ko i god. 1553.) ruševine nekoga grada toli u moru, koli na kopnu (con mura et musaichi bellissimi). Nisu li to ostatci rimskoga, a kasnije sredovječnoga grada Gisse ili Kisse?

Vir (Pontadura), otok na sjeveru trgu Ninu, pod koji i spada. Na ovom je otoku samo jedno selo, po imenu *Vir* sa 345 stanovnika. Ovaj se otok spominje u jednoj povelji kralja Petra Krešimira od g. 1069. (insula, quae in vulgari slavonico *Veru* nuncupatur).

Silba (Selve), otok 10 zem. milja Zadru na sjeverozapadu, sastavlja sa susjednimi otoci posebnu općinu. Silba je prilično neplodan otok; žitelji joj se najviše bave ribarstvom, stočarstvom i mornarstvom. Ono malo groždja, što tuj rodi, dozrieva veoma rano, te se može već polovicom srpnja zobati. Najglavnije mjesto otoka i ciele općine jest *Silba*, trgovište sa 326 kuća i 1272 žitelja. Otok Silba spominje se već u 10. stoljeću pod imenom Selbo (Σελβώ); oko g. 1091. pokloni zadarska općina, na čelu joj biskup Andrija, ovaj otok (Silva) samostanu sv. Marije u Zadru. — Općini silbanskoj pripadaju još ovi otoci: *Premuda* (Palmodon, Pyrotima?) sa istoimenim selom (487 stan.), *Olib* (Ulbo, u srednjem vieku Aloep) sa istoimenim mjestom (1297 stan.), *Malat* (Melada, u starom i srednjem vieku Meleta) sa 420 stanovnika, napokon *Ist* (Isto) sa 348 žitelja i *Skarda* (u srednjem vieku Skerda) sa 16 stanovnika.

Uljan ili **Ugljan** (Ugliano, kod Plinija Lissa?), otok naprama gradu Zadru. Ovaj je otok na zadarskoj strani valjano obradjen, te tuj imaju mnogi Zadrani svoje ljetnike. Najveće mjesto na otoku jest *Preko* (Oltre) sa 1109 stan., zatim *Uljan* (830 stan.); nadalje su mjesta

Digitized by Google

Lukoran, Kale itd. Skoro sred otoka uzdiže se čunjasto brdo, a na njemu se vide ruševine sredovječnoga kaštela *sv. Mihajla* (San Michele), koji da su Mletčani oko g. 1202. sagradili, da bude branikom od gusara. S ovoga se podora širi prekrasan vidik. Na otoku Uljanu rabila se je mnogo glagolica, što svjedoči medju inim, glagolicom pisana oporuka Tomana Matešića, kapelana uljanskoga od g. 1466., zatim glagolski nadgrobni kamen od g. 1577. — Uljanu na sjeveru jesu omanji otoci *Sestrunj* (195 stan.) i *Rivanj*. —

Duga ili **Veli otok** (Isola Grossa ili Lunga), prilično velik otok, sterući se na jugu Silbe i Malata uporedo sa obalom dalmatinskom. Najviši vrh na otoku jest *Luka* ili *Vela straža* (350 met.). Pošto otok ima obilnih zatona i draga, dolaze nanj često ribari na lov riba. Najglavnije mjesto na otoku jest trgovište *Sali* (Sale) sa 528 stan.; ovo je trgovište takodjer i sielo občini, koja obuhvaća osim Duge još i neke susjedne otoke. Uz trgovište Sali jesu na otoku još sela Birbinj, Veli rat, Soline, Dragove, Savar, Žman i Luka. Ovo potonje mjesto spominje se u jednoj glagolskoj listini od g. 1460. („u Sustipani Luci Velom' otoci"). Občini Sali pribrajaju se još ovi otoci: *Zvirinac* (84 stan.), *Rava* (219 stan.) i *Iž* (Eso). Ovaj potonji otok ima dva oveća mjesta: *Iž veliki* (897 stan.) i *Iž mali* (488 stan.) — Dugi ili Velom otoku na jugu protegnuo se je otok *Korunate* ili *Kornat* (Incoronata), koji se ne obradjuje, nego lih služi marvi za pašu. Sir, što se pravi na Korunati, osobito je dobar.

U selu *Iž veliki* na istoimenu otoku živi i danas još starohrvatski običaj, te se na sv. Tri kralja bira selu *kralj*. Biraju ga seoske starješine i poglavice pojedinih porodica za cielu godinu. Taj je običaj još na početku ovoga stoljeća živio i na otocih Silbi

Digitized by Google

i Olibu, nu pred petdeset godina bje na ovih otocih taj običaj dokinut, a žitelji olibski dadoše mjedenu krunu, kojom bi novog kralja vjenčali, na pohranu u crkvu, gdje se i danas još čuva. Isti je običaj, ali u drugom obliku, vriedio i u gradu Šibeniku, kako nam to kaže opat *Fortis*, koji je prošloga stoljeća putovao Dalmacijom.

Pašman, oveći otok naprama trgovištu Biogradu, a na jugoiztoku otoku Uljanu. Važnija mjesta na otoku jesu: *Pašman* sa 727 žitelja i *Tkon* sa 499 stan. Današnji župni stan bijaše nekoć manastir. U srednjem vieku zvaše se otok Pašman *Pustimana* ili *Postimana*. Pašmanu na jugu jest maleni otok *Vrgada* (u srednjem vieku Lumbricatum i Levigrada) sa 338 stanovnika. — Blizu Pašmana i Vrgade jest maleni otočić, zvan *Radoslav-kamen* (3 kilom. Biogradu na jugu).

Narodna priča, kako ju je sačuvala povjest popa Dukljanina, pripovieda ovo: Hrvatom vladaše nekoć dobri kralj *Radoslav*. On imaše sina Sejslava, koji dorastav do mladića postade otcu svomu nepokoran. U to se proti kralju Radoslavu pobuni ban biele Hrvatske. Radoslav povjeri jednu vojsku sinu Sejslavu, a s drugom krene sâm na nevjernika bana. Koga bi Radoslav od protivnika svojih zarobio, odmah bi ga pustio na slobodu; sin pako njegov Sejslav porazdieli zasužnjene neprijatelje među svoje vojnike. To se dalo na žao Radoslavljevoj vojsci, te se ona njemu iznevjeri i predje na stranu sinovlju. Uzoholjen tim uze nevriedni Sejslav progoniti rodjenoga otca svoga, koji sa malo viernih umače do Laste. Nu i amo dodjoše konjanici Sejslavovi, a ubogi otac morade pobjeći do morske obale. Nu ni ovdje ne bje siguran, pa zato pohiti sa svojimi vjernimi na su jedni školj ili ostrović. Tuj dočeka prolazeću ladju, koja ga preveze u Italiju (Rim) i tako spasi od neharnoga sina. Školjić pako ili ostrović, na kojem je biedni Radoslav čekao ladju da ga spasi, dobi ime „*Radosalj kami*“ ili *Radoslav kamen* (Radoslavi camich). —

2. Benkovački kotar prostire se zadarskomu kotaru na iztoku u nutarnjoj zemlji, te medjaši na iztoku sa kninskim kotarom, a na sjeveru dopire do Hrvatske.

Digitized by Google

Obuhvaća ovaj kotar svu staru hrvatsku župu *Luku* (lučku), zatim jedan dio stare *Podgorske* župe na južnoj strani Velebita. Najveću čest ovoga okružja izpunjuje nizka gora Bukovica, zato i narod zove dan danas ovaj predjel imenom *Bukovica*.

Benkovac (g 1528. zove se Benkovich), trgovište $4^5/_8$ zem. milja Zadru na jugoiztoku, imade 74 kuće i 437 stanovnika. Iznad Benkovca uzdiže se stari grad, koji je u prijašnje doba bio u turskim rukama, a kasnije u mletačkim; danas mu gospoduje porodica Babić. Benkovac je znamenit s toga, što je središte istoimenoga kotara i sielo suda. — *Vrana*, omanje i siromašno selo kod istoimenoga jezera, broji 82 kuće i 368 žitelja. Oko današnjega sela sve je puno ruševina i podora od starih gradova i kula, s kojih je u staro doba bila Vrana (*Aurana*, *Aurozona*, *Laurana*), glasovita. Tako se na sjevernom briegu vranskoga jezera vide ostatci staroga grada Vranskoga, koji je nekoć pripadao templarom; osim toga vide se još i ostatci grada *Samograda* i drugih manjih kula i zgrada.

Vrana spominje sa već u 11. stoljeću. Početkom oktobra g. 1076. pokloni kralj Dimitrije Zvonimir samostan sv. Gregorija u Vrani rimskoj stolici za sve vieke. Tako dodje Vrana sa samostanom u papinske ruke. U 12. stoljeću darova papinski dvor Vranu sa samostanom redu Božjaka (templara). Ovi templari doskora se zavadiše sa skradinskim biskupom, koji je zahtievao da se njemu templari pokoravaju, pošto je Vrana u obsegu njegove biskupije. Ovu razpru rieši papa Aleksandar III. g. 1169. tako, da je templare u Vrani oslobodio svake vlasti skradinskoga biskupa, te ih izravno podložio rimskoj stolici.

Vrana ostade odsele templarom sve do ukinuća ovoga reda g. 1312. U to vrieme sagradiše si templari čvrst grad u Vrani, te razširiše odavle svoj posjed daleko po ostaloj Hrvatskoj i Dalmaciji. Više puta pomagahu i hrvatsko-ugarskim vladarom proti vanjskim dušmanom.

Digitized by Google

Po ukinuću reda templarskoga (1312.) pridrži Vranu kruna ugarsko-hrvatska. Malo zatim g. 1345. pokloni Vranu kralj Ljudevit I. redu Ivanovaca, da bi tako stekao saveznika za boj proti Ivani, kraljici Napuljskoj. Prvi prior Ivanovaca u Vrani bijaše god. 1345. neki Raimundo de Bello Monte. Od kasnijih priora vranskih ističe se osobito Ivan Paližna. On se bješe po smrti kralja Ljudevita I. umah g. 1383. podigao proti njegovoj udovi Jelisavi i kćeri Mariji, te je u Vrani skovao urotu proti ženskoj vladi. Medjutim već 28. listopada morade se Vrana predati kraljevskoj vojsci i tim bi taj prvi ustanak ugušen. Nu već za tri godine bukne ustanak na novo, te ustaše zarobiše g. 1386. obie kraljice kod Djakova. Oslobodivši se kraljica Marija zatvora, pošalje kasnije g. 1389. svoju vojsku, da otme Vranu Ivanu Paližni Ovaj medjutim odoljevao je kraljevskoj vojsci pomoćju bosanskoga kralja Stjepana Trvtka I., pače sliedeće g. 1396. dospije Vrana sa velikim dielom Hrvatske i Dalmacije pod vlast bosansku. Kasnije g. 1403. zapade Vrana kralja Ladislava Napuljca, suparnika kralju Sigismundu; nu već g. 1409. prodade isti Ladislav Vranu, Zadar i sva svoja prava na Dalmaciju mletačkoj republici.

U rukama Mletčana bijaše Vrana od g. 1409—1537., kad ju Turci zauzeše. U Vrani nastani se sada turski beg, koji to mjesto na novo naseli, više novih zgrada podigne i u obće Vranu poljepša. Tek 1646. uspije Mlečanom na novo osvojiti Vranu, a g. 1752. podieli mletačka republika Vranu porodici Borelli, koja ju i sada posjeduje. Još i dan danas imade preposit kaptola zagrebačkoga naslov „prior vranski“, (premda je samostan taj već davno razoren,) uz jedan dio dohodaka vranskih, dočim drugi dohodak uživa nadbiskupsko sjemenište zagrebačko a treći dio država.

Jagodnje dolnje, omaleno selo sa više starih podora i zidina *(Krajna gradina*, kula *Trojan*, tvrdjica *Vinculj*, *Petrim)*. — *Jagodnje gornje*, selo, koje se spominje već u 11. stoljeću pod imenom *Jagothne*. U okolišu ovoga sela nalazi se takodjer više starih podora i ruševina *(Ćosina gradina)*. — *Rastević*, selo blizu Nadinskoga jezera, sa starom kulom *Kličevica* (castrum Klychevecz), koja pripadaše god. 1509. Ivanu Karloviću, gospodaru Like i Krbave. — *Nadin*, selo na sjeveru istoimenog

Digitized by Google

jezera, ima do 400 stanovnika. Nadin spominje se već za Rimljanâ pod imenom *Nedinum*. Za vrieme turskih provala sagradiše Mletčani u Nadinu grad ili tvrdjicu, kojoj se i danas vide ruševine. Tada je Nadin bio oveće mjesto; god. 1528. imao je 830 žitelja. — *Tinj*, selo na jugozapadu nadinskomu jezeru, sa obližnjom gradinom *Vrčevo*. Već god. 1069. spominje se „mons Tini" u jednoj povelji kralja Petra Krešimira, po kojem je današnje selo dobilo svoje ime. — *Perušić*, selo Benkovcu na jugu sa dobro još sačuvanim gradom, zvanim takodjer Perušić (Perusich), koji bijaše god. 1528. u turskoj vlasti (zajedno sa kašteli Corlatovich i Benkovich). — *Podgradje*, selo blizu kojega se vide ostatci staroga rimskoga grada *Asseria*. Još se razabiru i vrata toga liburnijskoga grada. — *Banjevac*, selo sa 536 stanovnika i sa mnogimi podori i ruševinami (kula *Kašić* i gradina *Baković*). — *Biljane gornje*, selo sa *Janković-kulom*. — *Brgud*, selo sa gradinom *Jerebnjak*. — *Vušić* ili *Vuksić*, selo sa starom gradinom *Kuranovac* i jednom kulom. Vuksići ili Vušić bijaše u srednjem vieku sielo hrvatskoga suda lučke župe. Godine 1492. sastadoše se „na *misti navadnom u Vukšićih*" Luka Jurhanić z Otres, špan rotni stola lučkoga, Ivan Marković od plemena Šubić, Juraj Dujmović od plemena Karinjani, Pavao Hateževič od plemena Kukari, Ivan Banić od plemena Virević, svi sudci rotni stola lučkoga; zatim Juraj sin Grgura Pavišića z Otres, Tomaš Šadobrić s Polače, takodjer pristavi rotni stola lučkoga, da rieše parnicu plemenitih ljudi Kašićana sa Milotom Nešustovićem radi plemenštine.

Kistanje, trgovište sa 290 kuća i do 1400 žitelja, glavno mjesto puste i kamene Bukovice. — *Ivoševci*, selo bližu Kistanja, ima do 1050 žitelja.

Digitized by Google

U bližem okolišu Kistanja, Ivoševaca i sela Rudele nalazi se mnogo raznih rimskih starina. Kistanju na iztoku blizu rieke Krke stoje tri dobro još sačuvana luka (archi romani), koje je narod prozvao *Šuplja crkva* ili *Šupljaja*, isto tako vide se kod mjesta *Karlovca* tragovi rimskoga amfiteatra (zabavišta). Ima tragova rimskomu vodovodu, zatim blizu rieke Krke jedno mjesto, koje je narod prozvao *Trajanski grad*. Osim toga našlo se je kod Ivoševaca i Rudela obilje rimskih novaca (zlatnih i srebrnih), napisa, oružja, kipova itd. Po svih ovih podatcih sude noviji starinari, da je u rimsko doba stojao kod sela Ivoševaca i Rudela grad *Burnum* (castellum Burnum).

Biline, selo Kistanju na sjeverozapadu, sa 626 stanovnika. Tuj se vidi podor staroga grada Biline. Ovaj grad Biline pokloni kralj Ljudevit I. u polovici 14. stoljeća svome vjernome službeniku Nikoli Draškoviću. Draškovići ostadoše gospodari Bilinam sve do g. 1523., kad ih Turci osvojiše. Draškovići preseliše se tada u sjevernu Hrvatsku. Godine 1515. rodi se u Bilinah od otca Bartola i majke Anke, rodjene Utješenić (sestre glasovitoga kardinala Gjorgja Utješenića) Gjuro Drašković, kasnije biskup zagrebački i ban hrvatski. — *Ervenik gornji*, veliko selo blizu Zrmanje, brojeće do 1250 žitelja.

Obrovac, trgovište uz lievu obalu Zrmanje i uz cestu, koja vodi iz Zadra preko Velebita u Liku (sv. Rok) i Karlovac. Iznad trgovišta uzdiže se podor staroga grada Obrovca. Obrovac imade samo 403 žitelja, koji se bave većim dielom trgovinom. U Obrovac dolaze osobito žitelji iz Like i Krbave, da kupe dalmatinskoga vina, što ga dovoze stanovnici otoba Raba, Paga i Brača.

Neki misle, da je još za Rimljana na mjestu današnjega Obrovca stojao grad (Argiruntum ili Clambetae?). Prvi put se spominje Obrovac god. 918. pod imenom *Bravico*. U polovini 11. stoljeća nalazimo u Obrovcu nekoga Semivita. Njegovi sinovi:

Digitized by Google

Petar, župan sidražki i Slavić (kasniji kralj hrvatski) pokloniše g. 1072. jedan dio svoje otčevine u Obrovcu samostanu sv Krševana u Zadru. Isti Petar, župan, pokloni i samostanu sv. Marije u Zadru za spas svojih predja i svoju crkvu sv. Petra u Obrovcu sa svojimi pripadci. U jednoj listini od g. 1066—1076. prvi put se spominje današnje ime „*Obrovez*". Već tada bilo je u okolišu Obrovca veoma starih zidina (u jednoj povelji od g. 1072. kaže se: possessionem in Bravizo, septam *antiquis* maceriis). God. 1107. kupila je Vekenega, rodjakinja kralja Petra Krešimira, više zemalja u Obrovcu za samostan sv. Marije u Zadru. Radi zemalja u Obrovcu nastadoše kasnije razpre i pravde medju zadarskimi samostani sv. Marije i Krševana, koje riešiše Mihalj nadbiskup i Petar knez zadarski g. 1134.

Ne zna se, kad su knezovi krbavski zagospodovali Obrovcem, nu već g. 1387. Obrovac je u njihovoj vlasti, pošto tamo Nikola, Toma i Butko sa rodjaci povelje izdavaju (Obrovacii). Knezovi krbavski ostadoše gospodari Obrovcu i nadalje kroz cielo 15. stoljeće. Medju gradovi, što ih posljednji krbavski knez Ivan Karlović nabraja god. 1509. kao svoje, naročito se spominje i grad Obrovac (castrum Obrovecz).

Posljednji kastelan grada Obrovca bijaše knez Juraj Posedarski, za kojega osvojiše Turci g. 1527. taj grad. Mnogi su dapače biedili Posedarskoga, da je on sâm Turkom predao grad Obrovac. Zato bje odredjeno posebno povjerenstvo, kojemu bijaše preslušati svjedoke, koji su svjedočili, da knez Juraj Posedarski nije predao Turkom grada Obrovca. God. 1528. spominje se taj grad već kao turski kašteo. Turkom ostade Obrovac grad sa varoši sve do g. 1647., kada ga mletački general Toskolo spali i razori.

Karin, selo na jugu karinskoga mora, ima 180 kuća i 1146 stanovnika. Još se i sad razabiru ostatci rimskoga grada, koji se je tada zvao *Corinium*. Pleme hrvatsko, što se u srednjem vieku naseli oko toga grada Corinium, dobi ime *Karinjani* (Carinenses). God. 1528. bijaše Karin (castel di Carin) već u vlasti turskoj. — *Bilišane*, selo Obrovcu na jugu, sa 952 stanovnika. Naokolo sela imade silesija starih podora i ruševina svake vrsti (kula *Klisina* i gradina *Berber*). — *Zelengrad*

Digitized by Google

sa istoimenom kulom, za koju narod priča, da ju je sagradio neki turski beg Zele. Zelengrad medjutim spominje se još g. 1509. medju gradovi krbavskoga kneza Ivana Karlovića. — *Žegar*, oveće selo uz rieku Zrmanju. Tuj ima mnogobrojnih gradina i podora, kao što su gradina *Nosak*, *Velika gradina*, *Trebačnik*, *Babić*, *Veliki i Mali Komazec*. — *Krupa*, selo uz istoimeni potok, ima 569 žitelja. Ovdje je pravoslavni samostan reda sv. Vasilija. God. 1198 desio se je u Krupi Andrija, vojvoda hrvatski, nakon sretne i slavne vojne na Srbe i Humljane. — *Golubić*, selo sa starom gradinom *Veselinović*. — *Starigrad*, selo uz more na podnožju Velebita i uz potok Paklenicu. Ovdje stajaše po svoj prilici još za Rimljana grad *Ortopula*. U selu i naokolo njega ima starih ruševina i kula.

3. Kninski kotar prostire se uz rieku Krku i uz njezine pritoke: Čikolu, Kosovčicu, Butišnicu i Radieljevac. U ovom kotaru nalazimo *Kninsko polje*, *Kosovo polje i Petrovo polje*. Današnji kninski kotar obuhvaća starohrvatske župe: *kninsku* i donekle *psetsku* (Pset, Pesenta).

Knin, trgovište tik uz desnu obalu Krke. Knin se dieli na dvoje: na grad i na novu varoš. Grad se opet dieli na gornji i dolnji grad.

U dno južne strane kninskoga polja uzdiže se osamljeno i strmo brdo (Spas, Monte S. Salvador). Od iztoka i podneva nešto se ulieže, a k vrhu se suzuje i kao zarubljeno ostaje. Na tom zarubu podigoše stari Hrvati jaku tvrdjavu (grad), a izpod nje čvrsti županski grad (podgradje). Stara tvrdjava jest današnji gornji grad, a nekadanji županski grad (podgradje) današnji dolnji grad.

Digitized by Google

Gornji grad ili prava tvrdjava proteže se kao i kninsko brdo od juga prema sjeveru do preko 260 met. Sva je ova tvrdja opasana previsokimi, debelimi i vrlo jakimi zidinami, koje su na nekih mjestih, gdje je položaj zahtievao, do 26 metara uzdignute. Gdje brdo okomice pada, tu su nizke, a gdje se strmo obara ili je kakva pukotina bila, tud je trebalo i zidine više podignuti.

U dolnji, pravi grad silazi se na golema i čvrsta, zapriečnicami i prevratnicami utvrdjena vrata, preko uzdižućih se i spuštajućih mostova jednom, sa obie strane visokimi zidovi i tornjevi učvršćenom ulicom. Ovaj dio grada stoji posve razstavljen, do jedno 100—125 met. niže od gornjega grada, obuhvaćajuć bokove brda, te je takodjer sa svih strana opasan visokimi i jakimi bedemi. I u ovaj, kao i u gornji grad ulazi se iz nove varoši, takodjer sasvim razstavljene, preko mostova na spust i uzdig na gorostasna utvrdjena vrata i ulicom sa visokimi zidovi i tornji učvršćenom. U dolnjem ili pravom gradu nahodi se uz ogromne obranbene zgrade, prostrane vojničke kasarne, velike oružane, podzemne barutane, duge svodove, široke bolnice, iztaknuta branilišta, takodjer i liepih palača, ukusnih stanova, dražestnih perivojića, a u sriedi prostora crkvica sv. Ivana. U tom su gradu često stanovali naši kraljevi, bani, župani i ini dostojanstvenici, i ovdje su državni sabori saborovali.

Na podnožju kninskoga brda od jugoiztoka sagradjena je nova varoš Knin, iz koje vodi odug most preko Krke na lievu obalu iste rieke. Kninska je varoš odviše uzahna, zbita u kutić. Tik uz rieku Krku sagradjen je red dosta liepih kuća i palača, sve jedna s drugom spojena; pročelje im gleda na jedinu, široku i s obje strane dućani narešenu ulicu, što preko ciele varoši provodi.

Digitized by Google

Knin nema velika obzora ni slobodne propuhe, a gdjekad je u najdolnjem dielu i povodnji izvrgnut.

Na jugu Knina vidi se selo *Biskupija*, gdje su nekoć bili dvori kninskih biskupa. Na Kninskom polju, kojim protiču osim Krke još potoci Orašnica, Butišnica, Radieljevac i Mračaj, ima mnogo razvalina iz starije dobe. Konjsko brdo dieli Kninsko polje od još divnijega i pitomijega *Kosova polja*, koje je takodjer prepuno razvalina starinskih gradova, tvrdjica, dvorova i kula.

Knin ima u svem 230 kuća i 1018. žitelja. Nekoć bijaše znamenita tvrdja, nu danas je već izgubio svoju znamenitost. Žitelji Knina bave se ponajviše trgovinom (sa Hrvatskom i Bosnom), koju pomažu ceste, vodeće u Kistanje, Vrliku i Drniš, zatim u Hrvatsku i do medje bosanske (do Graba).

Mnogi misle, da je Knin podignut na temelju staroga grada *Ardube*, kojega je Germanicus g. 9. po Is. za zadnjega dalmatinskoga rata razorio, pošto su mu se žitelji veoma hrabro otimali, te su iste žene voljele sa svojom djecom poskakati u vatru i rieku, nego da padnu Rimljanom u roblje.

Knin se prvi put spominje za Hrvatâ u polovici 10. stoljeća, te bijaše tada stolica istoimene župe hrvatske. Ime mu je tada bilo *Tenen* (το Τενὴν). Osobito u 11. stoljeću podiže se znamenitost Knina. God. 1078. desio se je u Kninu (in Teneno) kralj Dimitrije Zvonimir, isto tako i g. 1087. Posljednji kralj hrvatski Petar Svačić učini dapače Knin svojim priestolnim gradom (sedes enim huius regis — Petri — et solium in Tenen erat civitate). Najstariji poznati župan u kninskoj župi jest Jurina (g. 1076—1078.)

Knin je i u crkvenom pogledu znamenit, jer su ovdje hrvatski kraljevi zasnovali biskupiju hrvatsku, a biskupa postavili ujedno za svoga dvorskoga velmožu i kancelara, te mu podčinili svu zemlju preko Velebita do Drave i Dunava. Biskup kninski kao hrvatski dvorski biskup svuda je dvor i vladaoca pratio; pa je on držao na neki način ravnovesje napram biskupom dalmatinskih primorskih gradova. Najstariji poznati biskupi kninski (dotično hrvatski) jesu: Marko (g. 1042.), Adam (g. 1062.), Raj-

Digitized by Google

nerije (g. 1066.), Anastasije (g. 1069.), Gregorije (g. 1078—1085.) itd. Stolica biskupova ne stojaše u gradu, nego na jugu grada u krasnu predjelu. I sada se istim imenom naziva „Biskupija“, gdje su nekoć bili biskupski dvori, kojih se ostatci razabiru. Oni su srušeni osobito u vrieme turskih navala, u njih su ponajviše kninski dizdari, a poimence krvopija Jelašković obitavali i po svom ih načinu izprezidjivali. Crkva uz biskupov dvor bijaše vrlo krasna i oble spodobe, a posvećena bl. dj. Mariji. Po ruševinah, koje se vide, može se razabrati kolika i kakva je bila.

Da u ničem ne zaostane sjajnost hrvatskih kninskih biskupa, ustanovljen bi takodjer i kanonički sbor. Stan kanonički bijaše medju gradom i biskupovimi dvori, blizu crkve sv. Marije, na jednom poluotoku uz rieku Krku. U sredini toga ogromnoga stana uzdizala se je kaptolska crkva posvećena sv. Bartolu. Ruševine ogromne kaptolske zgrade i crkve vide se još dobro, te ih puk i danas još zove „kaptol“. Kralj Petar Krešimir darova znatna dobra kninskomu kaptolu. Ovaj sbor odabra si za savjetnika sv. Barišu, kojega slika bijaše urezana na pečatu kaptolskom. Tim su se pečatom ne samo kaptolski, nego i svi državni spisi, javne izprave, i iste kraljevske povelje i darovnice pečatile i uzakonjivale, kako nam svjedoče one, što se još u trogirskom i spljetskom arhivu nahode. Taj ugled i čast kaptolskoga sbora trajaše do početka 16. stoljeća.

Po izumrću domaće dinastije (kraljevske kuće) u Hrvatâ prestade Knin biti priestolnicom, ali ostade i nadalje dosta znamenit grad poradi svoga položaja, te su ga zato i zvali „ključ Hrvatske“. I kninska biskupija izgubi svoju nekadanju važnost, čim je god. 1093. kralj Ladislav osnovao zagrebačku biskupiju. Godine 1185. obuhvatala je kninska biskupija samo 3 hrvatske župe: kninsku, vrhričku i psetsku (Tenin campum, Verchrecam, Pset).

U 13. stoljeću nalazimo grad Knin u kraljevskih rukuh. Kad je kralj Bela IV. svoga mladjega sina Belu imenovao vojevodom hrvatskim, podje majka mladoga vojvode u ljetu g. 1263. s njim i u pratnji mnogih velikaša i vojske put Hrvatske. Tuj se nastani ona u kraljevskom gradu Kninu (in castro Tiniensi), te sazove sabor Hrvata, osobito velikaša, da se mladomu vojvodi poklone i da o boljku zemlje vieću i razpravljaju. Kraljica boravljaše ovom prilikom sa sinom si vojvodom Belom duže vre-

Digitized by Google

mena u gradu Kninu, pače dade unj zatvoriti neke spljetske gradjane prije svoga povratka u Ugarsku.

Godine 1322. desio se je kod Knina (apud castrum Tinienae) kralj Karlo Roberto. Ovamo dodje i ban Mladen Šubić sa darovi, da se kralju pokloni i milost u njega izprosi, nu kralj ga povede sa sob m u Ugarsku u zatvor. Malo zatim podiže se u Hrvatskoj mjesto Mladena Šubića moćni knez Ivan Nelipić, koji zavlada i gradom *Kninom*. Kao što su prije svi hrvatski knezovi bili ustali na Mlad na Šubića, tako se sada složiše proti Ivanu Nelipiću Cetinskomu Na čelu tomu savezu bijaše Gjuro Šubić, a njemu se pridružiše druga hrvatska gospoda i četa bosanskoga bana Stjepana Kotromanića. S ovom vojskom podje Gjuro Šubić pod Knin, da ga uzme Ivanu Nelipiću, te se utabori kod *Topolja* (Tininium i Topolie), gdje je očekivao čete Fridrika kneza senjskoga i Zadrana. Nu u to nahrupi Ivan Nelipić, razbije Gjuri Šubiću vojsku, a njega sama zarobi.

Grad Knin ostade sada i nadalje u rukama cetinskoga kneza Ivana Nelipića. Ostavivši ovaj nakon smrti svoje udovu *Vladislavu* i malodobnoga sina Ivana, zahtievaše kralj Ljudevit I. od udove Vladislave, da se odreče Knina, jer da je to od davnine kraljevski grad. Kad ona na to ne pristane, pošalje Ljudevit I. proti njoj u rujnu 1344. bana Nikolu sa 4000 momaka, da joj ga silom otme. Ban Nikola pade pod Knin (Tnini castrum), ali ga ne uz mognu uzeti, jer je bio čvrst i visok (oppidum . . . mirae altitudinis, nec non et fortitudinis est convallatum). Da bi Vladislavu prisilio na predaju, poče on sav okoliš Knina harati, polja pustošiti i vinograde sjeći; nu ni to nije prudilo. Napokon odluči jurišem osvojiti brdo *Spas* (montem Spas), koje je gospodovalo i sad gospoduje Kninu; nu uzprkos nečuvenoj hrabrosti svoje vojske ne m gaše ipak uspjeti. U to se predomisli i udova Vladislava, te pobojav se, da bi ipak mogla konačno podleći, poruči banu, da je spremna s kraljem se nagoditi. Poslanik njezin ode zbilja kralju i izruči mu grad, a na to ostavi ban Nikola Knin. Nu kad je kasnije kralj htjeo Knin pod svoju vlast staviti i svoje ljude za upravitelje namjestiti, opre mu se Vladislava, potaknuta na to krbavskimi knezovi Kurjakovići. Sada planu kralj gnjevom, te odluči makar i pol državnoga blaga potrošiti, te Vladislavu i ostalu opornu gospodu hrvatsku upokoriti. U srpnju 1345. podje dakle Ljudevit sa vojskom od 20.000 momaka put

Digitized by Google

Hrvatske. Već kod Bihaća dodjoše mu u susret mnoga gospoda hrvatska, te mu se pokloniše. Malo zatim eto predanj i kneginje Vladislave sa sinom, te mu izruči Knin (oppidum Tnini cum suis pertinentiis). Kralj tom prilikom mladomu Ivanu Nelipiću dade u zamjenu neke predjele u cetinskoj župi.

Tako dospije Knin opet u kraljevske ruke. Godine 1353. sazvao je u grad Knin ban Nikola stališe hrvatske na državni sabor, koji je trajao preko deset dana. Na taj sabor, dodjoše knezovi Frankapani, knezovi Kurjakovići iz Krbave, Budislav Ugrinić i drugi; a razpravljala se je medju inim i tužba kninskoga biskupa Blaža radi desetine.

Za burnih vremena iza smrti Ljudevita I., za pokreta hrvatskoga g. 1382—1409. više je puta Knin igrao znamenitu ulogu, osobito od onoga časa, kad je bosanski kralj Stjepan Tvrtko zamislio osvojiti cielu Hrvatsku i Slavoniju. Već g. 1388. bijaše Knin u vlasti bosanskoga kralja, te ovaj pošalje u studenom iste godine vojvodu dolnjih krajeva Hrvoja Vukšića i brata mu Vojslava kao svoje zastupnike u Knin, da pozovu dalmatinske gradove na predaju. Badava je g. 1390. ban Detrik Bubek obsiedao Knin, on ostade i nadalje u vlasti bosanskoj. Istom kad je g. 1394. Nikola Gorjanski upravo pod Kninom (prope castrum Tinnyn) porazio bosanskoga vojvodu Vuka Vukčića, dospije Knin opet pod Sigismunda. Poslie nesretne bitke kod Nikopolja boravio je kralj Sigismundo na svom povratku u Ugarsku g. 1397. skoro mjesec dana (od 10. siečnja do 6. veljače) u Kninu, izdavajuć razne odredbe, da podpuno primiri Hrvatsku i Dalmaciju. Godine 1401. medjutim bijaše Knin opet u vlasti bosanskoga kralja Stjepana Ostoje, koji je dapače sâm neko vrieme u njem stanovao. Malo zatim zavlada Kninom Sigismundo.

U 15. stoljeću prebivao je u Kninu obično *banovac ili podban* vicebanus) Hrvatske i Dalmacije, koji je ujedno bio i župan kninski. U to isto doba nalazimo takodjer, da je Knin ili Tnin stolno mjesto kninskoga plemenskoga suda („stol tninski"). Godine 1435. sude u Kninu Ivan Vladkov Milinić i drugi sudci stola kninskoga (iudices iurati nobilium Croatorum sedis Tiniensis) po zakonu i običaju hrvatskom (de consuetudine regni Croatie); isto tako rješavaju g. 1451. u Kninu („Na Tnini") „Tomaš Bojničić iz Plavna, banovac Dalmacie i Hrvat, Ivan Martinušević iz Bohočina, Radoj Bojničić iz Plavna i Paval Berislavić iz Vrhrike, sudci rotni ple-

Digitized by Google

menitih Hrvat stola tninskoga“ neku parbu Marka Deanišević a i Jurja Henčića.

Godine 1469. spominje se prvi put samostan franjevaca u Kninu. Poslie pada Bosne prietijaše Knin dnevice pogibelj od Turaka, dok ga napokon g. 1522. Turci zauzeše. Tomašić u svojoj kronici kaže, da ga je neki Dimitrija (razianus nomine Demetrius) predao Turkom skoro bez ikakova odpora. Odsele se za Knin otimaše i mletačka republika već radi njegova položaja. Foskolo osvoji Knin g. 1649., topove spusti u Krku i razori nasipe. Ali opet ga osvoje Turci i uzpostave tvrdjavu (g. 1653.), koju su badava jurišali general Lorenzo Dolfin i vojvoda Janko (g. 1654.). Napokon kninski zapovjednik Muhamed Arlugbegsade bješe prisiljen predati grad Mletčanom (12. rujna god. 1688.); pa bude smaknut, prem si bješe izprosio slobodan odlazak. U ratu g. 1809. bude Knin utvrdjen od Franceza, a g. 1813. dne 30. listopada preda se ličkoj pukovniji.

Na nekadanje tursko vladanje u Kninu i okolici mu spominju: *Uzdah kamen* sa podzemnim jezerom, u koje da je glasoviti junak franjevac Kesića natjerao jednom Turke, izagnavši ih iz Drniša; zatim drveni *Bulin-most,* koji da je neka pašinica dala sagraditi.

Golubić, liepo selo uz Butišnicu, sa 1667 žitelja. Puk priča: Bio jedan bogati kralj, imao dvore u blizom Kosovu polju, kojim se razvaline i sad rasaznavaju. On je imao dvie sestre, liepe kao sjajne danice; jednoj bilo ime Danica, a drugoj Golubica. Ovoj za miraz dade kralj najljepši predjel u kninskom polju, koji je ona u pravi perivoj pretvorila. Tu je dvore sagradila, koji po njezinu imenu budu prozvani Golubići. S toga je tu još i sad najizvrstnije svakojako voće, osobito kruške i praskve, a stanovnici, vrli samouci, izvadjaju svakojake stvarčice. — *Plavno*, selo Kninu na sjeveru izpod planine Orlavice, ima 327 kuća i 1825 žitelja. Plavno bijaše nekoć znamenito mjesto (g. 1451. spominje se „Tomaš Bojničić iz Plavna, banovac Dalmacie i Hrvat“).

Drniš, liepo i prijatno trgovište uz rieku Čikolu, (koje su poradi ljepote njegove Turci zvali „malo Sa-

Digitized by Google

rajevo — il piccolo Serajevo"), broji 283 kuće i 1296 žitelja. Nad trgovištem uzdižu se na visokoj i strmoj hridi, uz koju Čikola teče, ruševine staroga grada Drniškog, koji je g. 1647. mletački general Foskolo dao razoriti, pošto su njim Turci 125 godina gospodovali. Još i sad ima ostataka iz turske dobe: *munara* blizu staroga grada, i *džamija* sadanja župna crkva. Našli su se i tragovi vodovoda, što su ga Turci iz bliže planine Promine u grad sveli. Iz mletačke dobe ostadoše velike kasarne za konjanike. Žitelji drniški živu koje od poljodjelstva, koje od trgovine. Izvode i dosta vina, koje je poznato pod imenom „Hrvaština drniška".

Drnišu na jugoiztoku puklo je liepo *Petrovopolje*, najplodniji kraj zagorske Dalmacije, koji bi bio još plodniji, da ga koji put ne poharaju poplave Čikole. Petrovopolje prostire se izmedju Svilaje i Moseća, na sjeveru dopire do planine Promine, a na zapadu (sjeverozapadu) do Drniša. Obsiže 2□ kilom. i 5682 hektara. Kažu, da je Petrovo polje dobilo ime od hrvatskoga kralja Petra II. Svačića. Na planini Promini, polju na sjeveru, vidi se stara razvalina, koju narod zove *Petrovac* ili *Dvorovi bana Petra*. Petrovopolje dieli jedan klanac od Kosova polja. Sav okoliš Petrova polja obiluje kamenim ugljenom (osobito planina Promina).

Kljake, selo sa 650 stanovnika, Drnišu na jugoiztoku. Blizu ovoga sela uzdiže se brieg *Balina glavica*, i na tom briegu stajao je za rimskoga vladanja znamenit grad *Magnum* (municipium Magnum, civitas Magnum). Grad Magnum stojao je još g. 532. po Isusu, te bijaše tada stolica krščanske biskupije. Kad je razoren, nije poznato; narod zove mjesto, gdje je nekoć stojao, imenom *Trajanski grad*. — *Teplju*, omanje selo Drnišu na sjevero-iztoku, na iztočnom obronku planine Promine. I ovdje se razabiru ostatci starih zgrada, te se po tom obćenito misli, da je tuj stajao prastari liburnijski grad *Promona*, koji je još prije Rimljana bitisao. Planina Promina sačuvala je do danas ime staroga

Digitized by Google

grada Promone. Za grad Promonu borahu se nekoć Liburni sa Dalmati; a g. 33. pr. Isusa osvoji ga kasniji car rimski Oktavijan. — *Siverić*, selo sa 642 žitelja, takodjer na iztočnoj strani planine Promine, znamenito je radi ugljenih majdana. Kod Siverića počima dalmatinska željeznica, koja vodi preko Drniša u Šibenik i u Spljet. Ovom željeznicom izvozi se ugljen, što se kod Siverića izkapa. — *Ključ*, maleno selo Drnišu na zapadu, prema Skradinu. Tuj stojaše nekoć grad (današnja „fortezza Ključica“ ?), koji pripadaše jednomu ogranku porodice Nelipića. Već g. 1333. spominje se neki knez „Ysanus de Clavi“, brat kneza Ivana Nelipića. Osobito se ističe knez Konstantin, sinovac Ivanu Nelipiću. Knez Konstantin spominje se napose g. 1343. i 1344. kao moćan velikaš u Hrvatskoj.

4. Šibenski kotar. Velik dio ovoga kotara zapremala je u staro doba hrvatska župa *bribirska*, koja se je sterala uz desnu obalu dolnje Krke. Šibenskomu kotaru pribrajaju se i otoci, poznati pod imenom „Šibenski otoci“.

Šibenik (Sebenico), glavno mjesto cieloga kotara, prostire se uz prostrani konao šibenski, kojega opet maleni i uzki konao sv. Antuna spaja sa morskom pučinom. Veliki konao šibenski stere se od sjeverozapada prema jugoiztoku, dug je 1 zemlj. milju, a širok 0·1 milje te je prema tomu toli prostran, da bi se u nj mogla smjestiti i velika mornarica. Gradu na sjeveru utiče u šibenski konao rieka Krka, protekav prije prokljanskim jezerom. Šibenski konao znamenit je još i stoga, što u njem ima u obilju slastne ribe, zvane krunati zubatac (Dentale della corona), koju narod osobito u kolovozu mnogo lovi. Maleni konao sv. Antuna, koji vodi u pučinu morsku, okružen je osobito s južne strane strmimi

Digitized by Google

hridinami, a tako je uzak, da su ga nekoć verigami zatvarali i tako neprijateljskim brodovom ulaz u šibenski konao branili. Da bi Šibenik sasvim od morske strane zaštitili, podigoše Mletčani na ulazu kanala sv. Antuna tvrdjicu, zvana *Luljevac* ili *Sv. Nikola*. Ovu je tvrdjicu na umjetnu školjiću sagradio glasoviti mletački graditelj (oko g. 1546.) Leonardo Sanmicheli iz Verone. Uzdiže se na kamenu tlu u slici trokuta, ima tri bastione, zatim cisternu, kapelicu, nadalje stanove za zapovjednika i posadu. Ova je tvrdjica u obće liepa, ali ne rabi više.

Grad Šibenik ima veoma liep i slikovit položaj, pošto se gotovo iz mora uzdiže sve više i više po obronku nevisoka, ali strma i ogoljena briega. Kuće se nižu nad kućami, te sav grad priliči donekle amfiteatru, (rimskom staromu teatru), osobito kad mu se primičeš s morske strane (od tvrdjice sv. Nikole). Mnogo je po tom sličan talijanskomu gradu Genui.

Pošto je Šibenik gradjen na obronku briega, nije pravilna oblika. Osim jedine glavne ulice, koja od kopnenih vrata (porta di terraferma) sav grad dužinom prosieca, sve su ostale ulice nepravilne. Poprečnih ulica gotovo ni nema, nego su uzdužne ulice medjusobno spojene skalinami, koje su mjestimice loše. Sav Šibenik dieli se na pravi grad i na 2 predgradja i to: na predgradje *Varoš* (Borgo di terra) brojeće 450 kuća, sa kopnene strane; i na predgradje *Dolac* (Borgo di mare), brojeće 149 kuća, sa morske strane. Sâm grad broji 606 kuća, te je sa svih strana okružen ogradnim zidom, samo je od mora otvoren. Prema tomu leži predgradje Varoš izvan zidina gradskih, dočim predgradje Dolac sa gradom tvori gotovo jednu cjelinu.

I sa kopnene strane utvrdjen je Šibenik trima tvrdjicama. Još unutar gradskih zidina stoji na vrhu

Digitized by Google

briega polurazvaljena *tvrdjica sv. Ane.* Misli se, da je to nekadanji grad hrvatskih kraljeva iz domaće loze i da su razvaljene kuće izpod tvrdjice najstariji dio grada Šibenika, kako je bio još u 11. i 12. stoljeću. U prijašnje doba zvala se je ista tvrdjica Sv. Mihajlo (Sanmichele). Izvan zidina gradskih uzdižu se još dvie tvrdjice; naime tvrdjica *Degenfeld* (Forte Barone) i *sv. Ivan* (S. Giovani). Tvrdjica sv. Ivana je viša i s nje se otvara prekrasan vidik na Šibenik, na more, i na školje šibenske. Tvrdjicu Degenfeld sagradio je oko g. 1647. barun Degenfeld na uspomenu junačke obrane Šibenika od Turaka, koji ga sa vojskom od 20.000 momaka obsiedahu 24 dana.

Najznamenitiji gradjevni spomenik u Šibeniku jest biskupska *stolna crkva sv. Jakova,* sagradjena u XV. stoljeću, pošto je stara crkva god. 1382. izgorjela bila. Stolna crkva šibenska *najljepša je od svih crkva* u Dalmaciji; duga je 121′, široka 46′, a visoka 61′. Glavni graditelj i resitelj ove crkve bijaše Juraj Matejević, občinski nadgraditelj šibenski (g. 1441—1445). Crkva ima sliku rimskih bazilika, ali je u njezinu stroju pomiešan slog gotski sa lombardskim. Sazidana je od samoga mramora i tesana kamena, a pokrita takodjer kamenimi pločami, tako da na njoj nema ni jedne opeke. Iznutra je crkva podieljena na tri ladje; srednja ladja počiva na pet visokih i vitkih stupova. Osobito je znamenit glavni žrtvenik i 102′ stopa visoka kupula; a prekrasna je i krstionica. Jedan oltar urešen je slikom sv. Triju kralja, što ju naslika Šibenčanin Andrija Medulić. — Naprama stolnoj crkvi stoji na Gospodskom trgu (Piazza dei Signori) liepo sagradjena *loggia (stanica),* sagradjena god. 1552.; ova zgrada pretvorena je sada u kavanu i kasino. — U novije doba ima Šibenik

Digitized by Google

i *kazališnu zgradu* na Poljani (glaciji), a u najnovije vrieme dobi i *vodovod*, jer je grad mnogo radi nestašice vode stradao. — Šibenik ima nadalje četiri samostana, 20 rimskih crkvica i dva grčko-iztočna hrama.

Žitelja broji Šibenik 6132 (2950 u gradu, 2337 u Varoši, a 845 u Dolcu). Od tih su velika većina rimokatolici, nu ima i dosta njih crkve grčko-iztočne. Šibenik je porieklom i prošlosti svojom skroz hrvatski grad; a osobito se ističu žitelji predgradja.

O žiteljih predgradja piše I. Kukuljević: „Za mene bijaše velika slast gledati u Šibeniku žitelje predgradja i okolice. Kad bi ovi u blagdan hrpimice navalili u nutarnji grad, dobio bi odmah lice bujnoga iztočnoga života. S daleka jur zacrveni ti se pred očima, kad vidiš narod polaziti u crkve. Svi mužkarci nose nizke crvene kape i sure surke crveno obšivene. I ženske imaju liepu crnu kosu crvenim vezom propletenu, a iznad modre ili sure nabrane haljine kratku crvenilom obšivenu župicu i modar zobun s rukavi poput hrvatskih posavkinja. Na noguh opet crvene bečve i žute cipele. Grudi im krije fina biela košulja. Mužko i žensko liepa je stasa i obraza, jezik im je ugladjen i hitar; a kad se gdjegod u gostioni sastanu, zaore čistim i složnim glasom starodavne pjesme, o kojih je jur u XV. stoljeću Šibenčanin Juraj Šišgorić toli oduševljeno pisao".

Šibenčani se napose bave gospodarstvom, ribolovom i trgovinom. Okolica šibenska obiluje uljem i vinom; osobito su vrstna vina Tartar (Trtar) i maraskino. Znamenit je Šibenik sa svoje trgovine bosanske, a i stoga, što ga željeznica spaja sa ugljevici kod Drniša (Siverića), i sa Spljetom. — Šibenik je rodno mjesto mnogih znamenitih muževa: Antuna Vrančića, Andrije Medulića, Ivana Tomka Marnavića, Nikole Tommasea, Roberta Visiana itd.

Šibenik je sielo kotarskoga upravitelja, kotarskoga suda i katoličkoga biskupa. U Šibeniku ima od školskih zavoda samo tri pučke škole.

Digitized by Google

Općenito se misli, da je već za Rimljana ili u samom Šibeniku ili tik njega bila rimska naselbina, premda se ni ime toj naselbini ne može točno označiti. Šibenčanin Fenzi misli, da je stari kaštel *Tariote*, što ga putokaz Antoninov napominje, ondje stojao, gdje je sada tvrdjica sv. Ane. Nisiteo naprotiv tvrdi, da u rimsko doba nema traga Šibeniku, nego da je Šibenik nastao od grada *Riditâ*, koji je stojao kod današnjega sela Danila. Neki napokon hoće da, se je Šibenik još u rimsko doba zvao *Siccum*. Sve su to medjutim pusta nagadjanja.

Prvi sjegurni spomen Šibeniku nalazimo tek za Hrvatâ, te je zato vjerojatno mnienje onih, koji misle, da je Šibenik sagradjen upravo od Hrvata. God. 1066. nalazimo kralja Pet a Krešimira u Šibeniku (in Sibinico), gdje u prisuću biskupa daje kraljevsku slobodu samostanu sv. Marije u Zadru, što ga je rodjakinja mu Čika utemeljila. I kralj Dimitrije Zvonimir desio se je više puta u tom gradu, pače je tamo i sud sudio. Oko g. 1089. bijaše Šibenik već i utvrdjeno mjesto (castrum Sibinico), te se je u njem desio tada kralj Stjepan II. i držao se narodni sabor, na koji dodje plemstvo, svećenstvo i puk.

Izmedju g. 1102. i 1105. zavlada Šibenikom kralj Koloman. Tada bijaše Šibenik već grad, u kojem je stojala crkva sv. Mihajla (sada sv. Ane). Umah iza Kolomanove smrti zauzme Šibenik mletački dužd Ordelafo Falieri (g. 1116.) razvaliv mu zidine i tvrdi kašteo; nu mali zatim pade Šibenik opet u ruke hrvatsko-ugarskih vladara. Kad su g. 1125. Mletčani razorili grad Belgrad na moru, mnogi su se hrvatski žitelji ovom prilikom iz Belgrada sklonuli u Šibenik, i tako pomogli, da je postao ugledan i napučen. Bijaše sada hrvatski Šibenik ravan gradovom dalmatinskim, te ga zato i g. 1167. kralj Stjepan III., sin Gejze II., odlikuje tim, što mu je podielio gradsko pravo i tako ga uzporedio dalmatinskim gradskim općinam. U dotičnoj povelji dozvoli Stjepan III. Šibenčanom, da si sami biraju iz svoje sredine kneza i sudca (comitem, judicem), obeća im, da ne će plaćati danka (tributarii ne sitis), da ne će nijedan Ugrin bez njihove dozvole prebivati u gradu itd. God. 1168. zauze Šibenik i druge neke dalmatinske gradove byzantski car Emanuel, te ostadoše u vlasti njegovoj sve do g. 1180. U to vrieme podadoše se Šibenčani gusarstvu, plieneć talijanske i ine brodove. Tako oplieniše oko god. 1167. nekoga Gottfrida, sina Bogumirova iz Siponta; papa Alexandar III. zahtievaše zato od spljetskoga nadbiskupa Gerarda, neka pozove

Digitized by Google

gusare, da ugrabljeno vrate; ako ga ne posluhnu, neka ih izobći iz crkve. Nu to je slabo prudilo; malo zatim dapače, oko g. 1177. porobiše šibenski gusari, vodjeni od dva kneza (duo comites... Nestos et Perlat) istoga papinskoga poslanika Rajmunda. Kad je poslie car byzantski Emanuel umro (g. 1180.), spadoše Šibenčani opet pod kralja Belu III., ali se zato ipak posvema ne okaniše gusarenja.

U početku 13. stoljeća spominju se kao knezovi (comites) Šibenika neki Saracen i sin mu Domaldo, potomci stare hrvatske porodice (Kačića ili Svačića?). Domaldo izhodi u kralja Andrije II. dozvolu, da smije Templarom ili Božjakom odstupiti svoj grad šibenski, a zato da od njih primi grad Klis, kojim su oni dosele gospodovali. Nu na to se Šibenčani uzprotiviše, ter se ne htjedoše pokoravati Templarom. U to ime sklopiše dne 25. ožujka 1221. savez na medjusobnu obranu sa gradovi Trogirom, Spljetom i Klisom, zavjerivši se tom prilikom, da će se u buduće sasvim okaniti gusarenja na moru. Ujedno razvališe i kašteo, u kojem su dosele knezovi prebivali. Ne može se pravo razabrati, kako su se Šibenčani kasnije sporazumjeli sa svojimi novimi gospodari (Božjaci), koji ih bjehu obtužili kod pape Aleksandra IV. Nu to je sjegurno, da su Šibenčani sačuvali svoju slobodnu samoupravu, koju im kasnije na novo potvrdi kralj Stjepan V.

Nova nevolja zaprieti slobodi Šibenčana, kada se za županski čast u njihovu gradu počeše otimati knezovi Bribirski od plemena Šubićeva. Već ban Pavao Šubić gospodovaše sa svojom braćom Šibeniku gradu. Po smrti Pavlovoj jest knez Šibenika njegov sin ban Mladin Šubić II. koji je g. 1314. imenovao nekoga Saracena iz Šibenika svojim poslanikom na mletačkom dvoru. Nu domala buknuše ljute borbe medju banom Mladinom i Šibenčani, u koje se umiešaše ostali dalmatinski gradovi i mnogi hrvatski knezovi. Borbe se ove svršiše tim, da se je dne 1. ožujka 1322. Šibenik podložio vlasti mletačkoj, samo da sačuva svoju slobodu i samoupravu.

Pod Mletci ostade Šibenik dulje vremena do g. 1357. Umah g. 1323. složi se Šibenik sa Spljetom i Trogirom u savez za medjusobnu obranu. Godine 1342. dobi Šibenik kneza od mletačke vlastele, koji je gradom upravljao po posebnom štatutu.

Kad je g. 1357. kralj Ljudevit I. vodio ljut boj sa Mletčani, odmetnu se Šibenik od Mletaka i podloži se opet vrhovnoj vlasti

Digitized by Google

hrvatsko-ugarskoga kralja. Ban hrvatski Ivan Čuz, koji je baš tada obsiedao grad Nin, izdade tom prilikom povelju Šibenčanom, kojom im potvrdi sve stare povlastice, a uz to im podieli i nove. Tako im vrati medju inim otoke Srimac i Žirje (Srimaz et Zuvri), a uz to pridieli gradskomu kotaru više sela, kao Rakitnicu, Sitnicu, Grabovci itd. Šibenik ostade sada vjeran kralju Ljudevitu, a isto tako i njegovoj udovi Jelisavi. Ova mu g. 1383. sve povlastice potvrdi i ujedno banu Mirku Bubeku zapovjedi, da brani Šibenčane od vlaha kraljevskih i kneza Ivana Nelipića, koji se bjehu u kotaru gradskom nastanili, ter gradjanom mnoge i silne škode nanieli. Nu poslie smrti kraljice Jelisave bijaše Šibenčanom podnositi mnoga zla od bosanskoga kralja Stjepana Tvrtka I. koji je nastojao, da pod žezlo svoje sakupi svu Hrvatsku i Dalmaciju. Nemogući odoljevati dulje bosanskomu kralju pokloni se napokon Šibenik Tvrtku, a ovaj mu 11. lipnja 1390. izdade u Sutiski povelju, te im potvrdi sve povlastice, prava i statuta, što ih bjehu njim podielili dosele kralji ugarsko-hrvatski. Šibenčani moradoše mu se nasuprot zakleti, da ne će nikada nikoga drugoga priznati za svoga gospodara, nego li kralja Tvrtka i njegove nasljednike.

Poslie smrti kralja Tvrtka priznavao je Šibenik za svoga gospodara sad Ladislava Napuljca i njegova namjestnika Hrvoja, sad opet kralja Sigismunda, napokon uslied žestokih borba izmedju plemića i pučana dade se 30. listopada 1412. po drugi put pod okrilje mletačko. Odsele ostade Šibenik republici vjeran sve do njezina pada, te dobi zato od mletačkoga senata pridjevak „fedelissima“ (najvjerniji grad). Ugovor, kojim se Šibenik podloži Mletkom, sastoji od 18 članaka. Uprava gradska ostade i dalje žiteljem, dotično plemstvu, a grad zadrži svoje pravo, da šalje svoje poslanike u inozemstvo.

Šibenik procvate dobrahno za mletačke vlade, te bijaše prvi grad dalmatinski, koji je po odluci vieća desetorice od 21. svibnja 1485. dobio vlastite novce. God. 1553. brojio je Šibenik preko 8200 žitelja i 1275 ognjišta, a trgovalo se je u njem godimice za 50.000 dukata i više. Nu Turci prouzrokovaše gradu silnu štetu. Od 300 sela, što su spadala pod Šibenik, kad se je dao pod mletačku zaštitu, preostade ih koncem 16. stoljeća samo 45, pa i od ovih bijaše ih samo 15 pravo napučeno. Predgradja šibenska morala su se više puta razvaliti, a samomu gradu bilo se je u tri puta (g. 1538., 1647. i 1648.) od turske obsade braniti i silu

Digitized by Google

tursku suzbijati. Svojim junačtvom potvrdiše Šibenčani rieči, što ih reče Palladio Fusco, kad se je govorilo o loših zidovih njihova grada: „Pa šta zato? Njihova su srca njihov branik“. Svaki put suzbiše Šibenčani hrabro neprijatelja. Osobito pako pronieše slavu dalmatinskih Hrvata, kadno su kroz 26 dana (od 27. kolovoza do 16. rujna 1647.) odbijali navale bosanskoga paše, koj im bješe obsjeo grad sa 40.000 momaka. Pa ne samo u gradu, nego i na otvorenom bojnom polju kod uzeća Ercegnovoga 1687. odlikovaše se hrabri Šibenčani, te im i sad još narodna pjesma ime slavi.

Kad je mletačka republika pala, zavladaše u Šibeniku kao i po mnogih drugih gradovih dalmatinskih, usljed općega nereda tužne smutnje. Nu zato ne nadje g. 1809. francezka ratna komisija u cielom Šibeniku ni jedne duše, da svjedoči proti onih 5—600 Skradinjana, koji bjehu s austrijskimi četami u grad provalili ter malenu francezku posadu iz njega izagnali.

Želja Šibenčana, da im grad bude sielo biskupije, izpuni se g. 1298., kad je papa Bonifacije VIII. dne 1. svibnja franjevca otca Martina sa Raba imenovao biskupom šibenskim. Dekretom cara Napoleona od 19. rujna 1808. osvovana bi u Šibeniku grčko-iztočna biskupija te bi joj podložena sva tadanja Dalmacija, Istra, Dubrovnik i Boka Kotorska. Drugim dekretom od 26. ožujka 1810. imenovan bi biskupom novo utemeljene biskupije dotadanji biskup bosanski Kraljević. God. 1840. preneseno bi sielo ove biskupije u Zadar, gdje je i sada.

Primošten (Capocesto), selo sa 390 kuća i 1740 žitelja. — *Boraja*, selo sa 633 žitelja, na putu, što vodi iz Šibenika u Trogir.

Skradin (Scardona), malen grad na desnoj obali rieke Krke, prostire se u predjelu odasvud gorami okruženu. Sastoji, rek bi, samo od jedne dugačke i široke ulice, te nema nikakovih znamenitosti. Kuća broji Skradin 243, a žitelja 874, koji su većim dielom vjere grčko-iztočne. Žitelji se najvećim dielom bave poljodjelstvom; glavni proizvodi grada i okoliša jesu uz žito: vino, ulje i svila. Skradin je u obće najznamenitije

*

Digitized by Google

mjesto u Dalmaciji, što se tiče svilarstva i gojenja dudova.

Još za Rimljana stajaše znameniti grad *Scardona*, da li baš ondje, gdje je sada Skradin, ili blizu njega, nije još sjegurno. Grad Scardona (Σκάρδων) bijaše glavni grad Liburnije, a i medjašnji grad iste pokrajine naprama pravoj Dalmaciji. Za Rimljana postade Scardona municipium (Municipium Flavium Scardona — Tribu Sergia), te bijaše središte konventa (conventus), na koji je spadalo 14 gradova liburnijskih i japudskih počam od rieke Raše u Istri do rieke Krke. Veoma rano postade Scardona sielom kršćanske biskupije, te već g. 530. bijaše njezin biskup na crkvenom saboru u Spljetu.

U prvoj polovici 7. stoljeća porušena bi stara Scardona, a od ruševina njezinih podigoše Hrvati nov hrvatski grad, koji se u polovici 10. stoljeća spominje pod imenom Scordona (τὸ Σκόρδονα). Na crkvenom saboru spljetskom g. 925. radilo se o tom, ne bi li se obnovila i stara biskupija skradinska. Nu to se izpuni tek u 12. stoljeću, kad se je iza pada Belgrada (g. 1125.), belgradski biskup sa svećenstvom i nešto naroda preselio u Skradin. Odsele bijaše Skradin biskupsko sielo sve do g. 1830., kad bi biskupija skradinska sjedinjena sa šibenskom.

Pod konac 13. stoljeća nalazimo kao gospodara Skradina glasovitoga bana hrvatskoga Pavla Šubića. Odsele ostade Skradin porodici Šubićevoj sve do g 1355. kada ga udova Mladina III. Šubića predade Mletčanom u ruke. U to vrieme od preko pol stoljeća, što su Šubići gospodovali Skradinom, bijaše im on glavnim pristaništem i lukom, odakle su sa svojimi brodovi udarali na neprijateljska mjesta. Tako je n. pr. Mladen II. Šubić g. 1315. upravo iz Skradina krenuo, da obsieda grad Trogir. Stanislava, sestra bana Pavla Šubića, podiže g. 1304. uz Skradin samostan i crkvu sv. Franje, te mu bijaše sama prva predstojnica. Za Skradin otimao se je pod konac života svoga srbski car Dušan Silni.

U mletačkih rukuh ostade Skradin samo dvie godine, jer g. 1357. dospije opet pod ugarsko-hrvatskoga kralja Ljudevita I., kojemu ostade vjeran do smrti njegove. Godine 1388. dne 6. listopada ugovarahu u stolnoj crkvi sv. Marije u Skradinu Šibenčani, Spljećani i neki hrvatski velmože ugovor i savez, kako bi se obranili od bosanskoga kralja Stjepana Tvrtka i Ivana Paližne,

Digitized by Google

ali malo zatim spade Skradin ipak pod vlast bosansku. Po smrti Stjepana Tvrtka I. mienjao je Skradin brzo gospodare, dok ga kralj Ladislav Napuljski god. 1407. ne podloži velikomu bosanskomu vojevodi Sandalju Hraniću. Nu ni ovaj ga dugo ne zadrži, nego ga g. 1411. prodade Mletčanom.

Mletčani gospodovahu Skradinom mirno od g. 1411. do 1521. Ove potonje godine osvojiše ga Turci. God. 1537. zauze Skradin Pesaro, zapovjednik mletačke mornarice, te mu po nalogu mletačkoga vieća dade zidove razvaliti. Turci medjutim podigoše zidine već sliedeće god. 1538. na novo, i to, kako Giustiniani piše, u slici trokuta sa trojim vratima i 2000 mletačkih stopa obsega. Tek 1647. podje Mletčanom za rukom, te odagnaše Turke za uvieke iz Skradina. Odsele imao je Skradin jednaki udes s ostalimi dalmatinskimi gradovi, što su bili pod mletačkom vladom. Kad je 24. srpnja 1809. malen odiel Austrijanaca Skradin zauzeo i odavle na Šibenik krenuo, podje za njim četa od 500—600 dobrovoljaca iz Skradina te mu pomože oteti Šibenik iz ruku francezkih. Francezi ogorčeni s toga htjedoše Skradin sasvim razvaliti. Nu blagi maršal Marmont promieni prvotnu kaznu i udari na grad globu od 100.000 franaka. Uslied te globe propade blagostanje Skradina, koji je dosele bio liepo cvao po trgovini i radinosti svojih stanovnika Godine 1830. dokinuta bi biskupija skradinska i sdružena sa šibenskom.

Visovac, otočić u sred rieke Krke na sjeveru Skradinu; tuj se rieka Krka razširuje u prostrano jezero Visovačko. Na otoku Visovcu stoji u hladu vitkih jablana liep samostan Franjevaca, koji se već oko god. 1400. spominje (Lapis Alba), te koji je osobito godine 1645. ljuto postradao od Turaka, pošto ga tada porobiše i dva nemoćna Franjevca u njem pogubiše. — *Kamičac* ili *Kamičak*, podor staroga grada tik uz rieku Krku, otoku Visovcu na sjeveru. Kamičac bijaše po pričanju narodnjem jedini grad u svem predjelu, kojega nemogoše Turci predobiti. Pripadaše koncem 15. stoljeća porodici Utješenića, a god. 1482. rodi se u njem glasoviti brat Gjorgje Utješenić, koji je kasnije do g. 1551. odlučivao sudbinom Ugarske i Erdelja. — *Rog*

Digitized by Google

(Rogovi), ostatci staroga grada uz rieku Krku kod Rožkoga slapa, koji je od toga grada takodjer i ime svoje dobio. Godine 1345. bijaše gospodar grada Roga i otoka Visovca (castrum *Rog* et insula) glasoviti knez Budislav Ugrinić (Budislaus, filius Ugrini de Breberio, de genere Melith de Brebir), a po njem zagospodovahu gradom sinovi njegovi (magister Gregorije i Gjuro). — *Krka* ili sv. *Arhangjeo*, pravoslavni manastir reda sv. Vasilije. U ovom samostanu ima mnogo i raznih književnih starina, (medju inim i jedan paterikon od god. 1348). — *Bribir*, maleno selo sa 78 kuća i 409 žitelja izpod brda Bribira (do 300 met. visoko), uz cestu, što od rieke Krke vodi u Ostrovicu. Bribir bijaše nekoć važno mjesto kao središte istoimene župe Bribirske, kao zavičaj glasovitih knezova Bribirskih (Zrinskih) od plemena Šubićeva.

Župa Bribirska (ἡ Βρεβέρα) spominje se prvi put u polovici 10. stoljeća. U jedanaestom stoljeću spominje se više županа bribirskih, medju njimi i Strezinja g. 1078. I u 12. stoljeću spominje se bribirski župan Miroslav (g. 1181.) Ovaj isti župan Miroslav (filius Bogdanizi) povratio je god. 1184. kao pristav bana Dionisija samostanu sv. Krševana u Zadru selo Brda u Slivniku. God. 1185. pridieljena bi župa bribirska (Brebir) biskupiji trogirskoj. U prvoj polovini 13. stoljeća javlja se moćni knez *Gregorije Bribirski*, koji bijaše tako silan, da mu ne bijaše premca u svoj Hrvatskoj. Ovoga Gregorija Bribirskoga obsiedaše jednom u gradu Bribiru njegov rodjak Višan, knez Zvonigrada, nu lukavi ga Gregorije sretno nadvlada. Isti Gregorije od plemena Šubićeva jest praotac kasnije slavnoj porodici Šubić-Zrinskoj.

Ostrovica, maleno selo sa 154 žitelja, uz cestu, što od Krke vodi prema Benkovcu, prostire se u veoma plodnu predjelu. U Ostrovici stajaše nekoć znamenit i i čvrst grad, za koji se otimahu ugarsko-hrvatski kralji, Mletčani i bosanski kralji, pošto je Ostrovica bila znamenita točka napram Zadru.

Digitized by Google

Prvi put spominje se Ostrovica g. 1198., kadno se je hrvatski vojvoda Andrija iza sretne pobjede nad Zahumljani i Srbi vraćao u Zadar, ter se na putu utaborio na prostranoj ravnici kod grada Ostrovice (castrum *Ostrouize*). Već tada bijaše Ostrovica utvrdjeno mjesto. Kasnije spade grad Ostrovica pod knezove bribirske od plemena Šubićeva, i ostade im do g. 1347., kad je kralj Ljudevit I. prisilio kneza Gjuru i Gregorija Šubića (ugovorom od 31. srpnja), da su njemu predali svoj grad Ostrovicu, a zato od njega primili kraljevski grad Zrinj u tadanjoj Slavoniji. God. 1388—1391. bijaše Ostrovica u rukama bosanskoga kralja Stjepana Tvrtka I., kasnije spade opet pod ugarsko-hrvatskoga kralja Sigismunda, dok ju god. 1407. pokloni kralj Ladislav Napuljski velikomu vojvodi bosanskomu Sandalju Hraniću. Ovaj ne zadrži Ostrovice, nego ju dne 13. travnja g. 1411. prodade Mletčanom. Mletčani čuvahu pomno taj grad, pošto im je služio za obranu Zadra. U travnju g. 1412. zauzeše doduše Morovlasi taj važni grad, ali ga Mletčani opet oduzeše i u njem se učvrstiše.

Godine 1522. pade Ostrovica u turske ruke. Turci se ovdje dobro učvrstiše, metnuše u grad jaku posadu pješaka i konjanika, te uznemirivahu odavle mletačko zemljište.

Duž šibenske obale nižu se *otoci ili školji šibenski*, poznati već Pliniju pod imenom *Celadussae* (insulae). Ima ih ukupno 60 većih i manjih, a najglavniji su: *Murter*, *Zlarin*, *Prvić*, *Kaprije*, *Krapanj*, *Žirje*, *Zmajan i Kakanj*. Nekoji su otoci naseljeni, a drugi pusti, te služe stoki za pastvu, a neki su znameniti, što uz obale njihove ima obilje spužava i koralja.

Murter (Morter), najveći otok šibenski, prostire se od sjeverozapada prema jugoiztoku, duga je 1·2 geog. milje, a široka 0·2 milje. Odieljena je od kopna tek veoma uzahnim kanalom, preko kojega vodi most s otoka na kopno. Otok je u obće veoma gorovit i slabo plodan. Glavno mu je mjesto *Tiesno* (Stretto), trgovište sa 305 kuća i 1307 stanovnika, ležeće baš na najužem mjestu kanala. Spomena su vriedna još mjesta *Murter* sa 1261 žit. i *Jezera* sa 542 žitelja.

Digitized by Google

Zlarin, otok dug 0·6 milje, a širok do 0·2 milje. Sa sjeveroiztočne strane je liep, te ima vinograde i nasade maslinâ, sa jugozapadne strane sasvim je pust. Glavno je mjesto trgovište Zlarin sa 321 kućom i 1719 žitelja. Žitelji se zlarinski bave u velike hvatanjem koralja po cielom jadranskom moru. — *Prvić* (Provicchio), Zlarinu na sjeveru, sa mjesti: *Prvić Šepurine* (1093 žit.) i *Prvić Luka* (923 žitelja). Na Prviću boravili su prije bogati Šibenčani za ljetne sparine. — *Krapanj* (Crappano), malen otok, kojemu se žitelji bave lovom spužava. Na ovom otoku jest franjevački samostan u istoimenom mjestu (Krapanj) sa 822 žitelja. Samotan ovaj otok obsjednut bi g. 1646. od Turaka. Ovom prilikom branio je šanceve franjevački gvardijan Petar Mesalinić sabljom i krstom u ruci, predvodeći svoj puk. Kad je obsjednutim jedna padovanska galija na pomoć priskočila, bjehu Turci hametom potučeni. — *Kaprije* (Capri) sa istoimenim mjestom, brojećim 229 žitelja, koji se bave gojenjem ovaca. — *Žirje* (Zuri) sa istoimenim selom, koje ima 140 žitelja. I ovdje se bave žitelji gojenjem ovaca.

Otok Žirje (Žir) poklonio je kralj Petar Krešimir god. 1059. samostanu sv. Ivana u Belgradu. U 13. stoljeću žitelji su ovoga otoka bili gusari, zato ga Mletčani g. 1278. posjedoše. Kasnije nalazimo Zadrane kao gospodare ovoga otoka, nu g. 1357. podieli ga ban hrvatski Ivan Šibenčanom (insulas Srimaz et Zuvri).

5. Spljetski kotar zaprema nekadanje starohrvatske župe: *Klišku, Poljičku, Sminsku* i *Dridsku*, zatim čest župe *Zagorske*. Na kotar spljetski spadaju takodjer otoci Brač, Sulet, Drivenik, zatim više školjića (Kraljevac).

Spljet (Split, talijanski Spalato ili Spalatro), prostire se na jugozapadnoj strani poluotoka, koji je milju dug i 0·2—0·4 milje širok, a okružen kanalom bračkim, zatonom solinskim i zatonom stobrežkim. Poluotok se taj

Digitized by Google

svršuje rtom, kojemu je najviši vrh brdo *Mrljan* (Mons Marian, Margliano 183 met), s kojega se krasan vidik otvara na grad Spljet i okolicu njegovu.

Sâm grad Spljet niže se u polukrugu u dnu morskoga zatona, koji se otvara prema jugu; s toga se osobito liepo prikazuje, kada mu se s mora primičeš. Spljet sastoji od pravoga grada, koji se opet dieli na *Stari grad* (Città vecchia) i *Novi grad* (Città nuova); zatim od četiri predgradja: *Veli varoš* (Borgo grande), *Lučac* (Borgo Luciaz), *Manuš* (Borgo Manus) i *Dobri* (Borgo Pozzobon). Najstariji dio grada i matica svemu Spljetu jest Stari grad; on je postao od prostrane i zidovi okružene palače, što ju još rimski car Dioklecijan ili Dukljan za rimskoga gospodstva sagradio. Još i sada dobro su sačuvani mnogi ostatci te nekoć sjajne palače, te se po njih može lasno razabrati nekadanja slika njezina. Staromu gradu na zapadu stere se Novi grad, postavši kasnije, pošto se je pučanstvo znatno umnožalo. Stari i novi grad imaju zajedno 487 kuća. — Naokolo grada šire se na tri strane predgradja ili varoši: na zapadnoj strani izpod brda Mrljana stoji najveće predgradje *Veli varoš* ili *Veli*, brojeće sámo 643 kuće; na iztočnoj strani grada proteže se varoš *Lučac*, koji ima 299 kuća; na sjevernoj strani stoji napram Staromu gradu varoš *Manuš* (65 kuća), a naprama Novomu gradu varoš *Dobri* (121 kuća.)

Spljet bijaše u prijašnje doba utvrdjen grad. Već Stari grad (nekadanja palača Dioklecijanova) bijaše rimskimi zidovi okružen, kad se je uzanj Novi grad podigao, bje i ovaj zidom utvrdjen. Da bi se grad mogao i s morske strane braniti, podiže g. 1423. do 1430. knez Vittore Bragadino na morskoj obali blizu luke kašteo. Kad su kasnije Mletčani g. 1645—1670. vodili rat s Turci za Kandiju, opasaše oni sav grad Spljet pravilnimi bedemi tako, da su dotadanje slabe zidine ostale unutar novih bedema. U isto

Digitized by Google

vrieme sagradi oko g. 1656. general Gonzaga na iztočnoj strani grada (po prilici 200 hvati od njega) na jednom vrhuncu tvrdjicu *Grippi*, a kod mora bjehu podignuti šanci, zvani *Botticelle*. Sve ove utvrde medjutim sad su ili zapuštene ili sasvim razvaljene; jedino tvrdjica Grippi, koja brani grad sa kopnene strane (iztočne), podpuno je sačuvana, pače bi u novije doba i popravljena i dogradjena, te rabi za vojarnu. Stare zidine i kasniji bedemi ili su sasvim razvaljeni, ili su upotriebljeni za gradjenje kuće, te je tako sada Spljet sasvim otvoren grad, u koji možeš unići sa svih strana. Nešto zidina sačuvalo se je na sjevernoj strani grada prema predgradju Dobromu i Manušu.

Već bi spomenuto, da je stari grad postao od prostrane palače Dioklecijanove, i da se još sada vide ostatci te sjajne palače. Da vidimo, kakova je ta divna palača bila, kad ju je car Dioklecijan po prilici oko g. 305. po Is. dao sagraditi.

Palača cara Dioklecijana ne bijaše jedna jedita zgrada, već čitava varoš; bijaše tuj osim samoga dvora careva i zgradâ za njegove činovnike, dvorjanike i tjelesnu stražu takodjer hram, kupalište, cirkus, kazalište, mausoleum (grobnice), dakle čitava hrpa zgrada i kuća. Dioklecijanova palača bijaše sagradjena na način rimskoga tabora, te joj je tloris priličio dugoljastu četverokutu, kojemu su iztočna i zapadna strana bile duže nego li sjeverna i južna (okrenuta k moru). Okružena bijaše palača zidom, sagradjenim od velikoga pravilnoga kamenja sa otoka Brača. Južna strana palače, okrenuta k moru, bijaše ukrašena sa petdeset stupova, koji su tvorili sedam met. široku galeriju duž cieloga pročelja. Od ovih stupova još su 44 sačuvana. Ulazilo se u palaču na troja vrata. Najglavniji ulaz bijaše sa sjeverne strane, gdje no bijahu *zlatna vrata* (porta aurea), kojimi se je ulazilo u palaču dolazeći cestom iz susjednoga grada Salone (Solina). Zlatna vrata bijahu najljepša i

Digitized by Google

upravo sjajno opremljena. Na zapadnoj strani palače bijahu *gvozdena vrata* (porta ferrea), a na iztočnoj strani *mjedena vrata* (porta aenea). Na južnoj strani ne bijaše pravih dveri, već je jedan izlaz vodio ravno k moru i k prostranim prizemnim prostorijam, koje su dopirale tija do sredine palače. Osim vrata imale su zidine i 18 kula ili tornjeva. Unutar palače križale su se dvie glavne ulice: jedna je vodila od gvozdenih vrata na iztok do mjedenih vrata, a druga opet vodila je od zlatnih vrata na jug prema moru. Ušav u grad ovom potonjom glavnom ulicom prolazio si kraj zgradâ carske tjelesne straže; prešav zatim razpuće obih glavnih cesta, došao si u preddvorje samoga carskoga dvora. Ovo preddvorje *(peristyl)* bijaše dugoljast četverokut, dug 120′, a širok 40′. Uzdužne strane preddvorja bijahu ukrašene korintskimi stupovi, koji su se sve do danas sačuvali. Stojeć u tom preddvorju, okrenuvši se licem na jug, vidio si na lievo prekrasan rimski hram, posvećen bogu Jupitru, na desno opazio si mausoleum Dioklecijanov, a pred sobom gledao si pročelje (façadu) velike okrugle dvorane, zvane u Rimljana vestibulum, iz koje se ulazilo u drugu dvoranu, zvanu atrium, a iz ove opet išlo se je na lievo u carske odaje, na desno u kupalište. Od svih ovih zgrada vriedno je napose iztaknuti *hram Jupitrov,* koji stojaše preddvorju na iztoku. Hram ovaj, koji je do danas sačuvan, priliči izvana osmerokutu, kojemu stranica ima 25′. Iznutra je hram okrugao (promjer mu broji 42′), te ima četiri poluokrugle i tri ravnocrtne udubine, u koje su u kršćansko vrieme smješteni pokrajni oltari. Nekoć nije hram imao ni prozora, nu kad ga pretvoriše u kršćansku crkvu, načiniše i prozore. Od netom opisanih česti stare Dioklecijanove palače ima ih, koje i danas stoje. Hram Jupitrov pre-

Digitized by Google

tvoren je u stolnu crkvu *sv. Dujma*, liepi mausoleum cara Dioklecijana postao je kršćanskom kapelom i krstionicom (baptisterium), a veličanstveno nekoć predvorje (peristyl) jest danas *trg* zvan hrvatski *Pločata*, a talijanski *Piazza del Duomo o del Tempio* (Hramov trg.) Isto tako su u novije vrieme gotovo sasvim odkopana zlatna vrata, a sačuvana su i mjedena vrata, samo služe za temelj kapelici i tornju sa urom. Nalaze se takodjer i tragovi nekadanjim kupkam i drugim zgradam, samo je škoda, što su stari zidovi i stiene ugradjene u nove kuće.

Stari grad znamenit je ne samo po sačuvanih i netom opisanih umjetninah Dioklecijanove palače, nego i po spomenicih srednjega vieka. Osobito se stolna crkva sv. Dujma (hram Jupitrov) odlikuje nekojimi predivnimi prigradnjami srednjega vieka. Najznamenitiji umotvor iste crkve jest veličanstveni zvonik podignut pred crkvom prekoulaznih skalina na jednom jeditom svodu. Taj zvonik sagradi početkom 15. stoljeća *Nikola Tvrdoj*, a kasnije ga dovršiše i popraviše slavni Juraj Matejević Sibenčanin i Andrija Aleksijev Dračanin. Zvonik urešen je vajarijami nekoga meštra Antuna i starorimskimi spomenici. U samoj crkvi udaraju u oči najprije velika dvokrilna ulazna vrata sa 28 prizora iz života Isusova, izrezana na drvu od Spljećanina Andrije Guvine g. 1214. Isti je umjetnik po svoj prilici izradio i prekrasne stolice pjevališta. U crkvi stoje oltari sa grobovi sv. Dujma i Anastasija; potonji oltar sagradjen bi u gotskom slogu g. 1448. od umnoga Šibenčanina Jurja Matejevića. — I u nekadanjem mausoleju Dioklecijanovu a sadanjoj kapelici ima znamenita umotvorina srednjega vieka. Jest to kamena krstionica iz dobe hrvatskih vladara 10. ili 11. stoljeća, izklesana

Digitized by Google

na spodobu grčkoga krsta; na njoj je medju inim prikazana slika jednoga hrvatskoga kralja, sjedećeg na priestolju i ovjenčana nekom neobičnom krunom sa tri krita.

U novom gradu ističe se najprije „*Gospodski trg*“ ili „*Piazza dei Signori*“ najveći trg u Spljetu, gdje no stoji palača. u kojoj je nekoć prebivao mletački knez; zatim je vriedno spomenuti tako zvane „Prokurative“ na zapadnoj strani grada prema predgradju Veli Varoš. Tuj bi u novije doba na trošak dioničarskoga družtva sagradjeno liepo svratište, zgrada, u kojoj je sada realka, i liepo kazalište, koje je žalibog nedavno izgorjelo.

Predgradja spljetska nastadoše u 15. stoljeću, kad su mnogi žitelji nutarnje zemlje bježali od straha pred Turci ili u tvrdje ili pod zidine velikih gradova, tražeć tuj zaklona i sjegurnosti. Ovi žitelji predgradja ili varošani (borghigiani) bijahu u prijašnje doba poseban razred pučanstva, te imahu u ratno doba i svoga kapetana. Predgradja spljetska brzo se razviše; g. 1552. bijahu u njih samo 583 žitelja, danas imadu daleko više stanovnika, nego li sâm grad. Najveće predgradje Veli varoš (Borgo grande) zvaše se nekoć Borgo di S. Croce od crkve sv. Križa, koju je medjutim g. 1537. dao mletački general Kamilo Orsini razvaliti, da se ne bi Turci u njoj ugniezdili. Samostan Franjevački u tom predgradju jest prastar; kažu, da ga je g. 1214. sâm sv. Franjo utemeljio. Predgradje ili varoš Dobri dobio je svoje talijansko ime Borgo Pozzobon od dobrih zdenaca svojih; te ima velikim dielom novije kuće. Varoš Lučac prostire se od morskoga nasipa (Boticelle) na sjever sve do malenoga predgradja Manuša, koje je najmanje od svih predgradja spljetskih.

Digitized by Google

Osim stolne crkve ima Spljet više drugih crkava, koje se medjutim ničim ne ističu, zatim više samostana raznih redova, pučku bolnicu, občinsku ubožnicu. U novije doba sagradjen bi nov nasip na moru *(diga)*, da brani spljetsku luku i morsku obalu (Marina) od morskih valova za duvanja južnoga vjetra.

Spljet ima 12.196 žitelja. Od tih živi u samom gradu 4259, ostali prebivaju u predgradjih ili varoših (Veli varoš ima 4545 žitelja, Lučac 2060, Manuš 512, a Dobri 820). Žitelji su toli u gradu koli u varoših sami Hrvati, izuzev nekoliko doseljenih porodica talijanskih. Nu premda su toli gradjani koli varošani Hrvati, ipak su varošani bolje očuvali svoje narodne običaje, kroj i jezik, dočim se je gradjana sve do novijeg vremena više dojimala talijanska obrazovanost i običaji.

Žitelji Spljeta i okolice mu bave se najviše gospodarstvom i trgovinom, i to prilično uspješno. Najglavnije prirodnine jesu: vino, ulje i povrće. Vinarstvu pomaže vinarsko družtvo (societa enologica), osnovano g. 1871. Znamenita je provozna trgovina u Bosnu i trgovina na malo sa susjednimi otoci. Za trgovinu s Bosnom i turskimi pokrajinami služio je prije još god. 1578. sagradjeni lazaret; sada ima Spljet željeznicu, koja ga spaja sa Šibenikom i Siverićem, a ujedno se spljetska luka priredjuje za veći promet. U Spljetu ima nadalje škver za gradjenje većih brodova, zatim više tvornica vina, likera i tjestenina itd. Trgovini i obrtu pomaže pučka banka (prima banca popolare dalmata), osnovana g. 1870.

Spljet je sielo istoimenu kotaru, okružnomu sudu, zatim biskupu sjedinjenih biskupija spljetske i makarske. U Spljetu imade sjemenište za klerike, velika gimnazija, velika realka i 4 pučke škole. Grad se ponosi nadalje

Digitized by Google

liepim musejem za starine (museo d' antichità), narodnom čitaonicom, družtvom „Slavjanski Napredak“, glasbenom družinom „Narodna glasba“, zatim sa više talijanskih družtva (casino e cabinetto di lettura, banda ed orchestra cittadina, societa filarmonica „Candia“) itd.

Okolica Spljeta liepa je i ugodna. Najživahnije je šetalište prema sjeveru k starinskomu samostanu Franjevaca u *Blatu*, koji obično zovu Poljudi od talijanskoga Paludi (= blato; La madonna delle Paludi). Jur u 10. stoljeću stajaše tuj crkva sv. Marije, koju sagradi nadbiskup spljetski Pavao. Oko 1015. dobiše tu crkvu Benediktinci, a u polovici 15. stoljeća Franjevci, kojim tu Spljećani sagradiše g. 1540. i samostan. Samostan se taj ponosi dvimi korali, urešenimi sitnimi slikarijami blatskoga redovnika i spljetskoga gradjanina Fra Bone Rasmilovića, koji je ta dva velika korala umnimi slikami i arabeski kroz deset godina kitio i tek pred smrt svoju (1675.) djelo dovršio. Krasna je i slika velikoga oltara samostanske crkve na daski slikana g. 1549. od Jerolima de Santa Croce, takodjer Spljećanina.

Iduć od samostana, Blatu k sjeveru na Solinsko polje, eto liepoga poluotoka *Vranjice* sa istoimenim seocem, koje kano da sred mora pliva, te ga zato mnog i zovu „Venezia piccola.“ U srednjem vieku zvaše se ovaj poluotok imenom *Urania*.

Već bi spomenuto, da je današnji Spljet nastao od krasne i prostrane palače, koju je oko god. 305. po Is. dao sagraditi silni car rimski Dioklecijan. U ovoj je palači isti car Dioklecijan, odrekav se priestolja, živio sve do smrti svoje g. 312. Nuždno je spomenuti, da je ta palača stojala blizu glasovitoga grada *Salone* (Solina), glavnoga grada Dalmacije za rimskoga vladanja.

Iza smrti Dioklecijanove postade njegova palača kod Solina državnim dobrom. Smjestiše u nju (ili u jedan dio njezin) tvornicu sukna, u kojoj su samo ženskinje radile, te koja se je zato

Digitized by Google

prozvala *gynaeceum* (ženska kuća). Načelnik te tvornice zvaše se „*procurator gynaecii Jovensis*“, te se g. 480. ubrajaše medju prve dostojanstvenike iztočno-rimskoga carstva. U 5. stoljeću prebivaše u palači razcar Julius Nepos. Ovoga bješe vrhovni vojvoda Oreses skinuo s priestola i odtjerao ga iz Ravenne; na što mu je solinski biskup Glycerius dozvolio, da se nastani u palači.

Dioklecijanova palača postade znamenita tek u prvoj polovici 7. stoljeća, kad se u njoj podiže nov grad. U prvoj polvici 7. stoljeća naime udariše Hrvati na Dalmaciju, te ju osvojiše i zauzeše. Ovom prilikom propade mnogo staro-rimskih gradova u Dalmaciji, medju njimi i glasoviti glavni grad i sielo biskupije *Salona*. Za čudo ostade susjedna Dioklecijanova palača čitava.

Kad su uslied pada Salone premnogi žitelji njezini ostali bez kuće i kućišta, neki se umah sklonuše u susjednu palaču Dioklecijanovu; drugi pako, i to veći dio, pobjegoše na susjedne otoke. Nu i ove ohrabri neki plemeniti muž, po imenu *Severus*, te ostaviše otoke i vratiše se na kopno, pa se nastaniše u Dioklecijanovoj palači. Tako posta nekadanja palača naselbinom, u kojoj se smjestiše bjegunci Solinjani. Već prije zvaše se palača imenom *Aspalatum* ili *Spalathium*, a sada dobi novi grad ime *Spalatum* ili po hrvatski *Split* (Spljet).

Ovaj novi grad Spalatum, nastavši od Dioklecijanove palače, a naseljen žitelji razvaljenoga grada Salone, poče se brzo dizati uz pripomoć iztočno-rimskih careva i rimskih papa. Car byzantski bješe zabranio okolišnjim Hrvatom, da ne diraju u tu novu naselbinu, te tako dobivaše novi grad sve više žitelja. Rimski papa naprotiv dozvoli, da Spalatum ili Spljet bude sielo biskupije mjesto propale Salone. Još u 7. stoljeću spominje se neki *Ivan* kao prvi nadbiskup spljetski. On pretvori Jupitrov hram u bivšoj Dioklecijanovoj palači u kršćansku crkvu, a zatim dade moći *sv. Dujma* prenieti iz razvaljene Salone u tu novu kršćansku crkvu.

Spalato ili Spljet spadaše odsele poput gradova Zadra i Trogira na tako zvanu rimsku Dalmaciju. Kao sielo nadbiskupije, kojoj bijahu podložene sve biskupije Dalmacije, a kasnije i Hrvatske, procvate Spljet na brzo, te postade znamenit grad, za koji se rado otimahu razni vladari, a osobito susjedni hrvatski knezovi. Nu Spljećani najviše su se opirali upravo hrvatskoj vlasti kao najpogibeljnijoj, te su se radje uticali iztočno-rimskomu caru, a kad ih ovaj ne bi mogao štititi, tražili su pomoć od druguda.

Digitized by Google

Na početku 9. stoljeća n. pr., kada je moć byzantskoga cara bila preslaba, da bi ih mogao štititi, odlučiše Spljećani zajedno sa ostalimi dalmatinskimi gradovi i sa Mletci, da će se pokoriti tada svemoćnomu caru i kralju Karlu Velikomu (g. 805). Nu tomu se suprotnu byzantski car Nicefor, koji odasla dva put brodovlje u jadransko more, te učvrsti iznova vrhovnu vlast svoju nad cielom rimskom Dalmacijom i nad Mletci. Pače sâm Karlo Veliki priznade kasnije (god. 812.) vrhovnu vlast byzantskoga cara nad ovimi predjeli.

Spljet ostade sada kroz cielo 9. stoljeće pod vrhovnom vlasti byzantskih careva. S Hrvati i njihovimi knezovi živio je u dobru sporazumku, a to sudimo već po tom, što je knez hrvatski Trpimir g. 852. darovao spljetskoj nadbiskupiji posjede u Tugarih zato, što ga je nadbiskup Petar pomagao novcem, kad je zajedno sa nekimi župani svojimi gradio samostan. Odnošaj Spljeta prema Hrvatom bijaše u obće nježan već po tom, što se je iz te stolice nadbiskupske širila vjera kršćanska medju Hrvati, i što je više biskupija po Hrvatskoj spadalo pod spljetskoga metropolitu. Kad je kasnije oko god. 875. i Hrvatska spala pod vrhovnu vlast byzantsku, uredi car Vasilije i odnošaj Spljeta prema hrvatskim knezovom. Medju inim odredi, da Spljet plaća u buduće hrvatskomu knezu godišnji danak od 200 dukata u to ime, da ga pusti u miru živjeti i da mu ostavi samoupravu.

Spljećani življahu sada još prijaznije sa susjednimi Hrvati. Oni plaćahu doduše hrvatskim knezovom danak; ali se zato upravljahu sami po svojih starih običajih i zakonih, pokoravajuć se jedino byzantskomu caru, dotično njegovim namjestnikom u Dalmaciji. Spljetu bijaše u to vrieme na čelu načelnik ili knez (prior, princeps), a uza nj nalazimo gradske činovnike: tribune i sudce (tribuni, iudices). Gradjani (cives) dielili su se na plemiće i neplemiće (maiores et minores), te su zajedno sa svećenstvom birali ne samo svoje načelnike ili knezove, nego i nadbiskupe. G. 892. potvrdi hrvatski knez Mutimir nadbiskupiji spljetskoj povlastice, dane joj od knezova Mislava i Trpimira.

Godine 924. bijaše u gradu Spljetu veliki pokrajinski crkveni sabor, na koji dodjoše svi biskupi podložni spljetskoj metropoliji, zatim hrvatski kralj Tomislav, humski knez Mihajlo Višević, i mnogi drugi svjetski velikaši. Na tom saboru bje slovjensko bogoslužje zabranjeno, a ujedno bi stvoreno više zaključaka proti

Digitized by Google

hrvatskomu biskupu u Ninu, koji se je nastojao oteti vrhovnoj vlasti spljetskoga nadbiskupa. Sabor se taj obnovi g. 926., te bi na njem ninska biskupija dokinuta, a sva Hrvatska (dotično biskupije njezine) podložene nadbiskupiji spljetskoj.

Godine 998. spade Spljet prvi put pod Mletke. Kad se je naime mletački duždo Petar II. Orseoli ove godine podigao proti hrvatskomu kralju Držislavu, krene nakon zauzeća Trogira put Spljeta (nobilissimam et validam urbem, quae tocius Dalmaciae metropolis constat). Približiv se gradu, dodje mu u susret nadbiskup u svečanu ruhu, praćen množtvom svećenstva i svjetovnjaka, povede ga u grad, gdjeno nakon svečane mise prisegoše svi Spljećani vjernost mletačkoj republici.

Hrvatski kralji kušali su odsele više puta, kako bi Spljet i ostale dalmatinske gradove oslobodili mletačkoga vrhovničtva, ter si ih podpuno podložili; ali im to ne podje za rukom. Tek oko g. 1059. sjedini kralj Petar Krešimir svu Dalmaciju, a po tom i grad Spljet sa hrvatskom državom, te je odsele spljetski nadbiskup Lovrinac bio možda najglavnija ličnost u državi Hrvatskoj za kraljeva Petra Krešimira, Dimitrije Zvonimira i Stjepana II. Po izumrću narodne dinastije hrvatske sklopiše Spljećani s mletačkim duždom Vitalom Mikielom ugovor, kojim ga priznaše ne samo gospodarom svojim i knezom ciele Dalmacije, nego mu takodjer pod prietnjom znatne globe obećaše pripomoć k njegovoj križarskoj vojni.

Kad je poslie god. 1102. kralj ugarski Koloman bivši već okrunjen za kralja hrvatskoga, nastojao, da takodjer cielom Dalmacijom zavlada, pade najprije pod Spljet i zatraži ulaz u grad. Spljećani vjerni mletačkomu duždu i mrzeći na vladu kralja tudjinca, zatvoriše gradska vrata i oprieše se svom silom ulazu Kolomanovu u grad. Tek onda, kada se pokaza svaki odpor uzaludan, poslušaju Spljećani savjet svoga nadbiskupa Krescencija, koji je već prije potajno ugovarao sa Kolomanom, i predadoše se Kolomanu, nu ovaj morade im prije svakolika njihova prava priznati i zajamčiti, da ne će krnjiti njihovu samostalnost ni samoupravu. Bijaše to god. 1103. Zahvalni Koloman potvrdi sada za ljubav Krescenciju spljetskoj nadbiskupiji sav dosadanji njezin obseg i posjed, a ujedno desetinu u župah hrvatskih: hlivanjskoj, cetinjskoj, kliškoj, mosorskoj ili poljičkoj, napokon u primorju počam od Omiša do Makarske. Ujedno odredi, da se spljetskoj

Digitized by Google

crkvi pokoravaju svi biskupi po Dalmaciji i Hrvatskoj. Po smrti nadbiskupa Krescencija uspije Kolomanu, te spljetskim nadbiskupom postane njegov ljubimac *Manasse.*

Ovaj Manasse bude medjutim doskora povodnik, da se je Spljet odmetnuo od Kolomanova sina i nasljednika *Stjepana II.* Koloman naime bješe dobio od Spljećana još jednu kulu uz gradske zidine, da smjesti u nju svoju ugarsku posadu, na čelu joj vojvodu. Vojvoda ugarski odluči po smrti Kolomanovoj zauzeti grad Spljet i sasvim ga pokoriti svojoj vlasti. U to ime uze g. 1115. potajno dogovarati sa nadbiskupom Manassom, privržnikom ugarskim. Dogovoriše se oba, da će upotriebiti bližu s v kovinu, kad će sav narod ostaviti grad, te poći na posvetu neke crkvice izvan grada na brdu „Gospodine pomiluj" (Kyrie eleison, po svoj prilici današnji Mrljan). Ugarska će posada tada iz kule svoje preko zidina uljesti u grad, ter ga zauzeti. Nu za tu zavjeru saznade gradski knez ili načelnik Adrijan, te saobći gradjanom prieteću pogibelj. Ovi takodjer upotriebe varku, te se na urečeni dan posakriju, pa kada je ugarska posada u grad provalila, suzbiše je i mnogo ugarskih vojnika poubiše. Izdajica Manasse morade sramotno iz grada pobjeći.

Ozlovoljeni ovom nevjerom ne otimahu se Spljećani nimalo, kadno je sliedeće godine 1116. došao u Dalmaciju mletački dužd Ordelafo Falieri, da otme ovu zemlju hrvatsko-ugarskomu kralju Stjepanu II. Spljećani se duždu dragovoljno podlože, pošto im potvrdi stara prava njihova. Nu već sliedeće godine 1117. spade Spljet opet u ruke Stjepana II. Da bi Spljećane primirio, izdade Stjepan g. 1124. Spljetu i Trogiru povelju, kojom im potvrdi staru slobodu i mir (libertatem et pacem), podieljen im još od otca Kolomana. Nu već sliedeće godine osvoji na novo Spljet mletački dužd, vrativši se sa iztoka. Odsele je Spljet poput ostalih gradcva dalmatinskih češće mienjao svoje gospodare.

Oko g. 1138. spade Spljet pod kralja Belu II., a god. 1142. podieli mu kralj Gejza II. obsežne povlastice. Kralj u dotičnoj povelji veli: Ja kralj Gejza kunem se vam gospodi spljetskoj, da ćete biti slobodni i mirni, da ne ćete ni meni ni mojim nasljednikom danka plaćati. Uviek ću vam potvrditi biskupa ili kneza, koga će svećenstvo ili narod izabrati; ostaviti ću vas da živite sa svojim sudcem po starih zakonih; ne ću dozvoliti, da u vašem gradu boravi Ugrin ili stranac, van ako kojega sami primite. Do-

Digitized by Google

djem li do vas na krunisanje ili po kojem poslu kraljevine, ne će se nitko silom u vaše kuće nastanjivati, osim ako koga sami ugostite. Ne ću od vas tražiti ni uzeti talaca," itd — Ovimi znatnimi povlasticami udje Gejza II. u volju Spljećanom, te mu ostadoše vjerni kroz cielo vrieme njegova vladanja. Ova okolnost učini, da su Spljećani privikli živjeti uz Hrvatsku pod jednim vladarom, i da se latinski žitelji spljetski polagano izmiriše sa Hrvati, koji se sve više nastanjivahu u samom gradu, tako da se već sada ističu hrvatska imena gradjana (n. pr. Crnota pop, Crnecha comes, Vlcina tribunus, Desa itd.) Po tom možemo uztvrditi, da je upravo za Gejzina vladanja (1141—1161) postao Spljet bar donekle hrvatskim gradom.

Spljećani su sada sasvim zaboravili na Mletke. Nu za vlade Gejzina sina Stjepana III. zaprieti vlasti hrvatsko-ugarskoj u Spljetu nov dušman, naime byzantski (grčki) car Emanuel, koji htjede obnoviti nekadanje gospodstvo byzantskih careva u Dalmaciji. On navaljivaše zato na zemlje ugarsko-hrvatskoga kralja sa više strana. Dok se je Stjepan III. borio s Emanuelom u Slavoniji (dotično u Sriemu), dotle je Emanuelov vojvoda Ivan Dukas g. 1166. zauzeo svu srednju Dalmaciju i Hrvatsku, naime uz Spljet još gradove Šibenik, Trogir, Skradin, Ostrovicu, Klis, a uz to je pokorio moćno tada pleme Kačića, koje je gospodovalo u Omišu i naokolo njega. Osvojenoj Dalmaciji postavi Emanuel za namjestnika Nikefora Kalufa, koji se je još iste godine u Spljetu nastanio. Nu već sliedeće g. 1167. povede Stjepan III. vojsku u Hrvatsku i Dalmaciju, da otjera Grke. On sretno svlada svoje protivnike, pače zarobi pred Spljetom istoga carskoga namjestnika Nicefora Kalufa. Emanuel medjutim ne klone duhom, već pošalje g. 1168. novu vojsku pod vojvodom Andronikom, koji po drugi put zavlada Dalmacijom i dielom Hrvatske.

Vlast Emanuelova potraje sada u Dalmaciji od g. 1168. do 1180. Pošto je Zadar bio u mletačkih rukuh, postade Spljet sielo namjestnikom carskim. Byzantski namjestnici u Spljetu bijahu: g. 1174 *Konstantin Sebastos* (in toto regno Dalmatie et Croacie imperante Constantino sebasto), a god. 1178—1180. *Rogerije* (in ducato Dalmatie et Croatie, existente domino Rogerio Sclavonie duca). Lukavošću i predusretljivošću nastojahu ovi carski vojvode, nebi li Spljećanom i ostalim Hrvatom ugodili, te ih tako trajno pridružili byzantskomu carstvu.

Digitized by Google

O byzantskoj vladi u Spljetu i Dalmaciji piše jedan srednjovječni pisac (Toma arcidjakon) ovako: „U ono vrieme vladaše u Carigradu glasoviti car Emanuel. Ciela Dalmacija i gotovo sva Hrvatska bijaše podložna vlasti njegovoj. On pako osobito sklon svojim podanikom ne utjerivaše od njih poreza, nego razdjeljivaše, kako bijaše darežljiv, medju njih svoje bogatstvo. Sve bi osobito poštivao i častio, koji bi došli njemu na poklon te bi im dapače i putne troške iz carske blagajne nadoknadio. Dobivši pako popis spljetskih stanovnika šiljaše podpore svim i svakomu, dapače i djeci u koljevci pošalje po jedan dukat. U grad posla svoje vojvode i znatnu posadu, davši im za trošak obilno novaca; ovi upravljahu u ime carevo primorskimi gradovi i velikim dielom Hrvatske. Spljećani umoliše sada nadbiskupa Rajnerija, da ide u Carigrad pokloniti se novomu vladaru. Ovaj drage volje prista na njihovu želju, te pridruživši si nekoliko plemića gradskih odputova u Carigrad. Došavši primljen bi Rajnerije sa svojimi drugovi vele prijazno od cara Emanuela. Cielo poslanstvo bi nastanjeno u carskom dvoru i uzdržavano o carskom trošku. Na povratku nadari Emanuel i Rajnerija i drugove mu obilnimi darovi". Pače i kasnije radio je car u prilog nadbiskupu Rajneriju proti Hrvatom, a napose proti plemenu Kačićevu. Nu zato razjareni Kačići kamenovaše sa svojimi podložnici nadbiskupa Rajnerija, kad im je on htjeo da uzme njihovu baštinu u planini Mosorskoj.

Malo iza smrti nadbiskupa Rajnerija umre i car Emanuel, a umah zatim još g. 1180. vrati se Spljet bez ikakove sile pod hrvatsko-ugarskoga kralja Belu III. — Odsele ostade Spljet neprestance skoro kroz 150 godina (sve do god. 1327.) u vlasti zakonitih vladara svojih. Vladari ugarsko-hrvatski nastojahu, da bi što uže pridružili Spljet svojoj državi, pa zato su veoma rado gledali, kad su na nadbiskupskoj stolici u Spljetu sjedili muževi, koji su radili njim u prilog. Uplivom ugarsko-hrvatskih vladara upravo dospješe do metropolije spljetske Ugri: Petar u 12. stoljeću, a Guncel u 13. stoljeću. S druge strane opet gledali su ugarsko-hrvatski kralji i vojvode hrvatski, da čuvajuć i štiteć sva prava grada Spljeta udju žiteljem njegovim u volju. Tako je vojvoda hrvatski Andrija g. 1199. potvrdio Spljetu sve sloboštine i povlastice, što ih je imao još od od kralja Kolomana; a da bi i svećenstvu spljetske metropolije ugodio, podloži on g. 1198.

Digitized by Google

hvarsku biskupiju spljetskoj nadbiskupiji. Sve povlasti, što ih Andrija bješe Spljetu podielio još kano vojvoda, obnovi on i kasnije kao kralj g. 1207.

Uz ove odnošaje sasvim je naravno, da se je Spljet tečajem 12. i 13. stoljeća osobito priljubio Hrvatskoj, tim više, što se je u grad uselilo već dobrahno hrvatskih porodica. Kako je Spljet bio uzko svezan sa Hrvatskom, vidi se najbolje po tom, što su Spljećani u to doba skoro redovito za svoje načelnike birali upravo hrvatske velikaše. Tako n. pr. nalazimo kao načelnike ili knezove spljetske: 1194. Hrvata Grubešu, oko god. 1220. kneza Domalda, g. 1221. kneza Višana iz Zvonigrada u Lici, oko g. 1225. kneza Petra iz Huma, g. 1227. kneza Gregorija Šubića Bribirskoga, g. 1242. Ivana kneza Krčkoga, g. 1272. Vlčetu itd. Godine 1244. dapače izabrali su Spljećani svojim knezom bosanskoga bana Ninoslava. Samo kadkada uzimali bi za kneza kojega tudjinca (Talijana); tako n. pr. g. 1239. Jakinjana *Gargana*, koji si steče velike zasluge po Spljet, urediviši za svoga trogodišnjega kneževanja spljetsku općinu na način talijanskih slobodnih gradskih općina. Isti Gargan dade takodjer popisati u jednu knjigu sve dobre zakone i običaje, po kojih se je dosele spljetska općina upravljala; knjiga se ta zvaše izprva *capitularium*, a kasnije (dopunjena) *statut* (štatut spljetski).

Iz spljetske povjesti 13. stoljeća ubilježiti nam je još ove dogodjaje. God. 1217. desio se je u Spljetu kralj ugarsko-hrvatski Andrija; ovdje u Spljetu sabra on svoje čete za križarsku vojnu, te krenu na to u svetu zemlju. Kasnije bijaše Spljećanom mnogo neprilika i jada podnositi od Omiša i njihovih gospodara Kačića. Godine 1221. slože se zato Spljećani sa Trogirom i Šibenčani, te udare na omiške gusare. Rat se obnovi god. 1240. Spljećani za ovoga rata otmu Omišanom otok Brač, a zarobiv njihova vojevodu Osora, sina Maldučeva, prisiliše ih na mir. Malo zatim god. 1242. vidio je Spljet pod svojimi zidovi čopore tatarske (mongolske), te odbijaše hrabro navale njihove. Jedva se bjehu Tatara oslobodili, zavadiše se Spljećani sa susjednimi Trogirani.

Kralj naime hrvatsko-ugarski Bela IV. bješe iz zahvalnosti za učinjene usluge dne 18. ožujka 1242. podielio gradu Trogiru povelju, kojim mu pokloni neko državno zemljište. Spljećani medjutim smatrahu se ovom kraljevskom darovnicom u prilog Tro-

Digitized by Google

giranom prikraćeni, jer se je unutar medjâ toga zemljišta nalazila jedna njim pripadajuća zemlja. Započeše zato borbu sa Trogirani. Privremeno bi tu borba smirena već 11. rujna 1213. posredovanjem franjevca otca Girarda. Nu domala planu rat novom silom, te se izvrgnu u borbu izmedju kraljevske (Trogirani) i protukraljevske (Spljećani) stranke u Dalmaciji. Spljećani bijahu ovaj put slabiji, te biše od Trogirana u pomorskoj bitci ljuto poraženi.

Poraz ovaj utjera Spljećane u grozan strah. Njim se bijaše bojati ne samo osvete Trogirana, nego i kazne od kralja Bele IV., kojemu se bjehu nepokorni pokazali. U toj stisci utekoše se za pomoć svim, koje su smatrali protivnici kralja Bele IV. Zamoliše za to pomoć u Poljičana, svojih dosadanjih ljutih neprijatelja, zatim u humskoga kneza Andrije, a naposeb u bosanskoga bana Mateja Ninoslava, koji bijaše tada upravo ljuto zavadjen sa Belom IV. Ninoslava odabraše Spljećani svojim knezom, a iz gradske blagajne dadoše mu novaca. Ninoslav umah na to sabere vrstnu i sposobnu momčad i dodje u Spljet. Sjedinivši se sa Spljećani pade s vojskom pod Trogir, gdje ostade dvie n djelje dana. U to vrieme posječe on Trogiranom sve vinograde, i uništi sva polja i usjeve. Nemogavši tvrdoga Trogira osvojiti, podje u Spljet postavi tamo za svoga namjestnika nekoga svoga rodjaka (comes Rizardus), a uza to za obranu gradjana jednoga svojih sinova sa četom konjaničkom, te se povrati u Bosnu. I nakon toga nastavljena bi borba medju obim strankama. Kraljevsku stranku (Trogirane) pomagahu hrvatska gospoda: knez Stjepko Šubić, Nelipići i drugi; a protukraljevsku stranku (Spljećane) Poljičani, knez humski Andrija, ban bosanski Matej Ninoslav, zatim knezovi Brativoj i Vukša.

Napokon dojadi kraljevskoj stranci i Trogiranom zulum Bošnjaka i Humljana. Trogirani zamole za to pomoć u kralja Bele IV., koji pošalje u Dalmaciju i Hrvatsku vojevodu i bana *Dionisija*, da kazni neposlušne Spljećane i njihove pomagače. Dionisije dodje pod Spljet, te pošto mu gradjani ne htjedoše dati talaca i znatnu svotu novaca u znak vjernosti, udari pomoćju Trogirana i hrvatskih knezova na grad dne 13. srpnja 1244. Pod večer istoga dana prisili Spljećane na predaju. Dne 19. srpnja 1244. ugovori on mir medju Spljećani i Trogirani. Spljećani moradoše uza to banu predati 600 maraka srebra i šest mladića iz odličnih

Digitized by Google

porodica u znak, da će vjerni ostati svomu zakonitomu vladaru. Moradoše još iznova priseći vjernost kralju i njegovu sinu, a napokon obećati, da će za svoje načelnike gradske (knezove) samo domaće i kralju vjerne plemiće birati, koje će sâm kralj vazda potvrdjivati. — Spljećani, da bi iznova stekli kraljevu milost, odabraše sada za svoga nadbiskupa Ugrina, čazmanskoga prepošta i ugarskoga plemića. Beli IV. bijaše to veoma drago, te on Ugrina imenuje takodjer knezom Spljeta i bližih otoka, a g. 1245. kadno je došao u Vranu na sabor, dozvoli da se spljetski taoci povrate kućam svojim.

Medjusobna ljubav medju kraljevskim dvorom i gradom Spljetom poremeti se opet god. 1263. Ove naime godine dodje u Hrvatsku kraljica Marija sa svojim mladjim sinom Belom, tadašnjim vojvodom ciele Slavonije, te se nastani u tvrdom gradu Kninu. Tuj sabere sabor hrvatski, na kojem su stališi prisegli vjernost mladomu vojvodi ter mu se poklonili. U to doba zgodi se, da su neki vojnici hrvatsko-ugarske posade grada Klisa za vrieme žetve pošli na polje Solinsko, ter tamo žiteljem spljetskim pootimali nešto poljskih plodova. Mladež spljetska razjarena s toga navali na ove otmičare, te ih dvojicu ubije. Čuvši to kraljica Marija ljuto razgnjevljena ostavi Knin i podje put Klisa, da kazni Spljećane. Najprije dade poharati spljetski kotar; kasnije, kad su poslanici grada Spljeta došli pred nju da ju ublaže, dade ih od svoje tjelesne straže izprebijati, a samoga kneza gradskoga vrgne u tavnicu. Istom dvie godine kasnije (1265), kada je sâm kralj Bela IV. došao zajedno sa kraljicom Marijom u Bihać u kotaru Trogirskom, dodje do sporazumka posredovanjem bana Rolanda. Marija pusti zatvorene u Klisu poslanike spljetske na slobodu; ali joj zato dadoše Spljećani dvanaest dječaka iz boljih porodica za taoce.

Spljet ne naužije se ni sada mira, jer već g. 1271. zavadi se na novo sa Trogirom. Novi rat taj potraje sve do g. 1277., kada se obie gradske obćine izmiriše konačno same sobom tako, da je jedna i druga stranka nešto popustila.

Jedva se bješe Spljet nagodio sa Trogirom, već mu nova nevolja zaprieti od mogućnih tada knezova Bribirskih plemena Šubić, koji su htjeli podpuno zavladati slobodnimi obćinami dalmatinskimi. U toj nevolji poče se Spljet poput ostalih dalmatinskih gradova oslanjati o moćnu tada republiku mletačku i od

Digitized by Google

nje zaštite tražiti, pošto se radi priestolnih borba u Ugarskoj nije mogao nadati pomoći od zakonitih vladara svojih. Već 1290. ugovoriše Spljećani savez i prijateljstvo sa mletačkom republikom proti vlastitomu svomu knezu Mladenu Šibiću. U dotičnom ugovoru obrekoše Spljećani, da ne će više Hrvatâ birati za svoje načelnike. Ovaj ugovor potaknu medjutim knezove Šubiće, da još odlučnije uzmu izvoditi svoje namjere glede dalmatinskih gradova. Osobito bijaše Spljetu mnogo podnositi od kneza Gjorgja Šubića; pa zato se god. 1327. dade u zaštitu mletačku. Činom ovim ne odciepi se medjutim Spljet sasvim od hrvatsko-ugarske države, nego se samo privremeno podade Mletkom, da očuva svoju slobodu i samoupravu.

Uz Mletke ostade Spljet trideset godina, od 1327—1357. Kad je ove potonje godine kralj Ljudevit I. došao u Dalmaciju, Spljet se na novo sâm vrati pod svoga zakonitoga vladara, te ostade vjeran njemu i njegovoj kćeri Mariji (dotično njezinu mužu Sigismundu). Nu zato bijaše Spljetu godine 1387—1390. podnositi mnogih i težkih nevolja od hrvatskih ustaša (Ivana Paližne), a još više od bosanskoga kralja Stjepana Tvrtka I. Osobito ljuto stradaše Spljet, pošto je bosanski kralj Tvrtko primio god. 1387. u svoje ruke tvrdi Klis, jer su odsele bosanske čete neprestance uznemirivale spljetski kotar, pače i sâm grad. Spljećani se po više puta obraćahu za pomoć kralju Sigismundu; god. 1388. poslaše i poslanike Matu Kristoforu i Nikolu Sriću predanj. Poslanici morali su kralju Sigismundu opisati „trpnje, stiske, muke, obsade, koje je Spljećanom bilo podnositi poradi vjernosti njegovoj kruni". Nadalje imali su mu izkazati, koliku li su štetu počinili gradu kralj bosanski, Ivan Paližna i Klišani, kako su mnogi gradjani umoreni, mnogi pohvatani i odkupljeni, žene spljetske zlostavljene; kako su dohodci grada dva puta zaplienjeni, kako su uništeni mlinovi, posječeni vinogradi i voćnjaci, i kako su polja pogažena". Sve bi ovo bilo mučno podnositi i većemu gradu, a nekmoli Spljetu. Poslanici morali su zato moliti Sigismunda, da gradu pomogne, jer je veći dio imovine izgubio, jerbo ga je kralj bosanski sa Klišani više puta obsiedao, a i sada ga obsieda, tako, da se nijedan Spljećanin ne usudjuje napolje izaći.... Poslanstvo ovo urodilo je medjutim slabim plodom; Spljećani ostavljeni od Sigismunda moradoše se napokon predati bosanskomu kralju. Već je godine 1390. Spljet u rukama Stjepana Tvrtka I., koji

Digitized by Google

no dne 30. kolovoza posebnom poveljom uze nadbiskupiju spljetsku i glavara joj Andriju Gvalda u svoju zaštitu.

Odsele je Spljet brzo mienjao svoje vrhovne gospodare. God. 1403. dade kralj Ladislav Napuljski grad Spljet glasovitomu vojvodi *Hrvoju*, koji se je ponosito pisao „vojvoda Spljetski" *(dux Spalati)*. Ovu darovnicu potvrdi Hrvoju god. 1408. i kralj Sigismundo, te Hrvoje ostade hercegom ili vojevodom spljetskim sve do godine 1413. Pošto se je Hrvoje u to vrieme bio opet odmetnuo Sigismuda, proglasi ovaj pismom od 28. travnja 1413. žiteljem spljetskim, da ga je skinuo sa časti spljetskoga vojvode ili hercega i da grad uzima opet izravno pod zaštitu svoje krune. Nu Spljet ne ostade više dugo pod vladari ugarsko-hrvatskimi; već g. 1420. dade se dobrovoljno pod okrilje mletačko, te ostade uz Mletke sve do pada republike.

Počam od 16. stoljeća, osobito nakon pada Klisa (g. 1537.) stradaše Spljet poput ostalih gradova dalmatinskoga kopna veoma mnogo od Turaka. Nadbiskup Bernardo Zane morade god. 1507. više puta mačem u ruci poći na Turke, koji su u mirno doba robeć i paleć prevaljivali tija do predgradja. Crkvu sv. Križa (Santa Croce) u Velom Varošu moradoše navlaš srušiti, da se ne bi Turci u njoj utvrdili i s nje na grad udarali. Po opisu glasovitoga putopisca Giustiniana spadaše g. 1553. na kotar spljetski (dug 15 tal. milja, a širok 2 tal. milje) sedam sela sa 750 žitelja; sâm grad imao je tada 2490 žitelja, a predgradje Veli Varoš 583. Znamenito je još, što Giustiniani piše o žiteljih spljetskih tadanjega vremena. On veli: Odielo Spljećana jest kroja slovjenskoga a njihov jezik materinji (hrvatski) jest veoma sladak i gibak. Istina je doduše, da svi gradjani govore i jezik romanski (talijanski), a neki da se i nose po talijanski; *nu gospodje ne govore nego svojim jezikom materinjim*, premda se neke odličnije odievaju po talijanski. (I costumi Spalatrini sono tutti all usanza schiava, la cui lingua materna è cosi dolce et vaga.... È ben vero, che i cittadini tutti parlano lingua franca, et alcuni vestono all' usanua italiana; *ma le donne non favellano se non la loro lingua materna*, benche alcune delle nobili vestono secondo l' usanza italiana". Ovim svjedoči sâm Mletčanin, da je Spljet još u polovici 16. stoljeća bio sasvim hrvatski grad. Godine 1596. odluči Ivan Alberti, plemić spljetski, Turkom oteti važni grad Klis. Pomoćju Poljičana (knez Pavao Pavić) i uskoka usp ije mu zbilja 6. travnja

Digitized by Google

zauzeti Klis, koji medjutim već 31. svibnja god. 1596. pade opet u turske ruke.

Kada je republika mletačka pala (1797), nastade u gradu Spljetu strahovit prevrat. U lipnju (15) biesna svjetina udari na stan pukovnika Jurja Matutinovića, te ga smaknu sa ženom i slugom njegovim; isto bilo bi se dogodilo i Andriji Kruševiću, da ga nije pomogla odlučnost besjede. Malo zatim zauze Spljet austrijska vojska. Godine 1806. spade Spljet zajedno s ostalom Dalmacijom pod Franceze. Godine 1813. dodje opet pod Austriju, 1816. postade glavnim gradom istoimenoga okružja. Dvanaest godina kasnije (g. 1828) bi spljetska nadbiskupija snižena na biskupiju.

Solin (Salona), maleno selo $^3/_4$ sata gradu Spljetu na sjeveru, broji do 350 kuća i 1800 duša. Od Solina vodi liepa cesta uzbrdice do Dujmovca, kojemu se sa visa na desno vide ostatci veličajnoga rimskoga vodovoda. Taj je vodovod od crkvice sv. Dujma jedva četvrt ure daleko u polju. Sada preostade osam lukova od četverouglasta kamena, koji sastavljaju uzak most preko uzahne prodolice; a on je nekada nosio olovne cievi, po kojih je voda iz vrela rieke Solina tekla u Spljet u Dioklecijanov dvor. — Mjesto Solin znamenito je po tom, što je tik njega stojao nekoć glasoviti grad *Salona*, koji je razvaljen u prvoj polovici 7. stoljeća.

Ruševine preslavnoga nekoć grada Salone bijahu na sve strane porazbacane, tako da se po silnoj gomili kamenja nije mogla ni razabrati nekadanja slika grada. Istom iza mučna izkapanja g. 1821—1850. pošlo je za rukom učenjakom Lanzi i Carrari, sastaviti bar donekle nacrt stare Salone.

Obseg staroga grada Salone bio je veoma nepravilan. Protezao se u duljinu od iztoka k zapadu tako, da je bio na iztoku širi; na jugu bijaše potisnut od mora i potoka Solina, a na sjeveru od podnožja planine, koja se je k njemu spuštala. Duljina grada unutar njegovih zidina brojila je 840 hvati, širina 372, obseg 2 150, a površina 170.000□ hvati.

Grad bijaše okružen dvostrukim zidom, sagradjenim u razno doba. Vanjski zid bijaše s jedne strane ojačan podpornjaci; praznina pako medju nutarnjim i vanjskim zidom bijaše zasipana

Digitized by Google

zemljom i kamenjem. Vanjski zid bje podignut umah negdje iza g. 27. pr. Is. Kasnije su Rimljani, da utvrde Salonu još većma, u doba cara Dioklecijana dozidali zidinam četverouglaste kule (turres), a ove su opet na nekih mjestih utvrdili troplohnimi rubnici (prismami). Kule se prislanjahu na vanjski zid, te ih je dosele 88 odkopano; one su raznolike, neke šuplje, neke izpunjene. Rubnici opet (sagradjeni u petom stoljeću za careva Teodosija i Valentinijana) prislanjahu se na kule tako, da su oku prikazali jednu kulu sa pet ploha. — O im ovih glavnih zidina naokolo grada bijaše jedan zid sredinom grada, koji ga je dielio na dvie nejednake polovine (po svoj prilici predrimsku Salonu od nove rimske naselbine). Ovaj nutarnjo gradski zid imao je prekrasna vrata (zvana od novijih pisaca „porta caesarea", carska vrata). I vanjske zidine naokolo grada imale su vrata; najsjajnija bijahu iztočna vrata (porta Andertia), kroz koja se je izlazilo na liepu Gabinijevu cestu.

Grad Salona, glavni grad rimske Dalmacije, obilovao je sjajnimi, javnimi i sukromnimi zgradami. Nu od znatnijih javnih zgrada odkopane su samo dvie: *kazalište* i *amfiteatar*. Kazalište stoji u sredini grada uzam ga u duljini, a tik sadanje solinsko-trogirske ceste. Amfiteatar opet jest u sjevero-zapadnom kutu grada tik gradskih zidina. Po ostatcih od kazališta razabire se, da je bilo veliko ko tršćansko, a nešto manje od puljskoga (Pola u Istri). Na sjevernoj strani grada tik zidina, a skoro u sredini njegove duljine naišlo se je na zanimivu zgradu, koju su neki držali za sukromno kupalište, a drugi za kršćanski hram prvih stoljeća, sagradjen na prvobitnom kupalištu. O sjaju ove zgrade svjedoče mramorne ploče, kojimi je obložena, pozlaćena stakla, prekrasni stupovi itd. Atrium je popodjen pločami, dva stupa uz stepene jesu od afrikanskoga mramora, okrugla dvorana popodjena je pločami mramornimi različite boje; ovoj na lievo preko uzkoga hodnika jest druga dvorana četverokutna, koja je mozaikom popodjena. U toj dvorani kod ulaza imade slika u mozaiku, a na njoj dva jelena pijuća iz iste posude i na gornjem polju napis: sicut cervus desiderat ad fontes aquarum, ita desiderat anima mea ad te deus (kao što jelen žudi za vrelom vode, tako žudi duša moja za tobom, o Bože!) Ovaj napis uzet je iz 42. psalma; pa on a i jeleni kod vode svjedoče dosta jasno, da je to kršćanski spomenik, a dvorana sama bila je valjda krstionica. — Našli su se

Digitized by Google

u Saloni još i tragovi od vodovoda, bez kojega nije bio nijedan grad rimski. Blizu kazališta odkrila se je zgrada, u kojoj se je voda sakupljala, da se odanle po cievih provede ne samo u kazalište, nego i po cielom gradu. Izvan gradskih zidina onkraj amfiteatra uz solinsko-trogirsku cestu naišlo se je na groblje. Osim svega toga izkopalo se je u samoj Saloni i okolo nje množ omanjih spomenika, imenito sarkofaga, kipova, žrtvenika, poprsja, posudja, nakita, pjeneza i preko 800 latinskih napisa na kamenju.

Salona bijaše još prije dolazka Rimljana u Dalmaciju znamenit grad Dalmatâ, koji su prebivali medju riekami Krkom i Neretvom. Kad je g. 156. pr. Is. buknuo rat medju Rimljani i Dalmati, pokazala se Salona glavnom točkom, odkle su se Dalmati branili, a za koju su se Rimljani otimali. Istom god. 78. pr. Is. uspije proconsulu C. Cosconiju osvojiti Salonu, a s njom pade mu sva Dalmacija u ruke.

Istom nakon gradjanskih ratova i krvavih ratova panonskih mogli su Rimljani smatrati Dalmaciju podpuno svojom pokrajinom ili provincijom. Provincija Dalmacija protezala se je tada od Labina u Istri na jug sve do Lješa (Lissus), a glavnim gradom te prostrane pokrajine učiniše upravo *Salonu* ili *Solin* (Salonae, Σάλων, Σάλωνες). Tuj u Saloni stolovao je odsele načelnik pokrajine „legatus Augusti pro praetore“ (od konca 3. stoljeća „praeses“). Od cara Augusta dobi Salona g. 27. pr. Is. pravo rimske kolonije (naselbine), te se prozove: „colonia Martia Julia Salonae“. Salona bijaše u to doba ne samo glavno mjesto ciele pokrajine, nego i jednoga od onih triju upravnih okružja (conventus iuridici), na koje bi Dalmacija podieljena i na koje su spadale 342. dekurije Dalmata. Liepa solinska luka postade pristaništem rimskomu brodovlju, a izvrstnimi cestami na sve strane svieta bje podignut promet i trgovina grada.

Pošto je Salona bila glavni grad znamenite pokrajine u rimskoj državi i stecište prometa izmedju Podunavlja i iztočne obale jadranskoga mora, rasla je brojem pučanstva, širila se je od morskoga zatona liepom dolinom i obuhvaćala je sve one dražesti staroga rimskoga života, koje je pokrajinska priestolnica uzgajala. Tko si hoće javni i družtveni život u Saloni predočiti u svojoj pameti, neka samo pomisli na sjaj, kojim je „legatus Augusti pro praetore“, koji je skoro tri stoljeća stolovao u Saloni, obasjan bio u državnom životu rimskom. Legata je doduše koncem 3. sto-

Digitized by Google

ljeća zamienio praeses, ali sjaj ovoga ne zaostajaše ni malo za legatom. Praeses stanovao je i javne poslove obavljao u javnoj zgradi (praetorium); izlazio na javu u grimiznom odielu sa zlatnim ogrljajem a praćen od pet četnika (apparitores), kojih je jedan nosio štap, ostali druge znakove (insignia) predsjednikove časti i vlasti.

Uz carskoga namjestnika i ured njegov bijaše u Saloni množina državnih činovnika, od kojih su se nekim imena, rod i služba sačuvali na kamenih napisih, izkopanih u samoj Saloni. Tuj je bila glavna blagajna za cielu pokrajinu Dalmaciju, koju je „comes largitionum", rukovao. Tuj je sjedio „rationalis rei privatae per Dalmatiam" koji je upravljao osobnom carskom imovinom. Tuj je bila rudarska oblast pokrajine. Tuj je bilo zapovjedničtvo vojske za cielu pokrajinu, u kojoj su bile obično smještene po dvie legije, dakle 12.000 momaka, neuračunav ovamo ine domaće čete (auxilia). Tuj su bile tvornice i skladišta, koja je državna vlast podigla i uzdržavala u svoje svrhe, kano što bijaše oružana (salonitana armorum), tkaonica za vojničko odielo, strojbarnica (baphia) itd. Ovimi tvornicami upravljali su dotični državni načelnici (praepositus, procurator).

Uz ove državne vlasti bijaše Salona takodjer sjedištem gradske oblasti, uredjene poput ostalih kolonija carevine. Spomenusmo da je Salona već od cara Augusta dobila pravo kolonije, koja je bila uredjena u malom kano Rim i upravljana gradskim viećem (ordo decurionum) i poglavarstvom (duumviri, quatuorviri). Salonsko gradjanstvo bijaše upisano u pleme Sergija ili Tromentina. Tako je u Saloni zavladao rimski živalj, uz koji je domaći (dalmatinski) samo trpljen bio. Novi doseljenici („coloni") bijahu nesumnjivo izsluženi vojnici (veterani) iz Italije, koje je car Augusto tim nagradio i obskrbio. Da su preko ovih italskih doseljenika preneseni u Salonu svi javni družtveni odnošaji italski, kano jezik, vjera, običaji, o tom ne bi se sumnjalo ni onda, kada nas ne bi uvjeravali ostatci grada. Salona je poimence postala dionicom onih zadruga, koje su obilno nicale iz rimskoga života. Tako nalazimo u vjerskih odnošajih „collegium Serapis", u zanatlijskih „collegium fabrum" (kovačka zadruga) itd.

Salona bijaše dakle glavno sjemenište rimske prosvjete u Dalmaciji. Ali se u Saloni upravo ova prosvjeta najprije s ove strane jadranskoga mora sukobi s novom, koja bi pozvana, da

Digitized by Google

preobrazi Evropu i cieli sviet, naime sa kršćanskom vjerom. Po veoma staroj predaji poslali su jur prvi apostoli sv. Petar i Pavao u Salonu svoje učenike sv. Tita i sv. Dujma, da ondje propoviedaju novu vjeru. Sv. Dujmo zasnova dapače g. 65. u Saloni kršćansku biskupiju, te ju i svojom krvlju (g. 98.) posveti. Nigdje na balkanskom poluotoku nije bio kano što u Saloni toli žestok sukob medju poganstvom i kršćanstvom, te je mnogo proteklo mučeničke krvi, dok je kršćanstvo prevladalo. Ali kano što bijaše tuj središte državne vlasti za cielu Dalmaciju, tako je mlada crkva salonska postala maticom, majkom i prvom stolicom kršćanstva ove zemlje. Davno bješe već nestalo rimskoga gospodstva i njegove slave, kada je Salona sveudilj ostala crkvena glava zapadnomu dielu balkanskoga poluotoka.

Novom slavom prosinu Salona, kad no si je jedan od najumnijih careva, Dioklecijan, odrekav se g. 305. priestolja izabrao upravo Salonu, svoje rodno mjesto, za svoje zaklonište, da ovdje provede posljednje godine svoga uzburkanoga života u veličanstvenoj palači (od koje je kasnije postao današnji Spljet = Spalato, vidi str. 79.). Kad je u drugoj polovici 5. stoljeća zapadnorimska država počela naglo padati, igrala je Salona znamenitu ulogu. Ugledan naime plemić Marcelin proglasi se u to doba (god. 461.) kraljem dalmatinskim, a za njim i sin mu Julius Nepos. Oba su stanovala u Saloni, jamačno u Dioklecijanovu dvoru, u kojem je ovaj drugi i zaglavio (g. 480). Tako je Salona kratko vrieme bila priestolnica samostalne države, koja se je pomolila u onoj obćoj buri, što no je napokon zapadno-rimsku carevinu i zakopala (god. 476.) Marcelin i Julius Nepos htjeđoše sudbinu Dalmacije odieliti od one, u koju je zapadna carevina očevidno srnula. Ali Dalmacija bješe skroz tolika stoljeća privezana uz Italiju, da novi gospodari Italije niesu mogli ni htjeli na taj razvod pristati. Tako je Dalmacija postala kasnije češću države Gotâ, najprije zapadnih onda iztočnih; ali sada bješe upravljana posebnim načelnikom, koji je u Saloni sjedio. Namjestnikom Teodorika, kralja iztočnih Gota (g. 493—526.) u Dalmaciji bijaše Epifanije („vir senator, consularis provinciae Dalmatiae").

U dvadesetgodišnjem (god. 535—555.) krvavom ratu izmedju iztočnih Gota i byzantskoga (grčkoga) cara Justinijana bijaše opet Saloni namienjen znamenit zadatak. Obje su ratujuće stranke shvaćale, koliko im vriedi Dalmacija, da si izhode ili učvrste gos-

Digitized by Google

podstvo na balkanskom poluotoku; s toga su se obie otimale za Salonu. Car Justinijan na početku rata (g. 535.) izasla u Dalmaciju vojevoda Munda; ali su već Goti bili prispjeli sa velikom vojskom pred Salonu. Tuj se zametne bitka, u kojoj je Mundov sin Mauricius pao. Ali ni Goti nisu se usudili ići u Salonu „neuzdajući se u zidine njezine, a znajući, da su gradjani, Rimljani malo im skloni". Nu sliedeće godine (g. 536.) obsjedoše oni Salonu sa kopna i s mora. Tuj je i vojvoda Mundus pao u bitki. Daleko bi nas zavelo, kad bi opisali ratovanje izmedju gotskih i rimskih vojska u Dalmaciji i pred Salonom. Ono se je vodilo različitom srećom; sliedeće godine (537.) Goti obsiedaju opet Salonu; god. 545. dolazi u Salonu slavni vojvoda Belizar; drugi vojvoda rimski, Ivan odabra si (g. 551—552.) Salonu za glavnu ratnu točku, iz koje je napadao neprijatelja. Ali i Goti niesu zakasnili, da ovdje uznemiruju Rimljane. Kralj Totila izasla na Salonu vojsku (god. 550.) pod Ilaufom vojvodom. I slavni grčki vojvoda Narses, koji je otvorio treću vojnu (god. 552—555.) na Gote, probavio je neko vrieme u Saloni, te je odanle preveo svoju vojsku u Italiju.

Oborivši gotsku državu i osvojivši Italiju, byzantska (grčka) je carevina došla u mirni posjed Dalmacije, te ju upravljala po prokonsulih, od kojih se koncem ovoga stoljeća (g. 598.) spominje jedan pod imenom Marcelin. Sjedište bijaše mu dakako u Saloni. Ali ovo i jesu posljednje godine toga grada, jer skoro nadodje katastrofa, koja ga uništi i razori.

Počam od g. 600. naime počeše slovjenski puci sve to žešće navaljivati na staru rimsku pokrajinu Dalmaciju. Najžešća navala bijaše ona Hrvatâ, koji napokon izmedju 600. i 642. g. zauzeše i samu Dalmaciju. Za osvajanja Dalmacije po Hrvatih pade i Salona, te novim gospodarom Dalmacije ostadoše samo razvaline toga slavnoga grada.

O padu Salone sačuvala se u spljetskoj crkvi predaja. Po toj predaji bješe u gradu Saloni zavladao nutarnji razdor, kada se je neprijatelj (Hrvati) pokazao pod gradskimi zidinami. Ali gradjani „poredani po zidinah otimahu se neprijatelju odbijajući strjelice njegove i bacajuć nanj ogromno kamenje". Nemogavši ipak odoljeti množini i zdvajajući o konačnoj obrani stadoše uzmicati k moru i tražiti svoj spas na ladjah. Sada bi lasno neprijatelju provaliti u grad, „kojega lišena obrane svojih sinova

Digitized by Google

neprijatelj zapremi". Sada nastade pustošenje: „nitko nije praštao crkvam, nitko se nije smilovao starim zgradam i krasnim palačam; nego neprijatelj upali sav grad u svojem bjesnilu i pretvori ga u kratak čas u ugljen i pepeo. Salonjani su se najprije po bližih otocih raztrkali; a pošto se je oluja ratna slegla, povratiše se na kopno, ali ne u Salonu, „koja je pusta ležala" nego u prijašnje tako rekuć predgradje — naime u Dioklecijanovu palaču, gdje osnovaše nov grad Spljet (Spalatum). Amo prenieše kasnije iz razorene Salone takodjer moći sv. Dujma; a novi grad Spljet postade sielom nadbiskupa mjesto razvaljene Salone.

Pusta Salona (dotično razvaline njezine) ostadoše u rukuh hrvatskih vladara, koji si upravo solinsko polje i susjedne mu predjele odabraše za svoje prebivalište. Darežljivošću hrvatskih vladara podignute bjehu kasnije što na solinskih razvalinah što u solinskom polju glasovite opatije benediktinske sv. Petra, sv. Stjepana, sv. Mojsija i sv. Marije. Koliko su ove zadušbine bile hrvatskim vladarom srcu prirasle, može se razabrati odatle, što su ih oni ne samo veledušno obdarili, nego što su si u jednoj od njih, naime u opatiji sv. Stjepana odabrali mjesto za posmrtni počinak, dočim je crkva opatije sv. Petra služila Dimitriji Zvonimiru za svečano krunisanje.

Tim je pusta Salona opet oživila. Ali nove gradnje nastavile su razor na starih, kano što se je to svuda u srednjem vieku zbivalo. Za to imademo i glede Salone jasan primjer. Bugarski prognanik Panko (Pincius), kojega je hrvatski kralj Držislav gostoljubivo primio i namjestio u Kliškom predgradju, hvali se (g. 1000.), da mu je kralj darovao zemljište oko staroga kazališta u Saloni, pače i kamenje te stare zgrade, da sagradi crkvu sv. Mihovila. Kamen, stupovi iz razvalina solinskih služili su našim predjem za njihove gradnje, mnogi kip bje prenesen u novu kuću i palaču, koja je sagradjena solinskim kamenom.

Stobreč (Stobrež), maleno i neznatno selo sa 38 kuća i 220 ubogih žitelja, prostire se na podnožju planine Mosora u dnu morskoga zatona blizu utoka rieke Žrnovnice u more. Tuj bijaše nekoć u staro doba znamenit grad po imenu *Epetium*. Stari pisci (Ptolemej i Polybije) kažu, da su Epetium osnovali još grčki naseljenici sa otoka Visa. Za rimskoga vladanja bijaše Epe-

Digitized by Google

tium velik grad i znamenita luka (Plinius zove žitelje njegove „cives epetinos“). Grad taj medjutim propade kasnije sasvim, i samo neznatne starine pokazuju, gdje je po prilici stojao.

Muć gornji, selo na cesti, što vodi iz Klisa u Drniš, broji 71 kuću i 356 stanovnika. Kod župne crkve sv. Petra nadjen bi kamen sa napisom, koji kaže, da je na istom mjestu g. 888. knez hrvatski Branimir sagradio crkvu na čast bl. djevice Marije. — *Muć dolnji*, selo sa 110 kuća i 638 žitelja. Uz selo Muć prostire se liepa i plodna ravnica ili polje. U dno toga polja vide se zidine starinskih zgrada, tesanoga kamenja, gomiletina i gdjekoj novac. Posred razvalinah teče potok, koji je nekoć grad taj s vodom podmirivao. Za cielo stajaše tuj u rimsko doba grad *Andetrium* (Ἀνδέτριον).

Klis (Clissa), mjesto sa 221 kućom i 1196 stanovnika, prostire se uz cestu, što vodi iz Spljeta u Sinj, te je od Spljeta $1^7/_8$ milja udaljen. Iznad mjesta uzdiže se medju planinami Mosorom i Kozjakom, na kraju duboka klanca, a na osamljenom i težko pristupnom krševitom briegu, stari grad Klis, znamenit toli položajem koli prošlosti svojom. Sa grada Klisa otvara se prekrasan vidik na more i poluotok spljetski.

Stari Klis stoji i danas. Veoma je malen, a sastoji od triju odjela, koji su jedan nad drugim. Zidine su nepravilne, kule nizke, a braništa malena. Za austrijske vlade načiniše nov ulaz do grada, nove dveri (vrata) i dvie vojarne za topnike i pješake. Iz Klisa branila se je prije cesta, koja vodi iz Spljeta u dalmatinsko Zagorje. Sa krova od grada Klisa gledeć vidi se prema jugoiztoku kotlina, u kojoj se razabiru ostatci rimskoga logorišta. Uz kliško brdo uzdiže se brieg Ozrina, na kojem je prije stojala kula.

Digitized by Google

Na mjestu, gdje je danas Klis, bijaše za Rimljana sjegurno neka naselbina ili oveće mjesto; nu kako se je to mjesto zvalo, nije poznato. Prvi put se spominje Klis pod imenom *Clusan* g. 852., on bijaše tada u vlasti hrvatskoga kneza Trpimira (curtis nostra Clusan), koji je iste godine darovao desetinu klišku spljetskomu nadbiskupu. Tuj u Klisu imao je tada Trpimir svoj kneževski dvorac, koji bijaše za cielo i sjedište župana, pošto je već g. 892; obstojala kliška župa. U polovici 10. stoljeća spominje se Klis već kao grad; te Konstantin bagrenorodjeni izvodi njegovo grčko ime Κλεῖσα od rieči κλεισοῦρα (clausura). Već tada bijaše izpod samoga tvrdoga grada i podgradje (suburbium), te oko g. 978. dozvoli hrvatski kralj Držislav bugarskomu bjeguncu Panku (Pincius), da se sa cielom porodicom svojom nastani u podgradju kliškom. God. 1000. spominje se prvi načelnik grada Klisa (Florinus princeps).

Godine 1103. potvrdi kralj Koloman spljetskoj nadbiskupiji Klis i svu župu klišku (Clisie et eius districtus). U drugoj polovici 12. stoljeća dodje do žestokih borba medju Klišani i Spljećani, po svoj prilici stoga, što su Spljećani prianjali uz byzantskoga cara Emanuela, a Klišani uz kralje hrvatsko-ugarske. Te se borbe svršiše mirom, koji bje u travnju g. 1171. sklopljen u Spljetu medju obima strankama. U Spljet dodjoše tada Saracen župan kliški, Bratoslav sudac grada Klisa (iudex castri Clisie), kapetan broda (nauclerus) Vlkodrug i drugi, te u ime 150 svojih sugradjana kliških (centum quinquaginta alii concives) učiniši mir sa Spljećani, dotično s vojevodom Konstantinom, tadanjim namjestnikom byzantskim u Spljetu. U tom ugovoru medju inim odlučiše Spljećani, da se sve zaboravi, što im bjehu Klišani za rata počinili (et quodcumque tempore guere a Clissanis contra nos patratum est, cadat). U isto doba (g. 1171.) spade Klis pod byzantskoga cara Emanuela i ostade u vlasti njegovoj sve do g. 1180. Vrativši se zatim opet pod hrvatsko-ugarske vladare dobi jaku posadu.

Godine 1210. darova kralj Andrija II. grad Klis županu Domaldu. Kad je ovaj pao u njegovu nemilost, podieli Andrija isti grad g. 1217. templarom (božjakom), koji ga medjutim 1221. opet odstupiše županu (knezu) Domaldu u zamjenu za Šibenik. Godine 1227. medjutim nalazimo Klis u vlasti Spljećana.

Digitized by Google

Prvi put pokaza se Klis kao znamenita i važna točka za obranu zemlje g. 1242. prigodom tatarske provale. U grad Klis bješe se tada sklonula nesretna kraljica Marija sa svojima kćerima Margaretom i Katarinom. Tatari udariše na Klis, ali bjehu odbiti; Marija bje spasena, nu malo zatim umrieše joj kćeri u ovom gradu (16. svibnja).

Počam od g. 1282. nalazimo Klis u vlasti raznih hrvatskih porodica, koje su odavle nastojale zavladati dalmatinskimi gradovi, a napose susjednim Spljetom. Najprvo gospoduju Klisu bribirski knezovi od plemena Šubićeva. Knez i ban Mladen II., sin bana Pavla, našao je upravo u Klisu utočište, kada su ga porazili njegovi protivnici. Iza Mladena II. vladaše Klisom knez Gjorgje Šubić, koji se je g. 1323. ljuto zakvačio sa Spljećani, ter ih pod Klisom potukao. Iza smrti Gjorgjeve († 1330.) upravljaše Klisom sin njegov Mladen III., šurjak srbskoga cara Dušana. Osim Klisa bijaše u njegovim rukama još Omiš i Skradin. Mladen III. nastojaše pomoćju Mletčana i cara Dušana ove gradove uzdržati za svoju porodicu proti kralju Ljudevitu I., koji je osobito od god. 1344. gledao, da sve važnije gradove po Hrvatskoj otme hrvatskim knezovom i da tim moć njihovu oslabi. O tom nastojahu poslie Mladenove smrti (g. 1348.) i njegovi sinovi Mladen IV. i Pavao; nu nemogući uspjeti predadu kasnije Klis svomu ujaku, caru Dušanu. Po smrti Dušanovoj (god. 1355.) zauze Klis ban hrvatski, te ga ovako spravi pod vlast kralja Ljudevita. Badava su sada lukavi Mletčani nudili Ljudevitu i 1000 dukata za taj grad: kralj ne htjede za njihove ponude ni čuti.

Jedva se je Klis vratio pod hrvatskoga kralja, već se diže bosanski ban, a kasniji kralj Stjepan Tvrtko I., da kao rodjak Šubićâ dobije baštinu njihovu, i da preko Klisa zavlada ostalom Hrvatskom i Dalmacijom. Kralj Stjepan Tvrtko I. uspije; godine 1388. zauzme taj važni grad, a naravna posljedica tomu bijaše, da mu se je pokorila sva prekovelebitska Hrvatska i Dalmacija (osim Zadra). Nu umah iza smrti Tvrtkove (g. 1391.) dodje opet Klis sa cielom Dalmacijom pod vladare ugarsko-hrvatske. Ovi su ga umjeli obraniti od svih pokusa Mletčana, koji su zadobivši (god. 1409—1423.) sve primorske gradove dalmatinske gledali steći i važni grad Klis, da si osjeguraju posjed svoj u Dalmaciji, a napose gradove Spljet i Trogir. Oko god. 1416. upravljaše Klisom Ivaniš Nelipić, knez cetinski, kliški, ramski i omiški, u ime kralja Sigismunda.

Digitized by Google

Veća opasnost nego li od Mletaka zaprieti Klisu u polovici 15. stoljeća od Turčina, koji je nakon propasti Bosne postao najbliži susjed Hrvatskoj. Već do g. 1499. stradaše Klis više puta od navala turskih, te je zato ugarsko-hrvatskim vladarom bilo taj grad još bolje utvrditi, i namjestiti unj posebna *kapetana*.

Od g. 1523. nalazimo već kao kliškoga kapetana glasovitoga *Petra Kružića*, koji je sada sve do g. 1537. skoro neprestance navale turske na taj grad junački suzbijao. Da bi Turkom laglje odoljevao, primaše on u grad i varoš podanj bjegunce kršćanske iz turskih zemalja, koji dobiše ime *uskoci*. Ovi uskoci, na glasu junaci i nepomirljivi dušmani Turaka, pomagahu svojega vojevodu i kapetana svimi silami, znajuć, da je padom Klisa propalo i njihovo utočište. God. 1523. udariše Turci velikom silom na Klis. Petru Kružiću priteče u pomoć senjski kapetan Gregorije Orlovčić te sjedinjenimi silami suzbiše uz velike gubitke svoje Turčina. Kralj Ljudevit II. nadari zato junačke kapetane nekimi posjedi u križevačkoj županiji. Poslie muhačke bitke pretijaše Klisu još veća pogibelj, jer je bio sada jedini grad novoga kralja Ferdinanda I. u prekovelebitskoj Hrvatskoj, za koji su se otimali ne samo Turci, nego opet i Mletčani, želeć si osjegurati Spljet od turskih napadaja. K tomu bijaše Klis u lošu stanju, te je mletački sindik dne 27. listopada 1525. mogao izviestiti svoju vladu: „kliška tvrdja u najgorem je redu glede ljudi, živeža i ostalih stvari, te joj prieti očita pogibelj (ita che sta in manifestissimo periculo). Nu uzprkos tomu umio je Petar Kružić suzbiti sve juriše Turaka, a njegovi uskoci počiniše silna junačtva. Tako se n. pr. za obsade turske g. 1527. osobito proslavi mladjahni *Miloš Parisević*, svladavši turskoga gorostasa *Bakotu*, koji je neprestance klišku posadu na mejdan pozivao, dok mu se mladi Miloš odazove ter ga pogubi.

U ožujku 1531. javlja neki Andrija Mihaljević, da je Klis u skrajnoj nevolji (arx Clissensis in ultimo agit periculo). Turci naime sagradiše tvrdjavicu u Solinu, iz koje će udarati na Klis. Sliedeće g. 1532. padoše pod grad, vodjeni Mletčaninom Nikolom Querinijem. Petra Kružića ne bijaše u gradu. U grad se uvuče neki izdajica, koji obučen u haljine redovničke sklone gradjane na predaju. Dne 4. lipnja udje Nikola Querini sa Turci u Klis, te zauzev grad i varoš pod njim stavi unj jaku tursku posadu. Nu malo zatim, kad je jednom pošao Querini na sajam u Poljica,

Digitized by Google

doplovi Kružić iz Jakina sa 2000 momaka i snažno udariv na varoš Klis, osvoji ju pomoćju svojih privrženika. Tamošnje Turke posječe sve osim sandžak-bega, kojega baci u tamnicu. Nekoliko dana kasnije predade mu se i grad Klis, gdje u bjesnilu njegovi vojnici posjekoše tobožnjega redovnika, koji je Klišane nedavno na predaju svjetovao; a 18. rujna ote Kružić, pomoćju kapetana riečkoga i senjskoga takodjer i tursku tvrdju u Solinu. Papa Klemente VII., kojega bješe još 26. srpnja sâm car Karlo V. molio za pomoć Klisu, podieli sada 22. listopada oprost svim, koji su se borili kod Klisa, a samomu Kružiću oprosti, što su njegovi vojnici ubili tobožnjega redovnika, u istinu izdajicu.

Ovako bi opet Klis oslobodjen Turaka. Nu kapetan Petar Kružić dobro je znao, da će se Turci osvetiti za taj poraz, pa zato svj.tovaše Ferdinanda, neka sagradi u solinskom polju tvrdjavu, u koju bi mogla uljezti posada kliška, ako bi joj opet došlo do nevolje. Nu ni ovoga savjeta, a ni opetovanih molba Kružićevih nije Ferdinandâ uslišao, pače nije ni vojnika Kružićevih plaćao. Osim Turaka prietili su Klisu opet Mletčani; pošto im naime na njihove molbe i ponude ne htjede Kružić grada izručiti, da bude branikom mletačkomu posjedu u Dalmaciji, stadoše mu Mletčani otimati na moru ladje, a na kopnu posjede, ne bi li ga tako barem prisilili, da jednom ostavi Klis. U toj nevolji pomagahu Kružića jedino pape Klemente VII. i Pavao III. Pape su u obće Klis toli izdašno pomagali, da je jednom turski car Sulejman uzkliknuo: „Ta to je papinski grad".

Premda je g. 1533—1536. u obće bilo primirje medju Ferdinandom i Sulejmanom, kod Klisa ne bijaše ipak nikada mira. Povoda su tomu davali ne samo Turci, nego i Kružićevi uskoci u Klisu. Dne 8. svibnja 1534. provali Zefer, zapovjednik Livna, do Klisa i Solina, te se tuj utvrdi. Sliedeće god. 1535. pade pod Klis bosanski sandžak Begović sa drugom si iz Hercegovine, te obsiedaše grad 28 dana. Iste godine pokušaše Turci na zadnji dan poklada pomoćju uskoka Matka Tvrdosalića izdajom zauzeti grad Klis, ali ne uspješe.

Posljedna obsada turska zgodi se godine 1536. Da bi Turci laglje zauzeli grad, sagradiše tri tvrdje okolo njega (u Ozrini, Solinu i Kučini), te ga odlučiše gladom prisiliti na predaju. Kružić nemogući som Turaka suzbiti, zamoli opet pomoć u kralja Ferdinanda i pape Pavla III. Papa mu pošalje u pomoć 700 voj-

Digitized by Google

nika pod Lukom Jakinjaninom, a kralj Ferdinando 2000 pod Thurnom. Tek ovi dojedriše u solinsku luku, Petar Kružić bez odvlake udari na tursku tvrdjicu u Solinu. Kršćanska vojska bješe već prodrla u tvrdjavu, kadno dodje Murat-beg iz Bosne u pomoć Turkom sa hiljadu konjanika. Sada se prosu glas, da je turska vojska mnogo silnija, nego li u istinu bijaše, te Španjolci i Talijani navališe bježati k moru da se spasu na brodovih. Badava se je Kružić mučio da ih sustavi, napokon morade i on sa Hrvati prema moru uzmaknuti, a Turci podju za njim u potjeru. Kružić sjede u ladju prenapunjenu vojnici tako, da je zagrezla u blato, te nije mogla s mjesta. Turci sada navale na ladju, posjeku svu Kružićevu družinu, a i njega samoga ubiju nakon junačke obrane. Odrubiše mu glavu, te ju u veliku slavlju odnesoše pred Klis, koji se na to predade dne 12. ožujka 1537. Nesretni Klišani zajedno sa uskoci ostaviše tom prilikom svoj grad, te se preseliše u sjevernu Hrvatsku, a napose u Senj.

Klis postade sada sielo turskoga paše i središte sandžaku (kliškomu), koji je obuhvaćao velik dio Hrvatske. Godine 1596. podje doduše Ivanu Albertu iz Spljeta za rukom, da je jedne noći pomoćju Poljičana i uskoka zauzeo grad; nu umah zatim zavladaše Klisom opet Turci, te mu ostaše gospodari sve do god. 1648., kad im ga oteše Mletčani. Ugovorom 1669. odstupiše Turci Klis sasvim republici mletačkoj. Godine 1809. obsjedahu austrijske čete francezku posadu u Klisu, te bi ga bili zauzeli, da nije došlo do primirja u Znojmu. God. 1813. branio je Klis od Hrvata francezki četnik Buillerot, ali ovaj se morade 28. listopada predati, te Klis pade u austrijske ruke.

Trogir (Trau), prostire se na malenu poluotoku u morskom tiesnu izmedju kopna dalmatinskoga i otoka Čiova. Poluotok taj medjutim bje g. 1242. za obranu od Tatara prekopan, tako da je Trogir sada pravo rekuć na otoku, te ga samo malen drven most preko prekopa (kanala) spaja sa ostalim kopnom. I sa otokom Čiovom, koji se stere na jugu grada, spojen je Trogir; spaja ga most (dug 150 koraka), koji se može u sredini otvoriti, tako da krozanj mogu prolaziti omanje ladje (ali nipošto parobrodi). Iznad ovoga mosta širi se uzduž gradskih zidina luka trogirska.

Digitized by Google

Otok Čiovo (tal. Bua, lat. Bavo ili Boas), što se stere gradu Trogiru na jugu, dug je od zapada k iztoku $1^3/_8$ milje, a širok prosjekom do $^1/_2$ milje. Bijaše već Rimljanom poznat, te su prvi byzantski (grčki) carevi nanj šiljali najodličnije muževe u zatočje (n. pr. car Julijan odličnoga državnoga činovnika Florencija, car Valentinijan Metija, a Teodosije mladji kaludjera Jovinijana). Po svoj prilici tvorio je ovaj otok u davno doba sa susjednim kopnom jednu cjelinu, pošto je morsko tiesno medju njim i Trogirom veoma uzko. U srednjem vieku pripadaše otok Čiovo djelomice Spljetu a djelomice Trogiru, te bijaše poradi prostranih paša veoma cienjen. Osim predgradja trogirskoga jesu na tom otoku tri sela: Slatine, Žedno (161 žit.), i Okrug (345 žit.). Na otoku stoji nadalje na jednom briegu samostan franjevački sv. Marije Dridske (Marija de' Driti), s kojega se širi prekrasan vidik na konao kaštelski i grad Trogir. — Otoku Čiovu na zapadu uzdiže se iz mora maleni školjić *Kraljevac*, koji je svoje ime dobio na uspomenu boravka kralja Bele IV., kada se bieše g. 1242. bježeć pred Tatari nanj sklonuo.

Trogir sastoji od grada (Starigrad) i od varoši Čiovo, koja se prostire s obie strane mosta, što no spaja Trogir s otokom Čiovom. Grad ima 305 kuća, a varoš ukupno 219.

Sâm grad Trogir veoma je malen, te se može za četvrt sata lahko obaći. Nekoć bijaše dobro utvrdjen raznimi utvrdami, koje su podizali Hrvati, Mletčani i drugi; nu pošto se utvrde ne mogahu držati proti novijemu oružju, već ih Mletčani bjehu zanemarili, a Francezi dapače dozvoliše, da se razvale. Jedini ostatci prijašnje tvrdje jesu: veliki kašteo na ulazu u luku, sagradjen g. 1424. od Mletčana; zatim okrugla kula na sjeverozapadu, podignuta oko god. 1378., kad se bjehu dalmatinski gradovi složili sa Genovezi proti Mletčanom, te kad bje Trogir zbiralištem saveznoga brodovlja; nadalje kule uz gradska vrata sa strane luke, podignute u 13. stoljeću; napokon mletačke utvrde 17. stoljeća na sjevernoj strani grada.

Digitized by Google

Ulice u Trogiru uzahne su i pune zavoja, a kuće stare i nepravilne. Maleni glavni trg priliči gotovo groblju, tako je pust. U obće je Trogir znamenit jedino sa svoje starine. Tuj ima javnih i privatnih zgrada, koje su poznate više radi svoje starine, nego li radi ljepote. Medju inimi se ističu od javnih zgrada viećnica i starinska „loggia“, a od privatnih kuća: stara palača Cipcićeva (palazzo Cippico), dom Garanjinov (palača sastavljena od 16 kuća) itd. Loggia (stara viećnica i sudnica) urešena je sa šest velikih i krasnih stupova, kojim su glavice izklesane u byzantsko-ravenskom slogu, noseći biljeg starosti od 700—800 godina. Ovu zgradu podigoše još Hrvati, a popraviše ju Mletčani, namjestiv na njoj svojega dvokrilatoga lava. U prvašnje doba sastajahu se ovdje Trogirani na svečane dane, a gradjanke trogirske običavahu tuj u narodnoj nošnji igrati svoj narodni ples „*skočigori*“.

Najviše obiluje Trogir crkvami. Ima ih na toli uzku prostoru 32 (sačuvane i zapuštene), a neke su od njih veoma stare. Posebna je spomena vriedna *crkva sv. Barbare* (prije sv. Martina) od g. 1184.; *crkva sv. Nikole* (pripada duvnam reda sv. Benedikta) od g. 1064., zatim *crkva sv. Ivana* (s opatijom Benediktinaca), započeta u 12. stoljeću; nadalje *crkva Dominikana* iz 14. stoljeća, sagradjena u gotičkom slogu. Nu najljepši biser cieloga Trogira jest nekadanja *stolna* (sada zborna) *crkva sv. Lovrinca*, kojom upravljahu nekoć biskupi, a sada naddjakoni trogirski. Ova se crkva ističe nesamo svojom starinom nego i ljepotom, te se može nazvati najljepšim i najveličanstvenijim graditeljskim spomenikom čitave Dalmacije. Sagradjena je početkom 13. stoljeća u romanskom slogu u tri broda. Ima još k tomu triem,

Digitized by Google

kapelu za kršćenje, dvie krasne novije kapele sv. Ivana i sv. Jeronima, sakristanu i tri svetišta. Iznad triema, sazidana od četverokutna rezana kamena, uzdiže se krasan zvonik na tri poda s dvorednimi prozori i šiljatim kamenim krovom. Nada sve pako udara u oči prekrasno pročelje crkve, sagradjeno g. 1240. od hrvatskoga umjetnika *Radovana*, kako to starinski napis svjedoči. Sa ovim djelom umjetnika Radovana sjedinjena su i dva krasna stupa, koje su, kako stara predaja kaže, donieli u Trogir iz crkve Bihaćke, što ju je tamo kraj kraljevskoga dvora dao sagraditi hrvatski kralj Krešimir. Ova su dva stupa urešena izklesanimi kipovi Adama i Eve, i sa dva lava. Krasna kapela za kršćenje (baptisterium) sagradjena je u slogu renaissance g. 1467. od Andrije Aleksijeva Dračanina. Ovaj umjetnik sagradi u isto doba zajedno sa Nikolom Fiorentincem i drugu prekrasnu kapelu sv. Ivana Ursina, biskupa i zaštitnika trogirskoga. Kapela je ova urešena veoma umjetnom vajarijom, koja prikazuje množinu svetih kipova, angjela, s kitami cvieća i lišća, s uložnicami i prekrasnim mramornim liesom, u kojem su sahranjene moći sv. Ivana Ursina. Treću kapelu sv. Jeronima sagradiše god. 1438. Nikola Račić i Marko Gruvat, oba Trogirana.

Znamenit je veliki oltar stolne crkve, izklesan od mramora, sa dvopodnim pokrovcem ili baldakinom, koji počiva na četiri stupa. Taj pokrovac ima osam kutova, koje diele dva reda stupića. Osobitom umjetnošću izklesane su glavice dolnjih četiriju stupova, ovite lišćem i cviećem, iz kojih proviruju glave angjela, zmajeva itd. Na prednjih uglovih ploče, što pokriva baldakin, namješten je s jedne strane klečeći angjeo, s druge Marija, a odozdo na arkitravu urezano je pozdravljenje Mari-

Digitized by Google

jino. Krasni ovaj umotvor petnaestoga stoljeća načini meštar Mavro, po svoj prilici rodom iz Dalmacije. Liepe kanoničke stolice u istoj crkvi izreza takodjer vanrednom vještinom hrvatski umjetnik Ivan Budislavić oko g. 1440. Umjetno izrezani ormar od orahova drva u sakristani načini opet domaći umjetnik Gregorije Vidov. Uzme li se na um da je i prekrasni zvonik trogirske stolne crkve hrvatski umjetnik Matija Stjepanov Gojković g. 1422. s nova popravio te kipovi i klesarskim djelom uresio, a drugi hrvatski graditelj Trivun Bokanić godine 1599. gornju stranu zvonika dovršio: može se trogirska crkva uvrstiti medju one riedke umotvore, koji svu svoju sjajnost i ljepotu imaju zahvaliti domaćemu umu i duhu. U istoj stolnoj crkvi nalazi se i stari spomenik Mladena III. Šubića Bribirskoga, kojega napis od g. 1348. imenuje „clipeus Croatarum (štit Hrvata)".

Trogir broji u svem 3069 stanovnika; i to grad 1907, a varoš 1162. Žitelji se bave poljodjelstvom, stočarstvom, ribarstvom i brodarstvom. Najglavniji proizvodi Trogira jesu: vino (prije do 40.000 barilâ na godinu), mendule, žito, vuna i sir. Brodarstvo bijaše nekoć znatnije nego li sada. Grad Trogir ima *ratarsku (poljodjelsku) školu.* Od književnih sbirka znamenite su u Trogiru osobito tri: 1. občinska pismohrana (arhiv), 2. Garanjinova knjižnica i 3. zbirka poveljâ u stolnoj crkvi. U občinskoj pismohrani veoma su važni zapisnici (daske), koji dopiru do 13. stoljeća, te je iz njih riedke podatke crpio povjestnik Ivan Lucić Trogiranin za svoje glasovito djelo o povjesti Trogira. Garanjinova knjižnica veoma je bogata, u rukama je kneza Ivana Fanfonje Garanjina te obiluje premnogimi važnimi djeli i rukopisi za povjest hrvatsku. — Trogir slovio je od vajkada sa svojih slavnih ljudi. Da spome-

Digitized by Google

nemo samo Augustina Kažotića, biskupa zagrebačkoga, kojega porodičnu kuću Trogirani pokazuju još danas nekim ponosom; zatim Ivana Lucića (il padre della Storia patria), koji je napisao ne samo povjest svoga rodnoga grada, nego i veliko znamenito djelo o povjesti ciele Hrvatske i Dalmacije. Glasoviti su još Garanjini, Statilići, Andrejevići i drugi.

Podnebje trogirsko veoma je blago, tako da ista paoma može uspievati. Okolica trogirska je prijatna, plodna i dobro obradjena. Uzko primorje izmedju mora i planina obiluje množtvom vinograda, maslina, smokava i mendula. Osobito su ugodne šetnje uz more na zapad prema selu *Segetu* (1098 stanovnika), i na iztok cestom prema Spljetu.

Povjest grada Trogira veoma je znamenita i bujna, a obradjena je vrstno Ivanom Lucićem, rodjenim Trogiraninom.

Početak grada siže tija u grčko doba. Utemeljiše ga poput grada Epetiuma grčki naseljenici sa otoka Visa, koji ga prozvaše *Tragurion*, od česa postade latinsko mu ime *Tragurium*. Utemeljen bi Trogir još prija Isusa, po jednih 380 ili 388 god., po drugih god. 238. Gdje je medjutim stari Tragurium upravo stojao, ne može se točno opredieliti, pošto niti kod sadanjega Trogira, niti kod drage Trogiru na sjeveru, zvane „stari Trogir“ (Traú vecchio) nema tragova starim zidinam. Strabo, Pomponius Mela i Ptolemaeus vele, da je Tragurium na otoku; putokaz Antoninov i zemljokaz Pentingerov pako stavljaju ga na kopno. Položaj današnjega Trogira slaže se nekako s jednom i drugom viesti; pa zato je vjerojatno, da je stari Tragurium upravu ondje bio, gdje je danas Trogir. Plinius zove Trogir „rimskim gradom, koji je poznat sa svoga mramora (oppidum Romanorum marmore notum)“; car Konstantin bagrenorodjeni u 10. stoljeću po Is. imenuje ga Tetrangurium, te ga pribraja onim gradovom, koji su iza dolazka Hrvatâ u Dalmaciju zadržali svoje staro romansko (latinsko) žiteljstvo. Prostor grada Trogira obsizaše tada samo najbliže brežuljke i zemljište, što ga ovi zatvaraju (campo piccolo).

Trogir priznavaše poput ostalih latinskih gradova Dalmacije vrhovnu vlast byzantskih careva. Na početku 9. stoljeća podade

Digitized by Google

se doduše caru Karlu Velikomu; nu već g. 812. sâm Karlo Vel. priznade vrhovnu vlast byzanstkoga carstva nad cielom Dalmacijom, dakle i nad Trogirom. Oko g. 875. uredi byzantski car Vasilije I. odnošaj Trogira prema hrvatskim knezovom tako, da Trogir u buduće plaća hrvatskomu knezu godišnji danak od 100 dukata u to ime, da ga pusti na miru živjeti, i da mu ostavi samoupravu. Još u polovici 10. stoljeća bijaše uvieke Trogir samostalna gradska obćina pod vrhovnom byzant. vlasti. Imao je malen obseg, te car Konstantin veli, da se je upravo zato zvao Tetrangurium (Τετραγγουρίν), što je malen ko krastavac (ἀγγουρίου). U to vrieme bijahu u Trogiru sahranjene moći sv. Lovrinca mučenika, kojemu je i danas još posvećena zborna (prije stolna) crkva.

Pod konac 10. stoljeća dospije Trogir pod Mletke. Kad je naime g. 998. dužd mletački Petar II. Orseoli osvajao Dalmaciju, dodje iza uzeća Belgrada i otoka Vrgade pred grad Trogir (Traorensem urbem). Tuj ga svečano dočeka biskup sa gradjani i uvede u grad. U gradu ga dočeka i Svetoslav Surinja, brat tadanjega hrvatskoga kralja Držislava. Surinja zavadjen sa bratom, koji ga bješe priestola lišio, sklopi ovdje savez i prijateljstvo sa duždom Petrom proti bratu svomu, a u znak, da će biti vjeran saveznik, predade duždu za taoca svoga sinka Stjepana. Mletčani poslaše sada za namjestnika svoga u Trogir Dominika Pollana, da upravlja gradom.

Trogir ne ostade dugo uz Mletke; oko g. 1029. vrati se opet ravno pod byzantske careve, a poslie g. 1064. priznade vrhovnu vlast hrvatskoga kralja Petra Krešimira, kojemu se bjehu već prije ostali dalmatinski gradovi podložili. Godine 1064. nalazimo kao biskupa trogirskoga glasovitoga *Ivana Ursina* (Orsini), koji je kroz cielu polovinu 11. i početkom 12. stoljeća bio jedan od najznamenitijih ličnosti u Hrvatskoj i Dalmaciji. Isti Ivan bje nakon smrti svoje svetcem proglašen, a Trogirani učiniše ga zaštitnikom svojega grada. Iste god. bijaše načelnikom ili knezom (prior) Trogira neki *Dabrana*. Trogir bijaše tada već utvrdjen grad (castrum), a žitelji dielili mu se na plemiće i neplemiće (nobiles et ignobiles). Gradjani bijahu već tada mnogi hrvatskoga poriekla, kao n. pr. Bogobojša, Mirča itd. U Trogiru spominje se tada i ženski samostan sv. Dujma. Godine 1076. pristade doduše Trogir neko vrieme uz Mletke (tada bijaše knezom Vitalis, a od gradjana — concives maiores et minores spominju se Petar Bela,

Digitized by Google

Jure Bogobojša, Deša itd.); nu umah iza krunisanja Zvonimirova priznade hrvatskoga kralja za svoga gospodara, te ostade vjeran Zvonimiru i njegovu nasljedniku Stjepanu II. Po smrti Stjepana II., kada zavladaše u Hrvatskoj priestolne smutnje, grad Trogir u svibnju 1097. pristane opet uz Mletke i obeća im vojenu pomoć za križarsku vojnu (knezom bijaše mu tada Drago); nu pošto je kralj ugarski Koloman bio g. 1102. okrunjen za hrvatskoga kralja, priznade i Trogir njega za svoga zakonitoga vladara izmedju god. 1102. i 1105.

Da je ne samo grad Trogir, nego i ostala Dalmacija priznala Kolomana svojim kraljem, doprineo je upravo najviše trogirski biskup Ivan. Kralj Koloman posebnom poveljom od 25. svibnja 1108. zavjeri se Trogiranom (vobis Tragurinis meis fidelibus civibus) da će ih pustiti na miru, da ne će od njih danka tražiti, da ne će Ugrom dozvoliti u njihovu gradu prebivati itd. O ovom povelji zajamči Koloman Trogiru njegovu samoupravu, pošto im obreče, da će ih pustiti da živu po svojih starih zakonih, i da će uvieke potvrditi kneza i biskupa, kojega će svećenstvo i puk birati. Malo zatim, godine 1123. stiže Trogir velika nesreća; Saraceni naime navališe nanj te ga gotovo razoriše. Nesretnim Trogiranom potvrdi sliedeće g. 1124. kralj Stjepan II. povlastice, dane im od otca Kolomana, a isto učini kasnije god. 1151. i kralj Gejza II. pridodavši, da ne će od njih uzimati taoca i da ih nitko ne smije sazivati izvan grada.

U drugoj polovini 12. stoljeća stizahu Trogir nove nevolje. Najprvo stradaše od byzantskih četa, te spade g. 1166. pod vlast byzantskoga cara Emanuela poput Spljeta, Šibenika, Skradina i Ostrovice. Malo zatim zaratiše se Mletčani sa istim carem Emanuelom, pa da mu se osvete, udare na njegov novo stečeni posjed u Dalmaciji. Tom prilikom oplieniše g. 1171. ljuto grad Trogir, te mu i zidine razvališe. Trogir bi uslied toga prisiljen podati se pod Mletke, te g. 1174. uze mletački dužd Sebastian Ziani Trogirane u svoju zaštitu. On naloži, da se u buduće Trogiranom nikakovo zlo ne nanosi, da se ne vriedjaju, već da se njihova dobra čuvaju, i da se ne pobire nikakova neobična daća (strina). To isto potvrdi g. 1178. mletački dužd Aureo Mastropetro.

Iza smrti cara Emanuela (1180.), kad se je ugarsko-hrvatski kralj Bela III. podigao, da opet svojoj vlasti pridruži Dalmaciju i prekovelebitsku Hrvatsku, ostavi Trogir poput Zadra mletačku

Digitized by Google

zaštitu, te se vrati pod okrilje ugarsko-hrvatskoga kralja Bele III., koji bješe takodjer sretno zauzeo i byzantski posjed u Dalmaciji i Hrvatskoj. Mletčani pokrenuše doduše s toga dulji rat, koji se medjutim svrši pobjedom Bele III., te Zadar i Trogir ostadoše uz njegovu državu. Sada odlanu Trogiranom. Oni na novo podigoše svoje od Mletčana razvaljene zidine, te se za kratko vrieme oporaviše od pretrpljenih udaraca.

Počam od god. 1180. pa sve do g. 1322. grad Trogir neprestance je vjeran svojim ugarsko-hrvatskim vladarom. Vanjski mu neprijatelji ne dodijavaju, ali zato mu je bilo tim žešćih borba voditi sa Spljetom, Šibenikom i sa hrvatskimi knezovi, napose sa Šubići.

Borbam medju Trogirom i Spljetom u 13. stoljeću dadoše povod pravde obijuh općina radi posjeda, a napose radi medja, pošto su obje ove općine medjusobno medjašile. Trogirani dobiše naime god. 1151. od kralja Gejze II. gradu svomu na iztok sav kraj naokolo staroga grada Bihaća. Nu unutar ovoga predjela imali su Spljećani od prije selo Ostrog, koje je još g. 1103. kralj Koloman bio poklonio spljetskoj nadbiskupiji. Upravo radi Ostroga dodje već prvih godina 13. stoljeća do opreke medju oba grada, koja se još bolje izoštri protuslovećimi si darovnicami i poveljami vojvode i kralja Andrije II. Nu poslie g. 1217. nagodiše se ipak nekako obje općine, te već g. 1221. vidimo Trogirane, kako sa Šibenčani, Spljećani i Klišani sklapaju savez za medjusobnu obranu. Savez taj bijaše naročito naperen proti Omišanom, koji su u to doba bili silni gusari, te strah i trepet ne samo tudjim brodovom, nego i primorskim gradovom Dalmacije i Hrvatske. Po jednoj povelji od g. 1227. sudeć bijahu Trogirani zajedno sa Spljećani u to doba gospodari grada Klisa; a godine 1239. dne 11. srpnja obnoviše oba grada medjusobni savez, sklopljen pred osamnaest godina.

Za tatarske provale ponese se Trogir osobito dično. Ne samo da je kralja Belu IV. i njegovu porodicu daleko ljubeznije ugostio od Spljećana; Trogir se proslavio i junačkom obranom od Tatara. U Trogiru zapoviedaše tada junački Stjepan Šubić, knez bribirski. Opasavši tatarski vodja Kadan grad pošalje glasnika, koji je Trogiranom *hrvatskim jezikom* iz svega grla dovikivao: „Govori vam Kadan, vodja nepobjedjene vojske, da ne branite kralja i ljude tudje krvi, nego da predate neprijatelje u naše ruke, pa

Digitized by Google

ćete umaknuti njegovoj osveti, niti ćete uzalud poginuti". Nu Trogirani ne dadoše se skloniti, već branjahu svoj grad, te tako morade Kadan praznih ruku ostaviti Hrvatsku i Dalmaciju. Zahvalni kralj Bela nagradi zato obilno Trogirane. Poveljom od 18. ožujka podieli on Trogiranom u podpunu vlastnost zemljište Drid, gradu na zapadu, koje im bijaše još god. 1226. njegov pokojni brat, vojvoda hrvatski Koloman djelomice poklonio. Iza toga desio se je duže vremena u Trogiru. Dne 20. travnja umre mu nećak Vilim od Montferrata, te ga dade u stolnoj crkvi Trogirskoj sahraniti. Potvrdivši još Trogiranom stare sloboštine, i podieliv im (po povelji Andrije od god. 1216.) uza to Ostrog i zemlju počam od rimskoga stupa (columna miliaris) izpod Ostroga pa sve do Smokvice, ostavi Bela dne 11. svibnja Trogir i podje u Klis.

Odlikovanje i darovnice, što ih stekoše Trogirani od svoga kralja, uzpiriše staru mržnju medju Spljetom i Trogirom, te domala bukne očit rat medju njima. Dne 11. rujna 1243. dodje doduše do nekakva mira posredovanjem franjevca Girarda. Spljećani vratiše Trogiranom zarobljenike, a Trogirani predadoše Spljećanom Ostrog. Nu Trogirani doskora požališe, što se bjehu prenaglili i Ostrog Spljetu za sve vieke ustupili, a uz to proglasi i kralj Bela ugovor nevaljanim. Stoga plane rat na novo; jedan i drugi grad potraži i nadje saveznika, te tako se rat razširi po svoj Hrvatskoj i Dalmaciji. Trogirane (kraljevu stranku) pomagaše bribirski knez Stjepko Šubić sa ostalimi hrvatskimi knezovi; a Spljećanom (protukraljevoj stranci) pohrliše u pomoć bosanski ban Matej Ninoslav, humski knez Andrija, Poljičani itd., sami protivnici kralja Bele IV. (vidi str. 87). Da se jednom obustavi taj gradjanski rat, pošalje kralj bana Dionisija, da kazni neposlušne Spljećane i njihove saveznike. Pošto su junački Trogirani zapadni dio grada Spljeta bili zauzeli i upalili, prisili ga ban Dionisije dne 12. srpnja 1244. u večer na predaju. Spljećani moradoše na to platiti banu globu i dati taoce, a Trogiranom ostade Ostrog ko i prije rata. Sliedeće godine 1245. dodje sâm Bela u Dalmaciju, da konačno sve uredi; nu već za njegova nasljednika Stjepana V. buknuše borbe iz nova g. 1271. Šibenčani, koji su već od god 1250. bili u neprestanoj zavadi sa Trogirom, jer su spadali pod vlast biskupa trogirskoga a želili su imati svoga vlastitoga crkvenoga glavara, pomagahu Spljećanom plieniti i

Digitized by Google

harati kotar grada Trogira. Moćni zaštitnik Trogirana, knez Stjepan Šubić Bribirski, koji je kroz 41 godinu bio knez Trogiru, bješe god. 1274. umro; a nedorasli sin i nasljednik Stjepana V., kralj Ladislav IV. Kumanac, zapovjedi doduše na tužbu Trogirana njihovim dušmanom, da miruju, te potvrdi u travnju 1275. Trogiru sve njegove posjede; nu na protutužbe Spljećana proglasi on još u rujnu iste godine sve Beline darovnice glede Ostroga (učinjene Trogiru) ništetnimi. Rat se sada opet nastavi, i tek mirovni sud u lipnju 1277. primiri obie ratujuće stranke na temelju ugovora od g. 1243. I sa Šibenikom prestadoše razmirice Trogirana, čim je Šibenik godine 1298. dobio vlastitoga biskupa.

Od godine 1290. po prilici bijaše knez trogirski *Gjorgje I.* Šubić, brat hrvatskoga bana Pavla I. Nu taj Gjorgje bijaše nasilan čovjek, te je Trogiranom bilo mnogo zla od njega podnositi. Zulum njegov bijaše tolik, da je ženam trogirskim bilo zabranjeno izlaziti izvan zidina gradskih, i da su Trogirani g. 1290. zajedno sa Spljećani sklopili tajni ugovor sa Mletci za obranu svoju. Nu još gori bijaše god. 1314. njegov nasljednik Pavao II. Šubić (Paulus secundus, comes Tragurii), sin bana Pavla I. i brat silnoga Mladena II. Šubića, tada bana hrvatskoga. Pavao i brat mu Mladen ugnjetavahu Trogirane veoma ljuto. Ban Mladen zahtievaše dapače od njih, da mu se podpišu na bieli list, a pošto mu to odbiše, obsjedne on koncem svibnja 1315. grad s kopna i s mora. Nu junački odpor gradjana i dolazak mletačke mornarice sklonu ga, te se okani obsade, zadovoljiv se sa globom od 10.000 lira, od kojih mu 3000 moradoše umah platiti. Nu njegovi dalji zahtjevi, da mu Trogirani neprestance davaju novaca i vojnika, ozlovoljiše Trogirane tako, da su se dne 22. travnja g. 1322. podali Mletkom u zaštitu. Mladen na to opustoši doduše kotar gradski, ali bi od Trogirana (kojim se pridruži isti brat njegov Pavao II. Šubić) potučen, a malo zatim ga u jeseni kralj Karlo Roberto zarobi i u Ugarsku sa sobom povede.

Za prvoga mletačkoga kneza u Trogiru, za Marija Morosina bje g. 1322. štatut (statuto ili capitulare) grada Trogira (koji bi 1291. prvi put, a 1303. drugi put u šest knjiga sabran i spisan) skupljen u tri knjige, te donekle popravljen, dotično promienjen. *Veliko vieće*, koje je prije običajne glavne skupštine cieloga naroda zamienilo te dosele osamdeset članova brojilo, imalo je u

Digitized by Google

buduće sastojati samo od svih plemića (nobili), kojim su već òtci i djedovi u vieću sjedili. Ovo veliko vieće biraše glavne častnike gradske: kneza, načelnika i upravitelja, zatim četiri sudca, koji su sudili u gradjanskih pravdah i četiri viećnika, koji su s upraviteljem sudili u karnih parnicah. Jedni i drugi sabrani činili su *tajno vieće*. Pri kakvoj potrebi biralo bi se i dvanaest starosta (savii), koji su zajedno sa tajnim viećem sastavljali *malo vieće*, i to bi za vrieme dobivalo svu vlast velikoga vieća. Osim toga mienjaše veliko vieće zakone ili bi opet nove stvaralo. Od grada plaćeni lječnik i bilježnik ne smjedoše pod globu ostaviti grada bez dozvole kneževe. Nitko osim kneza nije pod globu od 50 lira smio stranoga vina piti niti ga uvažati. Nitko nadalje nije pod globu od 10 solda smio noću prolaziti gradom bez svjetla. Nadalje nije na trgu ni uz loggiu nijedna žena, koja je štogod prodavala, smjela (pod globu od 5 solda) presti. Vrače i nadrilječnike stizala je smrtna kazna. Tko bi drugoga ranio, platio bi novčanu globu; tko bi drugoga ubio, platio bi glavom. Za psovke morao je mužkarac platiti 40, a žena 20 solda. Žene ne smjedoše se pod kazan od 50 lira bez dozvole kneževe voditi iz grada. Dužnici i prognanici smjeli su po osam dana prije i poslie blagdana sv. Lovrinca i sv. Ivana Ursina u grad i kotar gradski bez zaprieke dolaziti i opet odilaziti.

Tri godine iza uredjena štatuta odredjeno bi god. 1325. posebno povjerenstvo, da uredi občinski i privatni posjed u okolišu Bihaćkom (ili u Podmorju). Ovo povjerenstvo započe raditi o novom katastru *(zavodu)*, koji bi g. 1327. za dužda Ivana Gradeniga dovršen, te sadržavaše sva zemljišta okoliša Bihaćkoga.

Nutarnje borbe izmedju dviju stranaka trogirskih, zvanih *estrinseci* (prognanici) i *intrinseci* (preostavši u gradu), koje su još od godine 1311. prouzrokovale silnih smutnja, te gradu i žiteljem mu naniele ogromne štete, bjehu takodjer iza gotovo dvanaestgodišnjega trajanja smirene posredovanjem Mletčana. Borbe ove bjehu započele tako, da je Marin Andrić (de Andreis) iz najslavnije i najimućnije porodice trogirske za jedne svadje ubio gradskoga bilježnika i ranio dva konsula, kojih se je jedan zvao Matija Zori, te je bio od stare porodice Cege i po svoj prilici politički takmac Andriću. Puk se trogirski stoga zločina uzruja, protjera iz grada Marina Andrića i njegove pristaše, a na to izabere Matiju Zoru najprvo svojim glavnim kapetanom, kas-

Digitized by Google

nije i načelnikom. Marinu Andriću bje doduše malo zatim dozvoljeno, da se vrati domu, te morade samo novčanu globu platiti; nu već god. 1313. ostavi on dobre volje sa svimi rodjaci i prijatelji svojimi grad Trogir, jer se ne htjede pokoravati načelniku i protivniku svomu Matiji. Podje banu Mladenu Šubiću, da njegovom pomoćju udje u grad i da mu zavlada; ali ne uspije. Na to se obrati Šibenčanom. Njihovom pomoćju dočepa se g. 1317. grada te iztjera iz njega svoga protivnika Matiju, koji je još uvieke načelnikovao. Načelnikom Trogira postade sada Bartol Michieli iz Mletaka. Za krepke uprave njegove ostade grad miran, nu za njegova nasljednika bukne na novo ustanak g. 1320. Sâm načelnik (podestà) bje ovom prilikom umoren; mnogi gradjani moradoše pobjeći, a dosadanji prognanici vratiše se kući. Gradjani, koji bjehu sada prognani, potražiše zaštite u Mletčana. Uslied posredovanja mletačkoga i dogovora u Mletcima od god. 1326. i 1328. bje im dozvoljeno, da se vrate kući, a ujedno im bjehu vraćena ugrabljena imanja njihova.

Poslie godine 1330. bijaše se Trogiranom boriti s kneginjom Jelenom Šubićkom od Klisa, udovom Gjorgja II, koja im bješe zatvorila klišku cestu. Trogirani se složiše sa Šibenikom, Spljetom i knezom Nelipićem te prisiliše godine 1333. Jelenu, da je popustila. Poslie toga nastojahu svi gradovi dalmatinski, da se medjusobno što bolje približe i da za buduća vremena doskoče svakomu nesporazumku i borbi.

Kad je g. 1345. kralj Ljudevit I. došao u Dalmaciju, da svlada hrvatsko plemstvo, složiše se izprva Trogirani sa Spljećani, Šibenčani i sa kliškim knezom Mladenom III. Šubićem proti kralju, te utvrdiše što bolje grad i predgradje. Nu pošto su čete Ljudevitove kasnije Trogir i kotar njegov češće harale i robile, te tim priečile rad na polju i trgovanje, pošto su nadalje Mletčani od Trogirana tražili sve više prinesaka za uzdržavanje i obskrbu vojske, pošto su napokon Mletčani ponudili kralju Ljudevitu, da će sami predati Trogir i Spljet, samo neka im ostavi Šibenik i Skradin, ozlovoljiše se stoga Trogirani te odlučiše, da će se odreći Mletaka i dobre volje pokloniti kralju Ljudevitu. Kad je dne 9. srpnja g. 1357. mletački knez Trogira, po imenu Marko Bembo, pošao na ranu misu u samostan franjevački izvan grada, zatvoriše mu gradjani na povratku vrata, te ga prisiliše tim, da je odputovao u Spljet. Spljećani, koji su dan prije bez krvi sve

*

Digitized by Google

u svom gradu živuće Mletčane bili zarobili, primiše kneza častno, te ga zajedno sa svojim knezom poslaše put Mletaka. Na to zauze ban hrvatski oba grada; a gradjani pošalju poslanike na poklon kralju Ljudevitu, koji ih ljubezno primi i dne 30. kolovoza sve povlastice i prava obiju gradova potvrdi. Mletačko vieće nastojaše doduše prietnjami i silom Trogirane povratiti pod svoju vlast, ali Zadarskim mirom od 18. veljače g. 1358. morade ipak samo odstupiti Trogir kralju Ljudevitu I.

Dne 5. prosinca g. 1357. porodi se pučka buna u Trogiru. Tom zgodom bje hvarski biskup težko ranjen, a više kuća plemićkih bje poplienjeno. Nu brzo na to bje buna utišana, a početnici strogo kažnjeni. Iza toga podiže se opet Spljet i obnovi svoje zahtjeve glede Ostroga; nu kraljevskom odlukom od 23. travnja 1358. bje to mjesto za sva vremena Trogiru osjegurano.

Nutarnju upravu Trogira promieni Ljudevit I. tim, što je odredio, da se po svoj Dalmaciji u sudbenih stvarih priziva na njegov dvor. Nadalje je glede poreza podigao središnju komoru za tridesetinu, zatim je od vratarine i trgovine za se zahtievao polovicu. Napokon je sâm odredjivao cienu soli, dočim je prije sav dohodak od soli pripadao gradskoj občini. Kraljevskom dozvolom prodavala se je doduše sol u Trogiru za dva solda cjenije, nego po ostalih gradovih, nu u prkos tomu bjehu dohodci gradski tako spali, da gradjani ne mogoše dograditi zidinâ predgradja, koje bjehu još god. 1290. započeli. Godine 1369. nadahu se Trogirani dolazku kraljevu u svoj grad, te se spremahu u velike, da ga valjano dočekaju i svim potrebnim obskrbe. Odbor od dvanaest starosta morade se skrbiti, da bude dosta živeža za kralja i njegov dvor. Svaki seljak trogirskoga kotara morade u to ime dati po dvie kokoši i deset jaja, a svaka porodica u gradu i predgradju po tovar drva. Mesari moradoše pokazati svoje volove i teliće, a uz to bje sva stoka cieloga kotara pregledana, da bude dosta valjana mesa. Iz svih pivnica imalo se izabrati 400 vedara crna i biela vina, itd. Nu sav taj trošak bi gradu prištedjen, pošto kralj ne dodje; on zahtievaše samo, da mu grad opremi i oboruža jednu galiju.

Za rata medju Mletcima, Genuom i Ljudevitom odabra si genuvežka vojska g. 1378. upravo trogirsku luku, da u njoj prezimi. U to ime bi Trogir sa otokom Čiovom osobito valjano utvrdjen, a ulaz u luku sa svih strana zatvoren (kamenjem i brodovi, ba-

Digitized by Google

čenimi u more). Dne 16. studenoga dodje Viktor Pisani sa mletačkim brodovljem pred Trogir; nu nemogav uljesti u luku izkrca se na otoku Čiovu, da odavle uzme grad. Nu Mletčani nagaziše ovaj put na tolik odpor, da su se uz silan gubitak morali vratiti na svoje brodove i okaniti daljih navala. Genuvezi ostadoše u Trogiru, nastaniše se po kućah i samostanih, popraviše utvrde, te uznemirivahu brodove mletačke. Na to stiže Pisanu u veljači g. 1379. stroga zapovied iz Mletaka, da Trogir po što po to uzme. On dodje pred luku, nu pregledavši bojne pripreme Genuveza neusudi se izkrcati, nego se umah povrati. Genuvezi na to, ojačani sa deset novih brodova, podjoše uzastopce za njim u potjeru te se vratiše iza pobjede kod Pulja opet u Trogir. Kasnije krenu genuvežka mornarica, brojeća u svem 52 broda (medju njimi 7 dalmatinskih galija), proti Chioggii. Po uzeću Chioggie, vratiše se galije (medju njimi i trogirska pod Kažotićem) u svoju domovinu, i tako ih minu sudbina, koja zadesi genuvežku mornaricu. God. 1381. darova kralj Ljudevit Trogiranom 2000 for. iz kraljevske blagajne, da dograde zidine svoga predgradja.

Po smrti Ljudevitovoj ostade Trogir vjeran kraljicam Jelisavi i Mariji. Buna medjutim u studenom g. 1386. koja se svrši bez krvoprolića tim, da je bio knez trogirski Pavao Pavlović (iz Zadra) protjeran; zatim druga buna dne 27. prosinca 1387., uslied koje više plemića pogibe, a više ih morade pobjeći iz grada, pokazuju jasno, da je već tada u Trogiru bila dosta jaka stranka, protivna kralju Sigismundu. Ova stranka izhodi kasnije, da se je Trogir, pošto ga ne mogaše Sigismundo braniti, dne 9. svibnja god. 1390. poklonio bosanskomu kralju Tvrtku I., koji mu već 8. lipnja potvrdi sve stare sloboštine i povlastice. To isto učini dne 25. travnja 1392. i nasljednik Tvrtkov, po imenu Stjepan Dabiša, koji je medjutim već god. 1394. sav svoj posjed u Hrvatskoj i Dalmaciji odstupio kralju Sigismundu.

Pod novim banom hrv.-dalmat. Nikolom Gorjanskim bjehu 1395. utišani nutarnji nemiri, koje bjehu prognanici od 1387. pokrenuli. Trogir ostade miran, kadno su lipnja g. 1398. buknuli nemiri u Spljetu, te kad su iz Spljeta izagnani plemići (nobili) sa svojimi pristaši došli u Trogir. Trogirani ne htjedoše prihvatiti ponudjeni im od Spljećana savez, nego nastojahu o miru. Pošto su Spljećani u siečnju 1399. kotar trogirski uznemirivali, uzeše Trogirani pomagati spljetske bjegunce (estrinseci). Tako dodje do novih

Digitized by Google

borba medju obim občinama, dok se g. 1401. sporazumiše. Tom se prilikom obvezaše Trogirani, da će za dvadeset dana sve prognanike spljetske iz svoga grada odstraniti. Nu potajice pomagahu ih ipak neprestance; pa pošto je Spljet priauao vjerno uz Sigismunda, Trogirani zajedno sa Šibenčani i Zadrani pristadoše (g. 1402.) uz protukralja Ladislava Napuljskoga. Pošto im bjehu potvrdjene sloboštine od bosanskoga kralja Stjepana Ostoje i hercega Hrvoja, iztakoše dne 19. studenoga zastavu kralja Ladislava. Nu Ladislav ne izvede ni iz daleka, čemu su se od njega nadali. On potvrdi doduše dne 31. kolovoza g. 1403. sloboštine i povlastice trogirske, ali htjede u gradu sagraditi kašteo, od čega se oslobodiše Trogirani jedino tako, da su mu darovali 300 dukata, a uz to Hercega Hrvoju neprestance darovi mitili. Nu za svaki slučaj sklopiše ipak 8. listopada g. 1403. obranbeni savez sa Šibenikom, pojačaše straže i utvrdiše zidine, te sagradiše što brže u predgradju drvenu kulu, koju su g. 1404. kamenom zamienili. Darovi medjutim, što su ih godimice darovali Hrvoju, zatim za boravka njegova u Trogiru njegovoj ženi i mužu njegove nećakinje prigodom vjenčanja njihova, izcrpiše blagajnu gradsku silno, te su Trogirani morali više puta novaca uzajmljivati, da opreme i oboružaju strielce i galije, koje su od njih vazda kralj Ladislav i Hrvoje tražili. Bijaše im zato milo, kada je Hrvoje g. 1409. prešao k stranci kralja Sigismunda, a još milije, kada je Sigismundo g. 1413. lišio Hrvoja svih službа i časti. I Spljećani bijahu stoga presretni, ter se zavjetovaše, da će sv. Vitalu sagraditi hram u ime svoga oslobodjenja.

Sigismundo pokloni g. 1412. Trogiranom tridesetinu i dohodak od soli, da dovrši jednom zidine svoga predgradja; nu dotične novce predade im ban hrvatski tek na naročitu zapovied kraljevu od 1. kolovoza 1413. Sigismundo htjede u Trogiru podići i arsenal (tvornica oružja), da bi mogao mletačkoj mornarici odoljevati, ali mu zato uzmanjka novaca.

Odkada su Mletci zadobili Šibenik, bojaše se Trogir ozbiljno, da će Mletčani iznebuške nanj nahrupiti. Gradjani si zato nabaviše velike verige (lanac), kojimi zatvoriše luku. God. 1417. izabraše dva plemića, da utvrde gradske pregledaju i obnove, a g. 1418. sagradiše i opremiše jednu veliku i jednu malu galiju. Nu sve im bijaše zaludno. Mletačko brodovlje pod Petrom Loredanom osvanu pred Trogirom, uze udarati na grad i prisili tako

Digitized by Google

gradjane na predaju (22. lipnja 1422.). Hrvatsko-ugarska posada ostavi grad i povuče se u nutarnju zemlju, a poslanstvo Trogirana krenu put Mletaka, da izprosi potvrdu svojih povlastica, zatim slobodan izbor kneza medju članovi velikoga vieća mletačkoga, napokon povlast, da se u gradu ne gradi nikakov kašteo. Nu Mletčani slabo su pazili na povlast Trogirana. Još iste godine počeše graditi kašteo u Trogiru, a uz to imenovahu sami knezove bez uticaja gradjana. Povlasti i povelje Trogirana izgubiše svaku vriednost. Za turskih ratova ostade grad poštedjen od turskoga obsiedanja. Jedino kotar gradski, koji je tada obuhvaćao 12 talijanskih milja te zajedno sa gradom brojio 5000 žitelja, stradao je češće od turskih provala.

Kao što je povjest Trogira bujna i burna do pada pod Mletke, tako je mirna i mršava za mletačke vlade. Mletčanin Giustiniani piše g. 1553. o Trogiranih ovako: „Žitelji ovoga grada (Trogira) živu po običajih slovjenskih. Istina, da nekim rabi talijansko odielo, ali riedkim; svi doduše govore dobro romanski (franca), ali u svojih kućah govore jezikom slovjenskim s obzirom na supruge (žene), koje slabo razumiju talijanski; pa ako koja i razumije (talijanski), ona ne će da govori van jezikom svojim materinjim. (Gli abitanti di questa città vivono con costumi schiavi. È vero, che alcuni di questi usa abiti Italiani, ma rari; hanno ben tutti la lingua franca, ma nelle case loro parlano lingua schiava per rispetto delle donne, perchè poche d' esse intendono lingua italiana, et si ben qualcuna l' intende, non voul parlare, se non la lingua materna.) U gradu ima deset plemićkih porodica, a te su: Vitturi, porieklom iz Mletaka, Andrići (Andreis), Lucići (Lucii), Čudići (Claudi over Chiudi), Cipcići, Celii, Buffali, Kažotići, Guardi i Mazzarelli". Kakva je bila uprava i život u Trogiru za mletačkoga vladanja, neka svjedoči ovaj slučaj. Godine 1650. dodje u Trogir obći providur mletački Contarini. Odrediše mu za stan kuću glasovitoga povjestnika i plemića Lucića. Lucić se na to stane braniti, jer mu je upravo sestra bolovala. Contarini začuv zato sveza Lucića, te ga u okovih spravi na galiju sa zlikovci, a kuću mu silom razpremi i u nju se namjesti. Ni to mletačkomu vlastelinu nije bilo dovoljno, nego naredi, da se tobožnjemu buntovniku Luciću odmjeri nekoliko leskovača. Kad je na taj glas skočio biskup sa svimi gradjani, da ljube skute gospodaru, jedva izmoliše Lucića od batina, ali ga ne izmoliše od gvoždja, u kojem je čamio, dok je god providur boravio u Trogiru.

Digitized by Google

Pad republike mletačke prouzrokova u Trogiru dne 15. lipnja g. 1797. grozne nemire. Više ljudi postrada tom prilikom, a kuća Garanjinova bje izrobljena. Mletački knez Santo Contarini umače u kaštel Novi, a vrati se sutradan sa nekoliko stotina Kašteljanâ. Svi prijatelji poredka pograbiše sada oružje, te uzdržaše mir sve do dolazka Austrijanaca (16. srpnja 1797.) Vladu austrijsku zamieni g. 1806. vlada francezka, koja upravljaše Trogirom i Dalmacijom do g. 1813.

Posljednji biskup trogirski bijaše Ivan Antun Pinelli. On se odreče biskupske časti g. 1822. Na to ostade stolica nekoliko vremena nepopunjena, a kasnije sjedini papa Leo XII. bulom (Locum Beati Petri) od 30. lipnja godine 1828. biskupiju trogirsku sa spljetskom.

Bosiljina jest poluotok Trogiru na zapadu, koji se je u staro doba zvao imenom *Hyllis*. Tvore ga drage Bosiljinska i Rogožnička. Sa poluotoka Bosiljine prodire u more glasovito predbriežje *Ploča* (Planca, lat. Promontorium Diomedis), poznato kao opasno za brodove. Sâm poluotok prilično je kamen i pust, te rabi većinom za pašu; nu ono malo dolina, što ih imade (osobito naokolo duboke drage Vinišća), obiluje vinogradi, maslinami i bademi. Na ovom poluotoku prostiru se tri oveća sela: *Bosiljina* sa 1356 žitelja, *Račice* sa 1467 žitelja i *Žirona* sa 1406 žitelja.

Selu Bosiljini na iztoku uzdiže se ovisoki brieg *Drid*, po kojem bje prozvana starohrvatska župa Dridska, koja je obuhvatala ne samo poluotok Bosiljinu, nego i nutarnju zemlju izmedju Trogira i Šibenika. Na vrhuncu briega Drida bijaše uz stari županski grad takodjer i malena kapela sa čudotvornom slikom majke Božje. Drid i okolica mu bijaše izprva kraljevska zemlja; g. 1226. pokloni Drid sa svimi pripadci hrvatski vojvoda Koloman trogirskoj crkvi, kojoj bijaše tada biskupom Treguan. Kad su kasnije Turci počeli u ove krajeve provaljivati, prenesena bi iz kapele Dridske slika majke Božje u samostan franjevački na otoku Čiovu, a na samom briegu Dridu sagradjena bi tvrdjica, da se u nju sklone okolišnji seljaci u čas provale turske.

Digitized by Google

Seget (Seghetto), selo Trogiru na sjeverozapadu, kojemu se polja steru djelomice uz more, a djelomice na brdu sv. Ilije. Broji 1098 žitelja, te je u novije doba prilično imućno, odkad mu se žitelji marljivo bave sadjenjem mendula. — *Bihać* (Biač), liepo obradjen brežuljak Trogiru na iztoku, uz cestu, što vodi iz Trogira u Spljet. Na ovom brežuljku, stajahu nekoć dvori hrvatskih knezova i kraljeva.

„Sjeverno kaštelu Stafiliću širi se prostrano polje naokolo strma brežuljka, koji mu kao u srcu leži, te se to polje iza brežuljka sve više steže i napokon se u tiesne drage pretvara. Brežuljak se još danas zove *veli Biač* (Bihač), a kosa, kojom se s iztočne strane nanj uzpinje, *mali Biač*. Na vrhuncu velikoga Biača koji ne opasuje više od 400 metara, stoji sada crkva sv. Onofrija, sazidana g. 1475. Na vrhu samom nema traga staroj gradji. Ponešto dolje k iztočnoj strani, gdje se silazi na mali Biač, vide se temelji starodavne zgrade, sastavljene od ogromnoga, ali surovo izdjelanoga kamenja. Sasvim je istini podobno, da je na ovom prostoru, koji spaja veliki Biač sa malim, stajao nekoć utvrdjen grad, dočim se je varoš širila na podnožju osamljenoga biačkoga brežuljka prema zapadu negdje do crkve sv. Marte".

Prvi put spominje se grad Bihać (Biač) god. 852. za kneza Trpimira, koji je tuj povelje izdavao (actum in loco, qui dicitur Byaci). I knez Mutimir desio se je g. 892. u Bihaću (Biaci), gdje je već tada stojala crkva sv. Marte (Actum est in Biaci ante fores ecclesiae sanctae Martae martyris). Kasniji vladari hrvatski zapustili su nekako grad Bihać, te su se radje zadržavali u Belgradu, Ninu, Šibeniku i Kninu. U 12., 13. i 14. stoljeću nastadoše ljute borbe izmedju Spljećana i Trogirana radi Bihaća i njegova okoliša. U to je vrieme bio Bihać sad pod Trogirom, sad pod Spljetom ali je zato i veoma stradao. God. 1358. potvrdi kralj Ljudevit I. spljetskomu nadbiskupu Bihać, koji je medjutim već duže vremena bio pust radi neprestanih bojeva (villa Biach, que non erat habitata propter guerram precedentem). Da je u tih okolnostih propao i nekadanji stari kneževski (kraljevski) grad u Bihaću, nije nikakovo čudo. Narod medjutim nije ni do danas nanj zaboravio, te zove jednu široku a nerabljenu cestu izpod brežuljka „put ka kraljevim dvorom".

Digitized by Google

Neki misle, da je prije Bihaća stojao na istom mjestu rimski grad, zvan *Siculi* (Σικοῦν, Siclisi, Siclis), koji bijaše udaljen od Salone devet rimskih milja, a od Trogira pet rimskih milja. Grad Siculi da je propao u isto vrieme, kada i Salona.

Kaštela (Castelli) zove se liepo polje, što se prostire medju Trogirom i Spljetom uz trogirsko-spljetsku cestu. Ovo je polje uzko i stisnuto medju morem i kamenom planinom Kozjakom (Kabanskom gorom). S obje strane druma obradjeno je polje velikim trudom. Umjetne bašće i vinogradi, masline i bademi, šipci i lovorovo drvo sjećaju putnika na blago podnebje južno, koje razvija u tom predjelu razkošnu dražest prirode. Prekrasan je i konao kaštelanski, zatvoren poluotokom spljetskim i otokom Čiovo. Osobito je liepa nošnja Kašteljana, napose ženskinja. Biela, umjetno natražke svezana peča (rubac) resi im glavu, a na vratu im vise crveni koralji. Grudi su im stisnute i malko suviše crvenim, zlatom obšivenim prslukom; iznad njega navuku zelenu ječermicu s tiesnimi rukavi, koji imadu zlatom obšivene okrajke. Izpod pasa visi na srebrenom lancu okruglast nožić, a halja zarubljena od modre je boje, dočim su nogavice žute, a na crnih cipeljah bieli zaponci. — Mnoge odličnije porodice spljetske imadu u Kaštelih svoje ljetnike i zaseoke, u kojih probave vrieme berbe.

Kaštelanska zemlja zvala se je prije *Podmorje*, a žitelji njezini *Podmorci;* nu za navala turskih počam od 15. stoljeća počeše pojedine plemićke porodice trogirske i spljetske graditi ovdje uz more gradiće ili kaštela, od kojih je cieli kraj svoje ime dobio. Mletačka naime vlada darivaše pojedinim plemićkim porodicam zemljišta uz pogodbu, da sagrade tvrde gradiće ili kaštela, u koje bi puk mogao pobjeći za provale turske.

Digitized by Google

Uz kaštela stojala su sela. Nekoć bijaše tih kaštela 13, nu preostade ih samo 7 sa dotičnimi seli, koja su veoma liepa. Sela ta spadaju djelomice pod Trogir, dielomice pod Spljet; te sliede počam od Trogira prema Spljetu ovim redom: 1. *Stafilić* (Castel Stafileo) sa 655 žitelja; 2. *Novi* (Castel nuovo) sa 1011 žitelja; 3. *Stari* (Castel vecchio) sa 863 žitelja; 4. *Lukšić* (Castel Vitturi) sa 1000 žitelja; 5. *Kambelovac* (Castel Cambio) sa 733 stanovnika; 6. *Gomilica* (Castel Abbadessa) sa 437 stanovnika; 7. *Sućurac* (Castel Suciuraz) sa 1130 stanovnika. Prva tri kaštela (Stafilić, Novi i Stari) stoje jedan uz drugi, te se čini da su jedno; tvore posebnu obćinu i spadaju pod Trogir; ostala četiri kaštela spadaju pod Spljet. Žitelji kaštelanski bave se ponajglavnije poljodjelstvom, zatim ponešto stočarstvom, ribarijom i brodarstvom.

Kaštel Stafilić sagradi plemić Stjepan Stafilić, otac glasovitoga biskupa šibenskoga Ivana Stafilića († 1528.) — Kaštel stari, zvan i Cipcić, podiže Trogiranin Kore (Koriolan) Cipcić s dozvolom mletačkoga senata od god. 1476., pošto se bješe u turskom ratu proslavio i bogat plien zaplienio. Sâm Kore Cipcić umre u tom kaštelu god. 1493. u 68. godini dobi svoje. — Njegov sinovac Pavao Cipcić sagradi oko g. 1512. Novi. Tuj stojaše nekoć glasovita crkva sv. Petra od Klobuka, ali bi god. 1420. porušena radi navala turskih. — Lukšić podiže trogirska porodica Vitturi, koja se oko g. 1300. bješe iz Mletaka preselila u Trogir. — Kašteo Kambelovac sagradi god. 1566. Franjo Kambi, Spljećanin, dobivši okolišnju zemlju od mletačkoga vieća uz uvjet, da sagradi tvrd grad. Porodica Kambi dobi kasnije i posjed Muć. — Sućurac spominje se već oko god. 830. pod imenom Putalium ili Putale. Knez Mislav sagradi tuj crkvu sv. Jurja, a knez Trpimir pokloni g. 852. mjesto i crkvu nadbiskupiji spljetskoj. Nadbiskup Andrija Gualdo utvrdi to mjesto god. 1392., a nove utvrde pridadoše kasnije g. 1489. Bartol II. Averoldo i g. 1509. Bernardo II. Zane. Godine 1505. navališe nanj Turci i upališe selo uz grad. Kasteo Gomilica pripadaše prije gospoštiji Sućuraz, koja je obsizala 9

Digitized by Google

sela; nu nadbiskup Lovrinac I. pokloni ga samostanu benediktinkâ, što ga bješe g. 1066. sâm osnovao. Od toga, što je nastojnica samostana sa svojimi duvnami često ovdje bivala, dobi svoje talijansko ime „Abbadessa".

Vlastela tih gradova (ili kaštela) dobiše za mnoga dobročinstva, učinjena puku i za obranu Podmorja liepih povlastica. Vlastela su n. pr. predlagala župnike, zatim su čuvala ključe od sela. U vrieme bezvodice, kad bi vlastelin pokrio zdenac *sturom* (hasurom), nitko nije smio zagrabiti ni kapi vode. Za kućnu tlehovinu bili su seljaci dužni davati vlastelinu čast: nekoliko kokoši na godinu, od svake svinje glavu, od vola jezik; isto tako od prihoda masline petinu. Osim toga moradoše seljaci vlasteli i ponešto rabotati.

U ostalom imali su seljaci mnoga prava, koja i vlastela pojedinih kaštela. Seljaci su birali doživotno svoga harambašu (glavara), zatim svoja dva sudca. Povlast im je bila, da mogu u kući držati za se po dva žrvnja, a da ne plaćaju ujma mlinskomu gospodaru. Žito, što im je preticalo, valjalo je da sami nose u grad. Vina nisu bili dužni u kašteo nositi, nego su mogli piti, koliko su god htjeli. Na turskoj su medji mogli sjeći drva i voziti ih u Mletke. Vjerovnici njihovi niesu im mogli za dug zaplieniti ni oružja ni poljskoga ratila.

Kašteljani medjutim, jedva su od turske sile odahnuli, niesu više bili ovim položajem zadovoljni. Oni su se digli i protjerali svoju vlastelu te još mislili na Trogir udariti (g. 1746.). Sreća bijaše po grad, što je tada trogirski biskup Jeronim utišao Kašteljane i sklonuo ih te su tudje povratili. Ali Kašteljani ipak niesu nikad više mirovali, sve dok niesu došli do prirodnoga prava čovjeka. U tom im je pomogla znatno i francezka vlada u Dalmaciji i propast plemstva, kojemu je danas tu jedva traga u zemaljskom posjedu plodnoga Podmorja.

Omiš (Almissa), malen gradić uz more naprama otoku Braču. Prostire se na lievoj obali Cetine, tik njezina ušća u more i to na podnožju ogoljena i neplodna briega, iza kojega se uzdiže planina Borak.

Grad Omiš priliči dugoljastu četverokutu, te bijaše prije utvrdjen utvrdami starije dobe. Sa triju strana bijaše opasan visokim i debelim zidom, od kojega se vide

Digitized by Google

i sad još ostatci; a na četvrtoj strani oslanjaše se o strmi obronak briega. S obiju strana, gdje su se zidine hvatale obronka briega, stojahu maleni zidani šanci. Ovi su branili dvoja vrata, kojimi se je izlazilo iz grada, i to kroz jedna na jug cestom do Makarske, a kroz druga na sjever do rieke Cetine i dalje. Sve su medjutim ove utvrde sada propale, te su budi sasvim budi djelomice razvaljene.

Iznad grada, do 1000′ nad morem, vide se ruševine zapuštene tvrdjice *Mirabella*, a malo podalje na višem i strmijem briegu stoji starohrvatska tvrdja, zvana *Starigrad*. Ova se potonja tvrdja ne vidi iz grada, ali mu je nekoć služila znatno za obranu, pošto je sa dvie strane branila prilaz do njega.

Grad Omiš ne obiluje znamenitimi zgradami ni inimi spomena vriednimi predmeti. Župna crkva jedino imade nekoliko liepih riedkosti u svojoj riznici, medju inim i jedan ostensorij (pokaznica = sakramenat) od gorskoga kristala, što su ga jednom omiški gusari ugrabili samostanu benediktinskomu na otoku Trimiti (uz Puljsku obalu). U občinskoj pismohrani (arkivu) imade povelja i zapisnika od 15. stoljeća do novijih vremena, a porodice Despotovići i Benkovići imadu neke riedke rukopise i umotvorine. Na gradskom groblju nalaze se stari grobovi, za koje narod kaže, da potiču od Grka (biti će za cielo stećci ili mašati). Blizu groblja stoji samostan Franjevaca sa crkvom.

Grad Omiš ima 173 kuće i 821 žitelja katolika. Bave se ponajvećma poljskim gopodarstvom, i to veoma marljivo i vješto. Osobito im uspieva maslina, vinova loza i razne vrsti voća. Napose vino omiško (vin di Rosa) na dobru je glasu i mnogo traženo. Prometa ima grad Omiš malo, premda leži uz Cetinu, kojoj medjutim nije ušće otvoreno.

Gradu Omišu na sjeveru, na desnoj obali Cetine rieke stoji mjesto *Priko* (Preko), gdje je sjemenište

Digitized by Google

(glagolsko) za svećenike, podignuto još g. 1746. U tom sjemeništu bila su g. 1876 u svem 53 pitomca. Iduć uz rieku Cetinu u nutarnju zemlju dolazi se do mjesta *Viseća*, gdje je u srednjem vieku stojao grad *Visući*. Ovaj je grad pod konac 14. stoljeća pripadao bosanskomu vojevodi Pavlu Klešiću, gorljivu Patarenu; ovomu ga ote kralj Stjepan Ostoja, te ga držaže još g. 1404 („i s onim, što je primorja pod Visući"). Grad Visući stojaše još g. 1553 pod imenom „castello Vessichio". Viseću na iztoku uzdiže se na strmu briegu upravo uz kuk rieke Cetine podor znamenitoga i tvrdoga nekoć grada *Zadvarja* ili *Dvarnika* (Duarnich, danas Dvarje, tal. Duare), iz kojega su se Turci često zalietavali na mletački posjed i na Poljica. Tek g. 1646 uzeše Mletčani Turkom važni grad Dvarnik.

Neki misle, da je Omiš stajao već za rimskoga vladanja, i da se je tada zvao Onaeum. Nu to je pusto nagadjanje, ničim nedokazano.

Prvi put spominje se Omiš za Hrvatâ i to u 11. stoljeću, God. 1074 desi se u Omišu hrvatski kralj Slavić zajedno sa svojim dvorom i sa banom Petrom, te rješava tuj u crkvi sv. Petra neku parbu, koja se bješe porodila medju Tugarani i opatom Petrom Černom. Omiš spadaše tada crkveno pod nadbiskupiju Spljetsku, koja je i kasnije pobirala desetinu u Omišu i njemu na jugu sve do Makarske i Neretve.

Početkom 12. stoljeća nalazimo kao gospodare Omiša i susjednih predjela knezove glasovitoga plemena Kačićeva. Ovi su vladali u Omišu, a vlast im je sizala i u susjednu župu Poljičku, gdje su imali prostranih posjeda. Za vladanja Kačića i za neprestanih borba, koje su u 12. stoljeću trajale sad medju Ugarskom i Mletcima, sad medju Ugarskom i byzantskim carstvom, a sad opet medju Byzantom i Mletci, podadoše se Omišani gusarstvu, te postadoše strah i trepet ne samo susjednim otokom i gradovom na dalmatinskom kopnu, nego istim žiteljem Italije.

God. 1167—1180 spominje se kao gospodar Omiša *knez Nikola Kačić* (Nicola knesius Alemyscii). Strah pred njim bijaše toliki

Digitized by Google

da su g. 1167 žitelji grada Kotora učinili s njim poseban ugovor, samo da bi slobodno mogli brodariti po jadranskom moru. Sliedeće godine 1168 morade isti Nikola Kačić sa cielim plemenom svojim i podanici priznati vrhovničtvo byzantskoga cara Emanuela. Pleme Kačića (τό Κατζικίων ἔθνος) bijaše tada u samom Carigradu dobro poznato. Oko g. 1180. zavadi se Nikola Kačić sa spljetskim nadbiskupom Rajnerijem i to radi posjeda u planini Mosoru, koji si prisvajaše spljetski nadbiskup. Pošto nijedna stranka ne htjede popustiti, dodje do borbe. Jednom zgodom podje Rajnerije sa svojimi ljudmi u planinu Mosor, da omedjaši svoj tobožnji posjed. Nu na to planu boj medju Nikolom Kačićem i Rajnerijem, te Rajnerije bje izpod Debeloga brda od Kačićevih ljudi kamenovan. Još i sad stoji u Poljicih blizu sela Dubrave kapela sv. Arnera ondje, gdje je nadbiskupa stigla smrt.

Poslie smrti cara Emanuela (g. 1180.) postadoše Omišani još goropadniji i smjeliji gusari, osobito za rata, što ga kralj Bela III. vodio sa Mletčani. Vodjeni Kačići uznemirivahu Mletčane svakom zgodom; a doskora počeše udarati i na žitelje južne Italije, osobito na Puljane. Isti njemačko-rimski car Friderik I., kralj Jerusolima i Sicilije, morade 14. ožujka g. 1189. opomenuti Omišane, da se okane gusarenja uz obale Puljske.

Koncem 12. stoljeća ne čuje se ništa o gusarih omiških. Godine 1190. dne 3. svibnja ugovaraju Kačići mir sa Dubrovnikom. Pleme Kačića bijaše tada mnogobrojno (župan Brena, sinovi Nikole, Borislav, Šime i Bogdan, Petar, Radoš, Dragan itd.). Godine dapače 1207. izade kralj Andrija II. Omišu povelju, kojom mu podieli iste povlastice i prava, što su ih dosele uživali samo gradovi dalmatinski. Sliedeće godine 1208. učini knez omiški Sebenna dne 12. lipnja mir i prijateljstvo sa mletačkim duždom Petrom Zianom. Nu domala postade knezom omiškim Malduč Kačić, a sada počeše Omišani iznova gusariti na moru. Već u veljači g. 1214. dogovaraju se žitelji Labina sa Rabljani, kako da se obrane, ako bi na njih udarali Kačići, ter ih robili. Malduč Kačić bijaše osobito nasilan knez, pred njim su strepili primorski gradovi duž ciele obale jadranskoga mora. K tomu bijaše vjerom pataren i puštaše, da se ta vjera širi po njegovoj oblasti. Mnogo puta plienili su njegovi ljudi križare, putujuće u svetu zemlju, da vojuju proti nevjernikom. Nasilja Maldučeva učiniše, da su se napokon gradovi Trogir, Šibenik i Klis složili 1221. u savez,

Digitized by Google

da se obrane od omiških gusara. Savezu se tomu pridruži i papa Honorije III., prvo da kazni Omišane, što su robili križare, a drugo da iztriebi patarensku vjeru u oblasti knezova Kačića. Papa pošalje sada u to ime svoga dvorskoga kapelana Akoncija, te pismom od 13. travnja naloži Spljećanom, da budu njegovu poslaniku u pomoć.

Akoncije spremaše u Dalmaciji gotovu križarsku vojnu na Kačiće i Omišane. On pozove svu Hrvatsku i Dalmaciju na križarsku vojnu, obećavši svakomu oprost, koji bi na ovu vojnu ili sâm pošao ili ju novcem podupirao. Tako uspije Akonciju još iste godine skupiti oveću kopnenu vojsku i brodovlje, te on udari na Kačiće i Omišane. Sila njegova bijaše znatna, te Kačići i Omišani, uvidivši, da mu se ne mogu uspješno otimati, okane se daljega odpora, već skrušeni dodjoše do papina legata i padoše mu pred koljena, moleći ga da ih pomiluje. Obećavahu mu, da će se popraviti i okaniti dosadanjega zuluma. Akoncije im oprosti, ali prije zapovjedi, da se njihove gusarske ladje sažgu. Istom prilikom moradoše mu se zakleti, da ne će nikada više napastovati kršćana.

Nu jedva Kačiće i Omišane minu prieteća propast, eto ih na prijašnoj stazi. Poslaniku papinu, putujućemu iz Spljeta u Zadar, stavljaju zasjede, ne bi li mu se osvetili za posljednju nevolju svoju. Akoncije mora u pomoć uzimati spljetske galije, da sjegurno prebrodi u Zadar. Malo zatim kušaju Kačići sa Omišani, kako bi si podložili susjedne otoke Brač i Hvar, odakle bi laglje robili polazeće brodove. U isto doba udaraju i na kotar spljetski oko rieke Žrnovnice. Zulum taj dojadi kralju hrvatsko-ugarskomu Andriji II. Posebnim pismom poziva on Malduča Kačića i cielo pleme njegovo, neka se okani osvajanja otoka Brača i Hvara i neka prestane harati okoliš Žrnovnice. Ako se ne primire, on će se sâm podići na njih sa svom silom kraljevstva svoga, zajedno sa sinovi svojimi Belom (tada vojevodom hrvatskim) i Kolomanom. Nu Mȅlduč Kačić ne htjede ni sada krenuti u se. Zato se iznova oko god. 1225. podiže na njih sila. Nadbiskup spljetski udari ih crkvenim prokletsvom, a vojska kraljeva ih savlada. Kralj Andrija, da kazni Kačiće, ote im sada njihovu plemenštinu ili djedovinu (patrimonium). To bijaše velik udarac za njih. Kačići sada smrvljeni odoše pred nadbiskupa spljetskoga, te mu obrekoše za stalno, da će se za uvieke okaniti gusarenja, samo ako steku opet milost.

Digitized by Google

rimske crkve i ako im se povrati djedovina, koju im bješe kralj oteo. Nadbiskup spljetski obrati se sada na papu Honorija III., da Kačiće primi opet u milost i da im u kralja izhodi povratu njihove djedovine. Papa medjutim u pismu od 11. lipnja g. 1226. krzmaše, te po svoj prilici tek opetovanim molbam udovolji.

Kačići medjutim ostadoše ipak stari. Sinovi kneza Malduča *Pribislav* i *Osor*, zatim nećak mu *Tolen* nastaviše zanat svojih predja. Izprva bijahu doduše mirni, pače obnoviše g. 1235. mir i prijateljstvo sa gradom Dubrovnikom; nu već sliedećih godina uzeše opet gusariti i na tudje napadati. Medju inim osvojiše otoke Brač i Hvar, te na Braču postade gospodar knez Osor. Osokoljeni tim uspjehom uzeše na novo udarati na dalmatinske gradove; pače knez Tolen opustoši jednom prilikom isto spljetsko polje. To potaknu tada g. 1240. Spljećane na novu vojnu proti Kačićem i Omišanom. Novi knez spljetski Gargan, porieklom iz Jakina, udari najprije sa vojskom na sâm grad Omiš. Nu grad Omiš (castrum) bijaše dobro utvrdjen, a straže gradske budne, te tako ne podje mu poduzeće za rukom. Na to digne Gargan pomorsku vojsku od 1200 momaka, uze u pomoć nešto Trogirana, te odplovi prema otoku Braču. Kneza Osora ne bijaše baš tada na Braču, te tako uspije Gargan uzeti taj otok. Žitelji izručiše sami Spljećanom sve stvari Omišana i prisegnu vjernost. Gargan ostavi na otoku posadu od 50 momaka pod zapovjednici Lampridijem i Stjepanom, te ode pred Omiš. U to se knez Osor vraćaše s puta u Omiš neznajući da su tamo Spljećani. Ovi brzo obkole njego brod sa svih strana, nu on junački razbije njihov krug, te oslobodi ne samo sebe, nego i grad Omiš. Gargan morade opet otići praznih ruku izpred Omiša. Razljućeni Osor odluči se sada osvetiti Spljećanom. Najprije udari na otok Sulet, koji pripadaše Spljećanom, te ga grozno oplieni, a zatim sa Omišani krenu na otok Brač. Nu tuj bi poražen, dapače i sam ranjen i zarobljen. Na to ga odvedoše u Spljet, gdje je 10 mjeseci u tamnici čamio. Tekar sada sklopiše Spljećani mir sa Omišani. Omišani moradoše Spljećanom predati svojih šest velikih i više manjih brodova, te okaniti se gusarenja po moru. Ujedno moradoše obećati, da će biti Spljećanom prijatelji, i da će platiti 2000 dukata globe, ako bi opet gusarili ili uznemirivali budi Spljećane, budi Mletčane, budi Jakinjane. Napokon dadoše njemačko-rimskomu caru Fridriku II. taoce i obrekoše, da neće više udarati na Pulju.

Digitized by Google

Od straha pred Spljećani i Trogirani ostadoše Omišani neko vrieme mirni, tim većma, što su i kralji puljsko-sicilski (Fridrik, Tankred) pomagali obie obćine gradske, da se uzdrži sjegurnost brodarenja na jadranskom moru. Nu oko g. 1267. započeše Omišani opet gusariti. Zarobiše naime u to doba pod vodstvom Dragana (Draganus de Almissio) uz hrvatsku obalu (in aquis Sclavoniae) mletačkoga podanika Nikolu Blonda. Mletački duždo Rajnerije Zeno obrati se sada 5. siečnja g. 1268. na Spljećane' ne bi li oni posredovali, da se Nikoli ugrabljene stvari vrate. Nu Omišani počiniše još gora zla: g. 1273. oplieniše njihovi vojvode (Banus Stanoy et Saracenus cursarii de Almissio) biskupa kefalonijskoga Henrika. Nesigurnost na jadranskom moru bijaše tolika, da je g. 1274. Karlo kralj sicilski i puljski sklopio opet savez sa Spljećani i Šibenčani u svrhu, da se povede vojna na Omišane i na prijatelje i zaštitnike njihove. Do te vojne medjutim ne dodje. Nu zato se podiže sada mletačka republika, da ipak jednom doskoči zulumu Omišana. Mletčani pokrenuše g. 1276. upravo križarsku vojnu, koja potraje do g. 1279. Više je vojevoda mletačkih zalud obsjedalo grad Omiš, tek Petru Mocenigu uspije samu tvrdju Omišku (burgum Almisii) zauzeti, te ju na to spali. U isto doba pokloniše se mletačkoj republici otoci Hvar i Brač, a god. 1282. nalazimo i sâm varoš Omiš u rukuh mletačkih, koji namjestiše Marina Venerija za kapetana omiškoga (Marini Venerii egregii capitanei Almisii). Pokorenjem Omiša spade i silna dosele moć knezova Kačića, koji se odsele u povjesti manje spominju.

Omiš ne ostade medjutim dugo pod Mletčani. God. 1292. već mu je gospodar knez *Gjorgje Šubić*, te ostade taj grad knezovom bribirskim plemena Šubićeva sve do polovice 14. stoljeća. U to vrieme ne izticu se više Omišani kao gusari, ali je zato Omiš znamenita točka, odakle si Šubići nastoje razširiti svoju vlast. Oko g. 1342. stolovaše u Omišu makarski biskup Valentin, kojemu bješe biskupija spala pod Bosnu.

U drugoj polovici 14. stoljeća grad je Omiš izravno u vlasti kralja Ljudevita I. Po njegovoj smrti otimlje se zanj bosanski kralj Stjepan Tvrtko I. Oko god. 1387. zbilja ga zauze, te sada ostade grad neko vrieme u vlasti bosanskoj. Napose vladaše njim kasnije veliki vojevoda bosanski i namjestnik kralja Ladislava i Ostoje, poznati Hrvoje Vukčić. God. 1408. predje Hrvoje na stranu hrvatsko-ugarskoga kralja Sigismunda, te vladaše sada sve do

Digitized by Google

smrti svoje ne samo gradu Omišu, nego i Spljetu, Krajini, Neretvi, zatim neko vrieme i otoci Bračem, Hvarom i Korčulom. Kralj bosanski Ostoja, kivan na Hrvoju, što mu se bješe iznevjerio, podieli doduše g. 1408. ili 1409. grad Omiš (s primorjem s ovu strane Cetine i s onu stranu Cetine, primorje Žrnovnice) vojevodi Jurju i knezu Vučiću, ali ovi ne mogoše uspjeti proti hercegu Hrvoji.

Po smrti Hrvojevoj (g. 1415.) zapade Omiš kneza cetinskoga Ivaniša Nelipića, kojemu ga bješe predala sestra njegova Jelena, udova iza kneza Hrvoja. Ivaniš, koji se ponosno piše „ban, knez cetinski, kliški, ramski i omiški" nastoji sada sve do smrti svoje, da ovo važno mjesto održi toli proti Mtetčanom, koli proti bosanskim kraljem i velikim vojevodam porodice Hranića, koji se svi otimahu za taj grad. Već prve godine svoga vladanja izdade Ivaniš Omišanom u Klisu dne 3. svibnja 1416. povelju ovoga sa držaja: „Mi Ivaniš, ban, knez cetinski, kliški, ramski i omiški damo viditi svakomu, komu se dostoji i prid koga taj list prijde, da razumivši i razgledavši mi nevolju i trudno stanje plemenitih ljudi Omišana, ka su imili trpeći v ona minuvša nemirna vrimena, hotijući njim od toga niku pomoć i polakšicu včiniti, kako da bi oni mogli opet pristati ka onomu svomu dobromu stanju, prijasmo njih plemenite ljudi Omišane na vlastito . . . . . v naše ruke i našu obaru sa svim njih dobum, blagom i iminjem, i obitamo im se našom virom i rotom i naše gospoje Alžabete i svih naših dobrih ljudi, kako da ih hoćemo vdržati i braniti v njih starih zakonih i u pravdah navadnih, v kih su stali za starih kraljev i gospode, onako kako im se vrdži v njih starih listih i brevelezih, da ih tvrdimo v svih njih iminah i kotarih, kako su do sele stali . . . . ." itd.

Ivaniš Nelipić imao je g. 1420. u svojim rukama uz Omiš i susjedni grad Viseć, zatim gradove Ključ, Zvonigrad, Travnik, Sinj, Zavzinu i Klis. Iz ovih gradova branio je sliedećih godina ostatke hrvatskoga kraljevstva ne samo proti Mletčanom, nego i proti bosanskomu kralju Stjepanu Tvrtku Tvrtkoviću. U tih borbah pomagali su ga osobito susjedni Poljičani.

Po smrti Ivaniša Nelipića (g. 1435.) podieli kralj Sigismundo svu baštinu Nelipićâ glasovitomu Dubrovčaninu Matku Talovću, banu hrvatskomu. Nu proti ovomu podiže se herceg sv. Save, po imenu Stjepan Kosača, te mu otme Omiš i Poljica. Talović, da

*

Digitized by Google

Kosaču kazni, zaratova nanj, ali bez uspjeha. Godine 1440—1443. više je puta nastojao da Mletčane sklone, da mu pomoć pruže proti hercegu. Nu Mletčani radili su radje sami za se, te se zgodi, da se je Omiš god. 1444. dao pod okrilje mletačko. Već 28. veljače 1444. potvrdiše Mletčani Omišu sve povlastice i prava, što ih je uživao pod dosadanjimi svojimi vladari.

Omiš ostade pod Mletci sve do pada republike. U to vrieme bijaše mu često suzbijati Turke, koji su nakon uzeća Hercegovine razprostrli svoju vlast tik do Omiša. Osobito opasne bijahu navale turske g. 1498., 1509. i 1542. Godine 1553. imao je Omiš 1231 stanovnika, a osobito se u njem izticahu plemenite porodice Deškovići, Biličići, Pipinići, Pripkovići, Klarići, Draškovići i drugi. Grad je branila napram turskoj medji tvrdjica Viseć, a u okolišu gradskom tvrdi grad Starigrad, za koji Giustiniani kaže, da je bio nedobitan.

Tugari, veoma staro selo sa 550 žitelja, prostire se Omišu na sjeveru izpod planine Mosora u predjelu, koji se zove **Poljica.**

Poljica bijahu sve do početka ovoga stoljeća slobodna plemićka občina, te obsizahu predjel izmedju planine Mosora, jadranskoga mora, rieke Cetine (od ušća do Trilja) i rieke Žrnovnice. Točnije označuje medje (za g. 1482.) sâm zakon ili štatut poljički ovako: „Poljica i mejaši njihovi, koji su od starini počimljući od zapadi od mora, gdi stecaet se rika *Žrnovnica,* uz brdo prvo Stojni Kamin, pod Kaminom uprav k moru, a gori uz riku Žrnovnice, uprav Pećica, granica na Ošlji rt, granica voda *Sedrenik,* peć u Krivica, granica Kučišća, granica u Konevodu, granica Trnova Kamenica, granica Obišeni Dub, kod njega je granica Vladavića dubrava, brdo Samolek, Mali Konačnik, *Cetina pod Gardun,* pak niz Cetinu upravo izpod sela Čaporic, izpod sela Uglani, niz Cetinu ali posrid rike u blato od Radobilje, niz riku pod Kreševo, pod selo Katune, sve niz riku u Perućicu, pod grad *Zadvarje,* niz riku pod Slime, u Kučiće, niz riku pod Kunak tisni kameni, niz riku pod Miric, Viseć medviju, niz riku prid *grad Omiš,* pake u more, a *niz more do Stobreča* ali do u riku Žrnovnicu". Po ovom opisu razabiremo, da su Poljica obuhvatala i predjel planini Mosoru na iztoku sve do rieke Cetine, i da je po tom planina Mosor bila upravo u sredini ciele občine ili župe.

Digitized by Google

Slobodna općina Poljica, nalična u mnogom slobodnoj plemićkoj općini u Turopolju (u sjevernoj Hrvatskoj), nije imala nikada velikih gradova ni varoši nego samo manja ili veća sela, zvana *katuni* (od romanskoga *cantone*). Po jednom spomeniku od g. 1666. sastojala su tada Poljica od dvanaest katuna, a ti bijahu: *Dolnji Dolac*, *Gornji Dolac* (sa Trambusi, Srijani i Putišićani), *Kostanje*, *Zvečanje*, *Čičla*, *Gat* (i Naklice), *Dubrava*, *Sitno*, *Srinjine*, *Duće* (i Truše), *Jesenice* i *Postrana*. Sva ta sela stoje i danas uz neka druga novija.

Žitelji poljički življahu svi od gospodarstva i stočarstva. Dielili su se na *plemiće*, *kmetove* i *vlašiće*. Poljičani zvahu sami svoj zavičaj *„poštovana općina župa poljička“*, zatim *„provincija poljička“*, napokon i: *„prisvitla gospoda* i *poštena župa poljička“*.

Plemići bijahu jedini i pravi gospodari ciele župe, te sastojahu od triju plemena, koja se zvahu *Tišemiri*, *Limići* i *Kremenčani*. Svako pleme dielilo se je opet na mnogobrojna bratstva i porodice. Posjed svakoga plemića zvao se je *plemenšćina*. Prema porieklu svoga plemstva dielili su se svi plemići poljički na *vlastelu* i *didiće*. Vlastela ili vlastelići bijahu stariji plemići (starenici), koji su plemstvo svoje imali budi iz dobe narodnih vladara hrvatskih, budi da su ga stekli za ugarsko-hrvatskih vladara. Zvahu ih zato i ugarski plemići. Didići naprotiv bijahu ili takovi, koji se dostaše plemstva za vlade bosanskih vladara, ili opet oni, koji se po padu Bosne doseliše u Poljica. Koncem 18. stoljeća bijaše u Poljicih samo pet rodova vlasteoskih (ugarskih), naime Pavići, Geronćići, Barići, Novakovići i Sinovčići; plemićkih porodica bosanskih (didića) bijaše nasuprot do stotine, a najodličniji bijahu Stazići, Šimunići, Ivaniševići, Gjurići. Oko god. 1666. nalazimo Paviće u Gornjem Dolcu, Novakoviće u Srinjinah, Sinovčiće u Dubravi; zatim Staziće u Dolnjem Dolcu, a Gjuriće u Srijanih.

U kasnije doba ne bijaše više jasno, kako je poljičko plemstvo postalo i odakle razlika medju vlasteli i didići. Kušalo se je tada to protumačiti ovom pripoviesti: „Početkom 11. stoljeća, tri sina velikoga kneza Miroslava, po imenu Tješimir, Krešimir i Elem, odseliše se iz Bosne s nekoga nesklada, što se bješe dogodio medju gospodom i kraljem. Nakon obijanja i skitanja sadjoše u Zvečanj i u Ostrovicu kod vode Pokornika i nahedeći zgodnu i pitomu zaklonicu sa liepim poljicima, tu se stalno nastane. Kad se je porod izrodio, tri su se plemena odielila i svako se je na

Digitized by Google

svom dielu razširilo. Tješimirovići uzeše zemlje od slapa Gubavice (na Cetini rieci) izpod Zadvarja do Gradca usred Poljicâ; Krešimirovići od Gradca na sjever do vode Žrnovnice i sjedoše u Dubravi; a Elemovići podjoše u gornja Poljica u podosoje mosorsko tija do Cetine, od Dugopolja do Radobolje i podigoše kulu u Srijanih. Kada kasnije godine 1242. Tatari nasrnuše i poplaviše Ugarsku i Hrvatsku, dobjegoše u Poljica neki plemići (sami Hrvati gornjaci, jer magjarštini nema nikad ni traga u Dalmaciji), koji su pratili u Dalmaciju kralja Belu IV. Kao bogati i ustavnomudri, oni su medju Bošnjake primljeni i nastanjeni. Bosanski starenici nazvani didići, kad vidiše da kod uzmnožene župe hoće se stanovitoga vladanja, u dogovoru sa vlastelom (plemići) ugarskom, postaviše „*zakone Poljičkoj župi*“. — Ova pripoviest protivi se medjutim očito povjesti, pošto su prvoseoci (starenici) u župi poljičkoj bili Hrvati (u užem smislu), a ne Bosanci.

Drugi razred poljičkoga pučanstva sačinjavahu *kmetići* ili *kmetovi*. Ovi bijahu podložni plemićem. Svaki kmetić imao je kojega plemića za svoga *gospodina*, koji mu je bio ujedno i prvi sudac („kmetić da se ima najprije tužiti pred gospodinom, čigov je čovik“). Ako bi kmetić što načinio, radi česa bi glavu gubio, polovica gibiva imanja njegova zapala bi njegova gospodina, a polovina obćini.

Vlašići napokon ili vlasi, bijahu za cielo isto, što i po ostaloj Hrvatskoj, naime pastiri, koji su pasli stoku u planini Mosoru. I vlašići imali su svoje „gospodine“, kojim su bili podložni. Samostalnih i neovisnih vlaha ne bijaše u Poljicih, pošto je zakon vriedio: „da nijedan Poljičanin ne može držati vlaha u Poljicih ni na poljičkom, odlože tko ga more držati na svom i o svom“.

Župa ili obćina poljička (zvana takodjer u kasnije doba kneževina poljička) upravljala se je po posebnom zakonu, koji bijaše sastavljen hrvatskim jezikom (i pisan bosanskom ćirilicom). Zakon ili štatut Poljički veoma je star (sastavljen po starijih još zakonih g. 1400., a dopunjivan godinâ 1482., 1585., 1605. itd. do g. 1725.), te se je do danas sačuvao. Po ovom zakonu ili štatutu možemo si sastaviti sliku, kakova je nekoć bila uprava i život u Poljicih.

Poljička župa ili obćina nije nikada bila sasvim neovisna i samostalna, nego je kroz stoljeća poput drugih župa spadala na kraljevinu Hrvatsku, kojoj je bila sastavni dio. Nekoliko puta

Digitized by Google

spala je na kraće vrieme pod vlast bosansku, a od godine 1444. počam priznavala je vrhovničtvo Mletaka skoro neprestance do pada republike. Samo kratko vrieme bjehu za to doba Poljica pod vlasti turskom.

Dvanaest poglavitih sela ili katuna Poljičkih imalo je dvanaest glavara, koji su se zvali *knezovi* ili *katunari*. Knezovi su bili prvi sudci, svaki svomu katunu. Vrhovnu vlast nad cielom župom vršio je *veliki knez* sa svoja dva opravnika (prokuratura) i perovodjom (kančilirom); njemu bijaše nadzirati knezove, suditi veće parnice i zločinstva, te primati opozove od prvih sudaca. Uz velikoga kneza bio je *veliki vojvoda* sa dva pobočnika (prokuratura), da uzdrži red, da traži zločince i da u ratno vrieme nosi pred narodom Poljički barjak. Veliki knez i veliki vojvoda, sa opravnici i pobočnici skupa bili su *Poljički stol* (banka), ili po današnju: vlada, vlast izvršujuća. Poljičani birali su velikoga kneza, katunare, vojvodu i svu svoju vladu svake godine iznova. O tom izboru piše M. Pavlinović ovo:

Poljičani su svake godine na Jurjevo mienjali vladu. Najprvo ranim jutrom toga dneva narod bi se u svakom selu (katunu) sastao kod svoje crkve na mali zbor (sajam, stanak). Tu bi čekao župnik i razastro dvie kabanice, da se bira novi seoski knez (katunar), ili da se potvrdi stari. Svak bi svoj kamen na kabanicu bacio, ili na jednu ili na drugu, kako bi koja staromu ili novomu knezu namienjena. Zatim sa svih strana novi ili potvrdjeni knezovi pohitili bi zastavami pod *Gradac**) na *veliki zbor*, *skupni obćeni zbor*. Tuj na poljicu (zborišću) sastale bi se poglavice iz početka osam pa s vremenom dvanaest poljičkih katuna: Dolnji Dolac, Gornji Dolac, Kostanje, Zvečanje, Čičla, Gat, Dubrava, Sitno, Srinjine, Duće, Jesenice i Postrana. Tuj su sjedili veliki knez, vojvoda, njihovi činovnici, katunari, glavar crkveni, vlastela, didići i poljički svećenici; a za težačke zakone došli bi i kmetići. Veliki knez u stajaćkoj odjeći: kalpakom na glavi, ljubičastom

*) *Gradac*, samotno mjesto (blizu sela Gata) usred kamenite i krševite planine, izpod visoka brda, na kom stoji crkva sv. Jurja, zaštitnika župe Poljičke, koja ima i na svom pečatu sliku istoga svetca. Mjesto Gradac nema kuće ni kućišta, nego sastoji od nekoliko golemih kamena, neuredno posadjenih i od prirode porazredjenih poput velikih stolica. Na ovom posvećenom mjestu (zborišću) imali su stari Poljičani svoje zborove. U štatutu Poljičkom kaže se: „na mistu običajnom pod Gradcem".

Digitized by Google

jačermom zlatali-širita, skrletnim ćurkom, mačem o pojasu, prvi bi govorio. Stojeći zahvaljuje na časti, kojom su ga ciele godine obdarili, predaje perovodji (kančilíru) pečat i ključe od kovčega (škrinje), u kojem su ustav i povlasti Poljičke, neka se vidi, jeli svaka na mjestu. Perovodja, kao da mu se vjeruje, vraća ključe velikomu knezu, a ovaj ide s njimi crkvenomu poglavaru, namjestniku spljetskoga nadbiskupa u Poljicih. Na to će namjestnik: „Sad više mi nemamo kneza". Tada veliki knez opet moli, da mu se oprosti. ako je nehote koga zakinio za svoga kneževanja! Tim jer su svi Poljički činovnici narodu odgovarali za svoje javno djelo, sebe i sve sve svoje imanje predaje u ruke zboru kao vjerni sin poljičke obćine i njezinih ustavnih zakona. Opet knezu odgovara za sve poglavar crkveni; i bez mazi i bez laži protresuje javna djela onogodišnjih činovnika, po koju kaže i o potrebah obćinskih, što bi se imalo popraviti, što iznovice urediti; te ako nije u župi temeljite tužbe na vladu, zahvaljuje knezu i svoj mu družini za mudro vladanje i za vjernost zakonu i domovini. Zatim bi se zbor razdvojio. Didići (bosanski plemići) ostali bi na svom mjestu, te bi izbirali na glasove velikoga kneza i njegove opravnike i to obično iz ugarskih plemića. Vlastelići (ugarski plemići) odstupili da izaberu, tako isto od didića, velikoga vojvodu i pobočnike. Ako bi se glasovi prepolovili, glavar bi crkveni mirio, i svojim bi glasom izbor odlučio. Kad se glasovi odlučili i zna se na kom je kneštvo, crkveni poglavar i najstariji didić, zvan *pristav*, dodju do ugarske zbornice, kažu, koga su didići izabrali ter mole, da i oni pristanu. Netom se sporazume, opet se zbor u jedno sastane, ter pristav i vikar (crkveni poglavar) predaju pismohrani kovčeg novomu velikomu knezu, a svileni barjak sv. Jurja novomu velikomu vojvodi. Opremivši zatim druge još posle, ako ih ima, svi skupa odprate kući velikoga kneza, i kod njega se za tri dana časte i vesele, svaki svojom brašenicom. Sutra najviši jablan, što je u Poljicih, stojao bi pred dvorom velikoga kneza, a dva bi plemića zajedrila put Mletaka, da se jave duždu i da se potvrde poljičke povlasti. Knezove male i velike pratili bi na zbor s prva sluge i kmetovi, a kasnije svojte i pristaše, te bi kod izbora bilo koji put huke i buke, pače bi došlo do šaka i pušaka. Nego srećom sve bi se to jednim danom svršilo, jer koji bi od takmaca (za veliku kneževsku čast) prešao svoj prag sa kovčegom poljičkih pisama, na onomu bi ostalo veliko kneštvo.

Digitized by Google

Velikim knezom mogao je kroz tri godine zasebice biti isti izabran. Knezu je bilo tri put u godini obaći župu i tamo sud držati sa sudijami i s ostalim stolom. Dobivao je zato godimice trideset ovana. Uz velikoga kneza sudili su još tri zakleta (zakletvena) sudca, izabrana po jedan od svakoga trijuh plemena: Tišemira, Limića i Kremenčana. Veliki vojvoda poljički ne bi plaćao desetine; nu ako bi Poljica podpala pod turski harač, morao bi ga i on plaćati.

Veliki zbor (obćeni zbor) Poljički sastajao bi se ne samo na izbor velikoga kneza, nego i za svaku važniju stvar; osobito mu pristajaše pravo nove zakone stvarati i stare mienjati. Obično zborišće bijaše Gradac; nu zbor se je sastajao i na drugih mjestih, n. pr. na Kozjaku, na Obliku kod svetoga Jadre, u Gatih, na Gajinah, pri blaženomu Čubrijanu itd. Svaki zaključak zbora unio bi se u štatut, te je vriedio kano zakon, kojega bi se kasnije savjestno držali. Zato se često čita u štatutu „Poljica uzakoniše" ili „Poljica uzakoniše i ustanovitiše".

Zakoni Poljički, kako se razabire iz štatuta, bijahu veoma strogi. Za kradju odredjuje štatut: „Tko bi ukrao kokoš, dužan je kozom, a tko ukrade kozu ili ini brav, dužan je volom, ili toliko vriednosti, a tko ukrade ča bi više vriedilo od 100 libar, ima se obisiti". Tko bi djevojku oteo, izgubio bi sav svoj imetak, a tko bi griešio proti bračnoj vjernosti, gubio bi život. Nevjernika i buntovnika proti mletačkoj republici imala je stići smrt ognjem. Osobito je stroga i ova odredba: „I prijaše Poljičani svi jedino i zapovidiše svim plemenitem vlastelom i didićem i kmetićem i vlašićem: ki koli bi s Turci pošli na vojsku ili s martolosi, da didić ima se uhititi i vlastelinčić obisiti, a gibuće sve u općinu, a bližnjemu *plemenšćina*; a kmetić i vlašić, ki bi se naša da s Turci vojuje ili s martolosi, da se ima uhititi i obisiti, a imanja njegova polovina obćini, a polovini gospodinu njegovu".

U starih Poljicih bijaše osobito mnogo svećenika, tako da je svaka porodica imala po jednoga ili tija više njih. Na čelu svećenstvu bijaše vikar (namjestnik spljetskoga nadbiskupa). Svećenici Poljički nisu se ni odielom razlikovali od ostalih žitelja oni bi odčitav jutrom slovjensku misu iz glagolskih crkvenih knjiga polazili na polje, te orali i radili poput svojih sunarodnjaka. Upliv Poljičkoga svećenstva na narod bijaše velik; upravo njihov trud bijaše, da su Poljičani toli u nauku, koli u poljodjelstvu, vrtlarstvu i voćarstvu bili mnogo napredniji od svojih susjeda.

Digitized by Google

Poljička župa spominje se već za vladara hrvatske krvi. Župani poljički u to doba bijahu: Dalic (god. 1070.), Visen (god. 1076—1078.), i Vratina (god. 1088.). U isto doba spominju se i neka mjesta Poljičke župe, i to sela Tugari, Gat, Naklice, zatim planina Mosor i Debelo brdo. U selu Tugarih imao je već god. 852 knez Trpimir svoj posjed, koji je poklonio nadbiskupiji spljetskoj; žitelji Tugara bijahu plemeniti ljudi (Girgi de Tugari, Boledrug de Tugari). God. 1075. nalazimo Tugarane u razpri sa opatom sv. Petra u Selu. Opat naime istoga samostana bješe od nekoga Miroslava dobio jedan brežuljak (monticellum) u podpunu svojinu. Kad je medjutim opat na tom brežuljku počeo graditi kuće za samostanske sluge, ustadoše proti njemu Vlkići (Vlkiki) sa dvornikom Prodanom i sa svimi Tugarani, te uzeše trrditi, da je brežuljak njihov. Razpru ovu rieši g. 1075. kralj Slavić, deseć se u Omišu. — I selo Naklice (Nacle) više se puta spominje u to doba.

I u 12. stoljeću, za prvih vladara Arpadovića, često je spomena župi Poljičkoj. Poljičkom župom upravljaše tada za cielo moćno pleme Kačića, koji su imali prostranih posjeda u planini Mosorskoj, te koji su se s nadbiskupom spljetskim bili zavadili radi posjeda u selu Srinjinah (in villa Serengene). Poljičani sudjelovahu u to doba kod svih poduzeća Kačičâ. Već tada dielilo se je pučanstvo poljičko na *plemiće* i *neplemiće* (terre de *nobilibus chroatensis* et *ignobilibus*). Godine 1239. umre neki Tolen, knez Poljica, (Tolen de Policia), koji za života svoga mnogo jada zadavao susjednim Mletčanom. Po njegovoj smrti, kad su Spljećani zapodjeli borbu sa Trogirom, nalazimo god. 1243. i 1244. Poljičane na strani Spljećana, te oni zajedno sa bosanskim banom Ninoslavom i drugimi protivnici kralja Bele pomažu protukraljevsku stranku. Nu dočim se je Spljet g. 1244. pokorio, Poljičani i nadalje ostadoše oporni vlasti kraljevoj. Godine dapače 1259. sklapaju Butko, ban primorski, i Vid knez vinodolski i modruški savez sa dalmatinskimi občinami Spljetom i Trogirom u tu svrhu, da se poduzme vojna na Poljičane, koji bijahu tada nevjerni kralju Beli IV. (cum infidelibus Pollizanis dictae coronae). Obje se občine tom prilikom obvezaše, da će svimi silami pomagati bana Butka, a osobito da ne će bez njega sklapati posebna mira sa Poljičani.

Digitized by Google

Pod konac 13. stoljeća zavladaše županom Poljičkom knezovi Šubići. Osobito knezu Mladenu II. Šubiću pokazaše se Poljičani veoma skloni. Godine 1322. kada se bješe nanj diglo sve više plemstvo hrvatsko i bosansko, pomagahu ga upravo Poljičani i Vlasi (auxilio Vlacorum et Policianorum), a nakon poraza nadje on utočište upravo u Poljicih (fugit Policium).

Po padu plemena Šubićeva u prekovelebitskoj Hrvatskoj i Dalmaciji, tamna je povjest poljička. Za cielo da su Poljica već u prvoj polovici 14. stoljeća spala pod Bosnu, a napose pod bana Kotromanića, koji bješe već prvih godina svoga vladanja pripojio Bosni zemlju humsku, zatim Makarsko primorje do Omiša, te je već g. 1329. uznemirivao istu Korčulu. Nema skoro sumnje, da su Poljica i za kralja Stjepana Tvrtka pripadala bosanskoj državi. Po smrti Tvrtkovoj vladaše Poljicam vojvoda i kasnije herceg Hrvoje, kojega 1416. nasliedi njegov šurjak, Ivaniš Nelipić, knez cetinski, kliški i omiški. Oko god. 1420. nastojaše opet bosanski kralj Tvrtko II. Tvrtković, da pokori Poljičane *(Polizanos)*, pa zato željaše početkom iste godine sklopiti savez toli proti Poljičanom, koli proti cetinskomu knezu Nelipiću. Dogovaranje o tom potraje sve do g. 1422., kadno se složiše u savez proti Ivanišu uz pogodbu, da od posjeda i gradova Ivanišu oduzetih imade zapasti Mletke Klis i Omiš, dočim bi gorski predjeli Poljica (montanea Polizanorum) spali pod Bosnu, ako bi to kralj Tvrtko II. baš zahtievao. U ratu, koji je doskora zatim buknuo, iznevjeriše se Poljičani Ivanišu, te odlučiše na svoju ruku sklopiti mir sa Mletčani. Ovi u to ime dozvoliše dne 2. listopada g. 1422. šibenskomu knezu Nikoli Maripetru, da počme sa Poljičani ugovarati o miru uz pogodbu, da vrate što su dosele oteli mletačkih zemalja i da u buduće živu u dobro miru i susjedstvu sa mletačkimi podanici. Nu do ovoga mira ipak ne dodje, a već sliedeće godine 1423. nalazimo Poljica u rukama velikoga vojevode bosanskoga Sandalja Hranića, koji je svoju vlast bio razširio sve do medje kotara spljetskoga. Nu ni pod vlasti Sandaljevom ne mirovahu Poljičani, već udarahu na posjed mletački, a osobito na općinu spljetsku. Poljičani su gotovo „dnevice provaljivali na zemlje spljetske i nanosili štete Spljećanom" *(Polizienses* quotidie invadunt et damnificant territoria et subditos nostros Spalati); zato je i mletačka republika dne 7. srpnja god. 1424. naložila svojim upraviteljem u Zadru, da brane Spljećane od Poljičana; a ujedno je i pisala

Digitized by Google

vojevodi Sandalju, neka shodna odredi, da se Poljičani u buduće okane njihovih podanika. Sandalj nemogaše udovoljiti ovoj želji Mletčana, pošto je domala Poljica opet izgubio. Bješe mu ih naime natrag oteo Ivaniš Nelipić, te je već u srpnju g. 1425. svjetovao Sandalj Mletčane, da uzmu Poljica za se (provinciam Polizensem), uvidivši valjda, da ih ni on sâm ni kralj bosanski ne bi mogli održati proti moćnomu tada knezu Ivanišu.

Kad je po smrti Ivaniša Nelipića god. 1435. postao nasljednikom njegovim Matko Talović, počeše se na novo za Poljica i Omiš otimati toli mletačka republika, koli kralj Tvrtko II. i njegov (skoro već samostalni) vojevoda Sandalj. Ovomu potonjemu uspije Poljica zauzeti, te se je sada Matko Talović kroz više godina trsio, kako bi stekao ljubav Mletčana te njihovom pomoći zadobio Poljica. Nu Mletčani uvjereni, da njihovu tada Spljetu nema mira, dokle su goder Poljica u tudjoj vlasti, radili su radje na svoju korist. I tako se zgodi, da su mletačke čete provalile u Poljica te je spljetski knez K. Marcello dne 29. siečnja god. 1444. mitom i grožnjami nanukao Poljičane, da su se dali pod mletačku zaštitu. Radoš Petrović i Ivan Grgurić ugovoriše kao Poljički poslanici pogodbu, po kojoj su Poljica priznala vrhovnu vlast Mletčana.

Za mletačkoga vladanja poveća se obseg poljičke župe ili obćine tim, što su Spljećani razmakli Poljičanom mejaš kod Bilepeći, pa pustili im Postranu, Jesenice, Zakućac i Soline. Mletačkoj republici plaćahu Poljičani godišnji danak od 3000 dalmatinskih lira (250 for.), a uz to im davahu i vojnike. Medjutim kušahu Mletčani dokinuti povlastice Poljičke, te im g. 1482. nametnuše za velikoga kneza Spljećanina Dujma Papalića. Nu Poljičani nehtjedoše dopustiti, da im se povlasti satru; zato sliedeće godine odtjeraju Papalića, te uzmu birati opet velike knezove iz svoje sredine. Godine 1537. morade dapače mletački dužd iznova potvrditi stare povlasti: „da cio sud u poljičkom mejašu, bio karni bi imovni, ostane pri onoj župi; i da ista župa bude ko i dosad vladana i upravljana svojimi sudci po običaju i zakonu svomu; a da samo priziv bude na mletački stol".

Poslie pada Klisa (g. 1537.) bijaše Poljičanom voditi dnevice krvav rat sa susjednim Turčinom. Godine 1570. bijaše im tako tiesno, da su se mnoge odlične obitelji sa cielimi seli selile u druge mletačke predjele. Mletački dužd tom prilikom dozvoli, „da oni

Digitized by Google

prebivaoci provincije Poljičke, koji su sada došli pod krilo i službu gospodstva našega (mletačkoga), budu dobrostivo primljeni i namišćeni sada u Split, Omiš i Brač, ali gdi njima ugodnije bude; naredjujući mi returom od misti gdi se oni namiste, da ih imadu primiti i uzdržati kakono pridrage naše podložnike virne, i kako iziskuje njihov poklon i dobra volja na službu vladanja našega". Upravo neprestane navale turske učiniše, da su Poljičani oduševljeno pristali uz Spljećanina Ivana Albertia, kada je ovaj god. 1596. odlučio oteti Turkom grad Klis. Poljicem bijaše tada veliki knez Pavao Pavić. Nu kako je Klis opeta spao u turske ruke, postade u 17. stoljeću stanje Poljičana još gore, osobito odkada su i mletačka gospoda počela dirati u povlasti njihove. God. 1605. spominje se kao veliki knez Stipan Nikolić. U prvoj polovici 17. stoljeća nemogući Poljičani više suzbijati navala turskih, priznadu vrhovničtvo tursko. God. 1636. sva su već Poljica stenjala pod turskim jarmom i težki su harač plaćala. U gradu Klisu stolovao im je sandžak, a begovi i spahije otimali su po volji i silom pritiskivali poljičku imovinu.

Nu ni to ne potraje dugo. Čim su Mletčani g. 1646. započeli rat s Turčinom, te čim su Poljičani čuli, da su se Turkom oteli Novogradjani, Obrovčani, i da je mletački general Foskolo u Omišu, odluče se i sami oteti turskoj vlasti. Njihov junački veliki knez *Jura Pavić* (1647—1651.) vrati se u to ime pod vrhovničtvo mletačko i ugovori sa Foskolom ovaj ugovor:

„Mi knez, prokuratur, vojvoda i vikarij od Poljica".

„U ime Isukrsta slavodobitnika, od njegova porodjenja 1647. na 28. svibnja u ponediljak.

„Budući prišao ovde u Omiš prisvitli i preuzvišeni gospodin Leonardo Foskolo s oružjem slavodobitnim privedre republike mletačke; budući providur gjeneral od Dalmacije i Arbanije, a posli nego isti gjeneral osvoji sada grad Solin i forticu od Kamena. Mi knez, prokuraturi i vojvoda, kančelir i vikari od provincije poljičke, s oblašću i na ime svih ostalih od velika do maloga, pridasmo se pod krilo privedroga principa, pod posluh i naredbom od istoga generala, želeći njegovu čestitost to veću ne samo obećajemo posluh i obećajemo i zaklinjemo se, da ne će nikor niti od nas manji izmedju nas ustati na pomoć neprijateljima Turcima i nijednu od najmanjih zgoda, aliti ponutkovanja turskoga, nego da ćemo se združiti svi pod barjak istoga gospo-

Digitized by Google

dina gjenerala, oli ostalih prisvitlih i priuzvišenih zapovjednikov odredjeni vojevati, navlastito za uzeće Kliško od svih nas mnogo žudjeno i uzdisano, koje ufamo u milosrdje gospodina Boga i u junačku desnicu našega gjenerala, da će se izvršiti. Ostajući mi na posidovanje naše rodne provincije, imat ćemo biti potvrdjeni i uzdržani sa svim našim priviledjami, koja dosad uživasmo od principova od previsokoga blagodarstva, po načinu kako smo se pogodili istim gospodinom gjeneralom Da li budući vazda sumljive zgode od rata, ne da to Bog, da uzeće Kliško ne bi se zgodilo, bit će nam bez ikakve plaće provideni brodi od principa, koji će nas primetnut ali u Istriju ali u otok Velje sa svom robom i živinom i obiteljima i onde ćemo biti providjeni zemljami i paškulom, da možemo živit i pribivat; a buduć da sad uživamo od Turčina fajdu zdol imenovana, bit će nam takodjer od principa podieljeno, t. j. knezu velikomu dukat 12 na misec, vojvodi dukata 6, kančeliru toliko, a dvanaest knezovom šest dukata na svakoga, a četirima prokuraturima dukata šest na glavu na misec; po isti način imadući biti uzdržan jošćer i vikarij od provincije kako redovnik naš, koji se uložio u ovi posao, kako je bilo ugovoreno s gospodinom gjeneralom, od kojega medjuto u kripost njegovih naredba bit ćemo uzdržani slobodni i čašćeni, kakono pridobrostivi podložnici".

Ovim ugovorom ne samo da su se vratili pod vrhovničtvo mletačko, nego su se i obvezali vojevati na Turke, a osobito pomagati mletačku vojsku pri obsiedanju grada Klisa. Nu tim si navukoše na glavu osvetu Turaka. God. 1649. provali 6000 momaka brojeća vojska turska pod pašom Muhamedom Topanom preko Žrnovnice u Poljica. Nesretni Poljičani zaludu se uticahu Mletčanom za obećanu pomoć; samo prijatelji njihovi iz susjednih krajeva i sela pomogoše im, te tako skupiše kakovih 1000 momaka, s kojimi se povukoše u svoje planine. Starce, žene i djecu posakriše po špiljah i pećinah Mosorskih. Biesni Turci uzeše sada harati i robiti sela, polja i šume, te ubijati i ražati žitelje, koji ne bjehu umakli. Izabrana četa Poljičana od 200 momaka, vodjena Stjepanom Bobetićem, vojevodom Jurom Kulišićem i rodjakom mu Petrom Kulišićem napadaše na Turčina, gdje bi samo mogla, te ga nastojaše domamiti u planinu, gdje bijahu ostali Poljičani u zasjedi. Nu Turci se ne dadoše prevariti. Na to se veliki knez Jura Pavić dne 27. ožujka god. 1649. spusti sa svimi Poljičani s planine u nizinu, te se svom silom obori na Turke i

Digitized by Google

natjera ih u bieg. Množina bježećih Turaka pogibe u 200′ duboku ponoru, kojim se visoka ravnica iznad sela Zakućca svršuje.

Poljičani bjehu pomogli Mletčanom uzeti i tvrdi grad Klis, nu nezahvalni Mletčani počeše sada od njih zahtievati god. 1651. harač i to pol groša od svake kuće. Na to se skupi sbor Poljički pod crkvom sv. Jurja. Bijahu tuj od poglavarâ veliki knez Jura Pavić, vojvoda Luka Rošić, knez Ivaniš Novaković i knez Stipan Bobetić kao prokuratori vlastele, zatim knez Miho Oćašić i Ivan Lukačević prokuratur didića, napokon kančelir Andrija Ivanišević. Na predlog velikoga kneza bje zaključeno da se mletačkoj republici plaća harač od 200 groša u ime ukupne župe, „bez da bude smetnja svake godine pobrojivat kuće, na koje bi se vadilo po pol groša".

Godina 1666—1670. spominje se kao poljički veliki knez Jura Sinovčić, g. 1677. Pavao Sučić, a g. 1772. i 1773. Frane Pavić. Za ovoga potonjega kneza bjehu se porodile razpre medju vlastelići i didići, koje turiše tu plemićku občinu u nazadak.

Po padu republike mletačke bijahu Poljica najprije pod Austrijom (g. 1798—1806.), a od g. 1806. pod Francezkom. Za francezke vlade postrada i propade ta plemićka župa.

Rusi naime, tada ljuti protivnici Francezâ, bjehu pros. 1806. zauzeli otok Brač, te nastojahu odavle pobuniti hrvatski narod na susjednom kopnu proti francezkoj vladi (Jakobincem). Nastojanje im uspije. Slobode željni Poljičani poslušaju ih rado, potaknuti bračkim upraviteljem Matom Kovačićem, bivšim kančelirom svojim, koji se je osobito liepo pazio sa popovi njihovimi. Uz Poljičane podigoše se i žitelji Makarske krajine. Poljičani dobiše pomoć od uskoka iz Radobolje (Kreševo i Katuni), te dne 6. lipnja g. 1806. udariše na malenu francezku četu izpod Duća. Razbivši ju htjedoše 7. lipnja Franceze protjerati iz Stobreča, ali ne uspješe; nu zato zauzeše noću od 7. na 8. lipnja veoma važno mjesto na Balkunu. I rusko brodovlje (od 10—12 brodova) dodje do ušća Žrnovnice, te izkrca do 400 vojnika. Nu ni Francezi ne krzmahu. Već 8. lipnja navališe oni na Balkun, gdje bjehu zasjeli Poljičani. Borilo se cio dan do podne, dok nije druga francezka vojska kroz Mosor zašla Poljičanom za ledja i tako pobjedu odlučila. Bježeći Poljičani nagnaše na rusko brodove, a obrane lišena Poljica ostadoše sada otvorena Francezom da ih robe i pale. Francezi su zbilja sada išli od sela do sela, te su sve uništili, što nisu mogli sobom ponieti.

Digitized by Google

Samo pet sela, koja ne bjehu ustala, ostade čitavih, te se amo sklonuše mnogi nedužni žitelji ustaških i poharanih katuna. Robljenju i haranju učini kraj tek dolazak gjenerala i upravitelja dalmatinskoga *Marmonta* u Poljica. Dne 13. lipnja proglasi on iz glavnoga stana u Gatih, da se svi bjegunci mogu vratiti svomu domu; jedino glave ustanka, velikoga kneza Ivana Čovića sa sedam malih knezova, vojevodu, kančelira, vikara i četiri druga kolovodje osudi, da se ustriele, njihove kuće da se razvale, a imanja im oduzmu. Zadnji veliki knez Poljički *Ivan Čović* umakne medjutim sretno gorkoj sudbini. On zajedno sa nekoliko drugova i sa kovčegom (u kojem bijahu spremljena pisma Poljičke župe) pobjegne u Petrograd. Tuj dobi malu mirovinu i umre doskora.

S ove nesreće propadoše Poljica sasvim. Uslied haranja i robljenja francezkoga nestade dosadanjega blagostanja, te se narod ne uzmognu nikada više pridići. Osim toga izjednačiše Francezi plemiće Poljičane sasvim sa ostalimi žitelji Dalmacije, nametnuvši im desetinu i sve druge javne terete. Tako nestade plemićke župe Poljičke.

Dan danas živi ime „Poljica“ samo u narodu, pošto je nekadanja župa Poljička raztrojena. Gornji i Dolnji Dolac, Trambusi i Srijani spadaju pod Sinj, sela Kostanje, Zvečanje, Čisla (Čičla), Gat, Dubrava, Tugari, Naklice, Duće i Truše pod Omiš, a Sitno, Srinjine, Jesenice i Postrana pod Spljet. Na prostoru bivše občine Poljičke živi sada preko 9200 duša u 1376 kuća. Žitelji se nekadanjah Poljica odlikuju još i danas osobitom radinosti, a zemlja im rodi poglavito vinom i uljem, zatim napose višnjom od koje se pravi glasoviti maraskino.

Brač (Brazza), najveći je i najnapučeniji otok u Dalmaciji. Velik je 7·2□ zemlj. milje, sličan je nepravilnoj elipsi (jajetu), a obseg mu broji do 15 milja. Dužina mu od zapada k iztoku broji $5^1/_2$ milje; širina na iztočnoj strani do $^3/_4$, a na zapadnoj strani $1^3/_4$ milje. Položaj Brača veoma je liep i zgodan. Sjeverna mu strana okrenuta je prema Omišu i Spljetu, iztočna prema Makarskoj, južna naprama otoku Hvaru, a zapadna prema otoku Suletu. Do $5^1/_2$ milje dugi i jednu milju široki konao

Digitized by Google

bračkí dieli ga od kopna, konao hvarski raztavlja ga od otoka Hvara, a tiesno vrata spljetskih od otoka Suleta.

Otok Brač veoma je gorovit. Gore se na njem nižu u tri postepene reda od zapada prema iztoku. Najviši je niz ili red gora na južnoj obali, gdje se iznad trgovišta Bola uzdiže vrhunac *Sutvid* ili *Sveti Vid* (785 m.), najviši vrh na svem dalmatinskom otočju. Krasan li se širi vidik sa toga vrhunca. Prema sjeveru vidi se ugledni Spljet i kameni Klis, Trogir sa otoci Čiovo i Drivenik, prema sjeveroiztoku i iztoku sladi se oko zrijuć gorostasnu planinu Biokovo i Makarsko primorje, prama jugu vide se otoci Hvar, Korčula i Vis, a na zapadnoj strani gleda oko preko školjića Svetca široko more jadransko. Dolinâ i nizinâ ima na Braču sred vapnenih gora veoma malo. Oko Nerezišća i nekih drugih mjesta ima nekoliko omanjih polja, ali sva ta polja zapremaju zajedno tek 2515 rali. Kraj toga strada otok Brač, kako i sve druge vapnene zemlje, sa oskudice vode. Samo na dva mjesta, kod Bola i Škripa, ima žive vode; zdenci i lokve, poimence Vele Lokve, Male Lokve, Glogovica, Vrbnica i Poganica odviše su visoke i daleke, te imaju ljeti samo mlaku i kalnu vodu. Po tom se dogadja, da u ljetno doba nema na cielom otoku svježe ni zdrave vode. Podnebje Brača toplo je i blago, kakono po svoj južnoj pomorskoj Dalmaciji. Velika toplota i dostatna kiša čine, da na ovom otoku uspieva mnogo riedkoga bilja, zatim južno voće, poimence mendula, smokva i maslina.

Premda na cielom otoku imade samo 2515 rali polja, rodi ipak na tom malenom prostoru žito veoma obilno. Po obroncih planinskih i po bregovih imade mnogo pašnjaka (preko 25.000 rali), na kojih raste veoma

Digitized by Google

sočno i mirisno bilje. Na ovih pašnjacih pasu mnogobrojne ovce i koze, koje se odlikuju vanredno tečnim mesom i daju izvrstno mlieko, od kojega se pravi glasovit sir. Najbolje rodi na otoku Braču vino. Na daleko je poznato bračko vino „Vugava“, vele sladko i mirisno, te se može natjecati s najboljim vinom južno-francezkim i španjolskim. Vugave rodi godimice do 200 hektol., a prodaje se veoma skupo. Osim Vugave rode na Braču i druga vina, poimence: Crljenjak sličan Malagi, Tribjan (od francezkoga très-bien, pošto je ta loza u novije vrieme iz Francezke unesena) i Proseko, koji su opet srodni ciparskomu vinu. Vino je u obće najglavniji prihod Bračana, te ga rodi na otoku godimice do 80.000 barila. Kako Brač obiluje sočnimi pašnjaci, nije čudo, da na njem ovce i koze osobito uspievaju. Već stari rimski pisac Plinius veli, da je Brač na daleko hvaljen sa svojih dobrih i tečnih koza („capris laudata Bratia“). Dan danas ne goje Bračani više toliko koza (na otoku ima ih svega oko 2100), ali tim više ovaca, kojih ima na otoku do 6000. Pašnjaci su brački u obće tako na glasu, da se obično veli, kad koja koza smalakše ili okržljavi, neka se prenese za koji tjedan na Brač, da će tamo sigurno ozdraviti i opet se ugojiti. Na Braču ima nadalje do 1200 konja i mazga, i preko 900 magaraca, koji su u tih kršnih predjelih osobito koristni. Goveda ima razmjerno malo. Vapnene i kršne gore na Braču ne kriju dragocjenih dragulja ni tvrda željeza. Mjestimice ipak lomi se veoma liep kamen za gradju. Kamenoloma ima napose kod Milne, Pučišća i kod Selaca. Pričaju, da je nekoć bio kamenolom izmedju Škripa i Spliske (Splitske), te da je odatle vadio kamen glasoviti car Dioklecijan, kadno je gradio svoju liepu palaču kod grada Salone. I crne zemne smole (asfalta) ima na Braču, osobito kod Nerezišća i Škripa.

Digitized by Google

Otok Brač ima u svem 18.330 žitelja (2544 na □ milji.) Žitelji ovi prebivaju u 7 trgovišta (varoši) i 15 ovećih sela, koja se kao i trgovišta steru najvećim dielom uz morsku obalu. Trgovišta jesu: 1) *Supetar* (S. Pietro), sa 442 kuće i 1700 žitelja, glavno mjesto cieloga otoka, stere se na sjeverozapadnoj obali, te gleda ravno prama Spljetu. 2) *Nerezišće* (Neresi), u sredini zemlje, bijaše nekoć glavno mjesto otoka, dok je Brač stradao od navala gusarskih. Imade sada 230 kuća i 1139 žitelja. 3) *Stivanj* (S. Giovanni), na moru, Supetru na zapadu, broji 340 kuća i 1666 žitelja. 4) *Milna* sa 362 kuće i 2253 stanovnika. Leži na zapadnoj obali, te ima veoma liepu crkvu i zgodnu luku, u koju se parobrodi svraćaju, kada idu u Spljet ili iz Spljeta. 5) *Pučišće* na sjevernoj obali, sa 325 kuća i 1526 stanovnika. 6) *Bol*, sa 398 kuća i 1631 žitelj, na južnoj obali, na podnožju kršnih gora, udaljen je od otoka Hvara samo $1^1/_2$ zem. milje. U Bolu su najbolje i najljepše kuće svega otoka. 7) *Postire*, na sjevernoj obali naprama Omišu, broji 269 kuća i 1194 stanovnika.

Kako Brač rodi obilno vinom, a ponešto i drugimi prirodninami, Bračani su prometni ljudi te trguju mnogo po moru. Pri tom ih pomaže i ta okolnost, što otok ima zgodne luke, koje su brodovom sjegurna obrana od morske oluje. Najbolje luke jesu: Ložišće, Milna i Bobovišće, u koje se mogu skloniti i najveće ladje. Bračani trguju mnogo po moru; oni voze svoja vrstna vina u Zadar, Obrovac, Senj, Bag, dapače i u same Mletke.

Brač se u starih pismih i piscih zove različitimi imeni. Scylax zove ga Cratia, Plinius Brattia, Polybius Bractia; u srednjem vieku car Konstantin Βάρτζω i Βράτζης, a Toma arcidjakon Brachia.

Najstarija povjest otoka veoma je tamna. Kaže se da su još Grci iz Ambracije kod današnjega sela Škripa osnovali grad,

*

Digitized by Google

koji su prozvali Bratia. Prije da se je otok zvao Dyschelados. Po starinah nadjenih osobito u okolišu Škripa može se ipak ustanoviti, da je na Braču kao i na susjednih otocih nekoć grčka uljudba (kultura) cvjetala, a zatim da je otok bio pod Rimljani. Kaže se, da je carica Jelena, mati Konstantina Velikoga, bila rodom Bračanka. Za cara Justinijana razoriše iztočni Goti grad Brač te opustošiše gotovo sasvim taj otok, tako da je na njem ostalo malo ljudi. Kadno je grad Salona propao početkom 7. stoljeća, velik se dio Salonjana preseli na Brač, te življahu ovdje pod vrhovničtvom byzantskih careva prilično neovisno, obradjujuć zemlju i trgujuć po moru. Mnogi se doduše bjegunci preseliše kasnije u Spljet, nu ipak ostade na otoku preko 40 porodica. U to napučiše Brač Slovjeni, koji utemeljiše mnogo novih naselbina, tako da je napokon Brač postao sasvim slovjenski otok. Ostatci latinskih (romanskih) žitelja moradjahu im danak plaćati. U polovini 10. stoljeća pripadaše Brač kneževini Neretavskoj, koja je vladala takodjer susjednimi otoci. Kasnije oko god. 998. podložiše Mletčani ovaj otok svojoj vlasti, te prenješe sielo uprave uprave iz Bola, koji bješe car Oto II. razorio, u Nerezišće. Nu već u 11. stoljeću otrese se Brač zaštite mletačke i spade pod hrvatskoga kralja Petra Krešimira. Uz Hrvatsku i Dalmaciju ostade takodjer za Zvonimira i Stjepana II. Oko g. 1080. kupi Petar Černe, opat benediktinskoga manastira u Selu kod Spljeta, neki posjed na otoku Braču.

Postavši kralj Koloman g. 1102—1105. kraljem Hrvatske i Dalmacije, zapade ga i otok Brač. Iz jedne povelje od 2. siečnja god. 1111. razabiremo tadanje stanje otoka. Bračem upravljaše tada knez Stjepan (gubernante glorioso comite Stephano), a uzanj bijahu sudci (iudices) Radovan Slavogostov i Ivan Matijević. Od žitelja se napominju plemići (nobiles), a medju njimi se poimence navode Jura Jurjević, Ciprijan Pobrinić i Vid Stanislav. Ovaj potonji darova iste godine svoju zemlju Strmena prodol crkvi sv. Jurja u Straževniku. Po netom iztaknutih mjestnih i osobnih imenih jasno se vidi, da je Brač bio godine 1111. sasvim hrvatski otok.

Otok Brač uživaše za hrvatsko-ugarskih vladara posebne povlasti, koje mu medju inimi potvrdi i kralj Stjepan III. Nu u prkos tomu nemaše Brač mira od susjednih gusara omiških, koje su vodili knezovi Kačići. Kralj Andrija II. opominjaše doduše

Digitized by Google

kneza Malduča Kačića, da pusti Bračane na miru, nu njegov sin Osor nastavi navale na Brač, te ga napokon podloži svojoj vlasti. Bračani zato smatrahu Spljećane za svoje osloboditelje, kadno su ovi zarativši se sa Omišani osvanuli g. 1240. pred otokom. Osor Kačić, knez brački, bijaše tada baš odsutan; a sretni Bračani predadoše sami sve imanje Omišana na otoku u ruke Spljećanom, kao stoku, goveda i druge stvari. Spljećani ostaviše za obranu Bračana na otoku posadu od 50 mladića, a na čelu im dva plemića: Lampredija i Stjepana. Kasnije htjede Osor otok opet osvojiti, ali ga domaći žitelji pomoćju spljetske posade odbiše. On sâm bi ranjen i zarobljen, a Brač bi tim privremeno oslobodjen Omišana i Kačića. Kad su g. 1242. Tatari provalili u Dalmaciju, mnoge su porodice iz Spljeta našle na Braču utočište, te su se na njem i stalno nastanile. Kasnije medjutim obnoviše Omišani svoje navale na otok, pa pošto opomene i prietnje ugarsko-hrvatskih vladara nisu ništa prudile, dadoše se Bračani g. 1278. sasvim u mletačku zaštitu uz obećanje, da će uvieke mletačkoga plemića birati za svoga kneza. Omišani sada, da se za to Bračanom osvete, navališe jedne noći na otok, te zapališe kneževu palaču u Nerezišću. Pismohrana i štatuti izgoriše, a sâm knez jedva živ umače. Iza ove nesreće križali su morem neprestance mletački brodovi, a ujedno bi novi štatut sastavljen, koji bje godine 1656. štampan.

Za vojne kralja Ljudevita I. sa Mletčani svratiše se Bračani dobre volje god. 1357. pod vlast hrvatsko-ugarskih vladara. Kralj im potvrdi sve povlasti i prava. Po smrti kralja Ljudevita dade se Brač pod okrilje bosanskoga kralja Stjepana Tvrtka I., koji mu dne 22. srpnja 1390. u Sutisci gradu potvrdi sve povlastice. Tom prilikom desili su se na kraljevu dvoru u Sutisci poslanici brački: Jura Dujmov, Nikša Petrulov i Mihajlo Baloj, koji se u ime ciele obćine i otoka zakleše, da će uvieke vjerni biti kralju Tvrtku i njegovim nasljednikom. Tvrtko im zato dozvoli, da si sami biraju po volji kneza izmedju bosanskih boljara, nu kralj da će ga potvrditi. Osim toga im obeća, da ne će pobirati drugoga poreza, nego dosadanju tridesetinu i carinu od soli. Kralj Ladislav Napuljski potvrdi doduše poslanikom bračkim ove iste povlastice g. 1403. u Zadru, nu još iste godine dne 5. listopada pokloni on taj otok velikomu vojvodi Hrvoju, kojega bješe u to učinio hercegom spljetskim. Kasnije g. 1413. darova kralj

Digitized by Google

Sigismundo otok Brač Dubrovčanom, nu već g. 1417. oduze im ga na ponuku kraljice, te ga proglasi (zajedno sa susjednimi otoci) kraljevskim imanjem. God. 1420. medjutim dadoše se Bračani dobrovoljno opet pod zaštitu mletačku. Otokom vladaše odsele (ko i sa drugimi gradovi Dalmacije) knez iz zMletaka po posebnu štatutu. Knez taj stolovaše izprva na Hvaru i pobiraše za plaću dohodke od mjesta Bola, nu god. 1425. prenese svoju stolicu na otok Brač. Crkveno bijaše Brač izprva poput Hvara podložen neposredno crkvi solinsko-spljetskoj, koja je namještala za oba otoka jednoga arcidjakona. Nu g. 1145. protjeraše žitelji spljetskoga arcidjakona, a godine 1185. osnovana bi na pokrajinskom crkvenom saboru u Spljetu biskupija Hvarska sa sielom u Hvaru, te joj bjehu uz Hvar podloženi i susjedni otoci Brač, Vis, Korčula i Lastovo. Hvarski biskup imao je odsele na Braču namjestnika (vikara), kojemu bijahu podložni dekani u Nezerišću i Supetru.

Za gospodstva francezkoga osvoji otok Brač ruska mornarica mjeseca prosinca 1806. Francezki činovnici moradoše otok ostaviti, a upraviteljem bračkim postade Mate Kovačić iz Pučišća. Nu uslied mira u Tilsitu (g. 1807.) ostave Rusi otok, te ga Francezi na novo posjednu i zadrže, dok nisu svu Dalmaciju morali ostaviti austrijskomu vladaru Franji I.

Pošto Bračani misle, da se je na njihovu otoku narodila Jelena, mati cara Konstantina Velikoga, to slave dan 14. rujna, kada je Jelena našla sveti križ, kao osobit svetak. Uz Jelenu štuju još sv. Jurja, zatim sv. Roka kao branitelja od kuge, koja je g. 1434—1436. Brač ljuto morila.

Sulet ili Suleta (Maslinica, talij. Solta), otok na sjeverozapadu Braču, od kojega ga dieli tek $^1/_8$ milje uzko morsko tiesno. Od kopna i otoka Čiova razstavlja ga konao spljetski, a od otoka Drvenika $^3/_4$ milje dugi, a $^1/_2$ milje široki konao Suletski. Otok Sulet dug je od sjeverozapada prema jugoiztoku $2^1/_2$ milje, a širok je preko $^1/_2$ milje. Sulet je prilično gorovit (najviši vrh mu broji 248 met.); jedino gotovo u sredini otoka prostire se prostrana dolina od sela Grohotâ do Maslinice, koja je dobro obradjena, te na njoj liepo uspieva žito,

Digitized by Google

vinova loza, masline i mendule. Na otoku Suletu izvodi se osobito vrstan med, koji je daleko poznat, te rabi za liek.

Sulet ima 2328 žitelja, koji stanuju u sedam sela. Najveće je selo upravo u sredini otoka, po imenu *Grohote*, koje ima 135 kuća i 855 žitelja. Ostala su sela: Krušica, Maslinica (Porto Oliveto, dobra luka), Stomorska, Selo dolnje (Villa inferiore), Selo srednje (Villa media) i Selo gornje (Villa superiore). Najveći dio otoka pripadaše u prijašnje doba obćini spljetskoj, koja je svoje zemlje iznajmljivala (god. 1553. za 680 dukata), a ostali dio bijaše u rukama imućnih Spljećana, koji su tuj imali svoje ljetnike.

Otok Sulet bijaše poznat već starim Grkom i Rimljanom pod imenom *Olyntha*, *Solentia* i *Solenta*. Nagadjaju, da je bio u prastaro doba napučen od grčkih doseljenika iz grada Olyntha u Maćedoniji. U 7. stoljeću po Is., kad su Hrvati razorili grad Salonu, žitelji nesretne Salone najprvo se spasiše na otok Sulet. Kasnije spade taj otok pod novo utemeljeni Spljet i ostade uzanj. Neprijatelji Spljećana, da bi im se osvetili, češće bi navaljivali na njihov Sulet. Tako bi Sulet više puta opustošen; god. 1240. od Omišana, a 1357 i 1418. od Mletčana. God. 1553. bila su na otoku četiri sela, a ognjištâ u tri glavna sela 200.

Suletu na sjeverozapadu prema poluotoku Bosiljini uzdižu se iz mora dva naseljena otoka: *Drvenik* ili *Drivenik veliki* (Zirona grande), i *Drvenik mali* (Zirona piccola).

6. Sinjski kotar obuhvaća dvie starohrvatske župe: *vrhričku* (oko izvora Cetine) i *cetinsku* (današnje Sinjsko polje).

Sinj (Sign) je najveće i najznatnije trgovište prekozagorske Dalmacije. Prostire se na zapadnom kraju Sinjskoga polja po obróncih 448 met. visokoga brda, kojemu se na vrhu uzdižu ruševine *staroga grada Sinja*.

Digitized by Google

Sinj je izprekrižan prostranimi i prilično ravnimi ulicami, uzduž kojih se nižu povorke kuća, a opasan je vrtovi i njivami, te nakićen voćkami i jablani, tako da veoma prijatno i čarobno izgleda. Glavna cesta, što Sinj presieca, u sredini se mjesta razmiče u četverokutan i dosta velik trg, koji je ovećimi zgradami obkružen, dočim se po dnu trga uzdiže ovisoka crkva Franjevaca (zajedno i župna crkva), više zamjerna radi čistoće i skladna reda, u kom je uzdržana, nego radi vriednosti mletačkoga sloga, u kom je gradjena. U dneve svetčane i pazarne (sriedom i subotom) predstavlja se trg Sinjski kao kićena i živahna dvorana, jer su sve naokolo bogato okićeni dućani, napunjene kavane, a uz to živahno prohodjivanje neizmjernoga puka, mnogostrani uzori i običaji, koji se u jedno stiču, dajn prizore čudne i ugodne, što se nigdje u Dalmaciji ne vidjaju.

Kao što je puk cielog predjela čist, liep i veseo, tako nije čistijega, urednijega ni opranijega mjesta do Sinja. Kao mjesto novije ne posjeduje niti zamiernih zgrada niti umjetničkih riedkosti, ali se gizda prirodnimi ljepotami. Sa liepog gledišta *Žankove glavice* krasan se vidik otvara na sve strane. Put iztoka na spodobu zelene lepeze raztvara se ravno Sinjsko polje od Glavice do Vedrina 1½ zemlj. milje dugo, a od Turjaka do Udovičića 1 milju široko. Po dnu njega *Cetina* rieka, obilnimi pritoci nadojena, lagano se vijuga, ob lievi brieg koje ćelavi *Prolog* sa vrhunci Janjčije brdo, Obišenjak i Tovarnica od sjevera k jugoiztoku se uzvija. Pri dnu Prologa poput obrve lomna se stere podina (Stufenland) od Dabra do Čačvine, sa prisojnimi cetinskimi seli od Bajagića do Trilja, izpretrgana dragami potokâ: Rumina, Kosinca, Krenice, Rude, Graba, Jabuke i Vedrina. — Od jugozapada na vidik se iztiče golo brdo Visoka, pram podne pomalja se Mosorska kosa, a prizor zatvara na daleko u otražku Biokovo gordo, kao što na zapad ko jogun vitez na poprištu koči se do 448 met. visoko, strmo i klisurasto brdo, vrh kojega vise odrtine *starog Sinja* grada. — Ako putnika spopade zlovolja preko ljuti

Digitized by Google

dugopoljske i samotne vrletne Mojanke, veselje ga obujme, kad nenadano ko kićena nevjesta oku mu se predstavi Sinjska krasna dolina, koja, ako se sitno s golemim uzporediti smije, nalik je čudnovitoj dolini Nilskoj u tom, što od listopada do svibnja, kad Cetina bregove prikipi, u veličajno se jezero pretvori. Sinjsko se polje u vrieme žetve predstavlja kao široko sinje more sa zlatkajućim se, prelievajućim talasjem, kojim jutrenja i večernja tiha povjetarca ljuljackaju. Izprepriečeno je poredanimi, tankovitimi jablani, velikimi oranicami, cvjetnimi i miomirisnimi livadami, gdje je leglo nebrojenih prepelica i ugodno razkošje inostranskih i domaćih lovaca. „*Da nije bure i nevjere*“, veli narodna poslovica, „*ne bi bilo Sinja do Misira*“.

Trgovište Sinj broji u svem 433 kuće i 2243 žitelja. Žitelji mu se uz poljodjelstvo bave mnogo i trgovinom, pošto je Sinj znamenito mjesto za trgovinu izmedju Bosne i primorske Dalmacije. Glavni proizvodi, kojimi se trguje, jesu konji i goveda, zatim žito, drvo, vuna, voće itd. Trgovinu pomažu ceste, vodeće u Spljet (na zapad), u Bosnu do Livna (na iztok), u Knin (na sjever), i u Imotski (na jug).

Sinj je glavno mjesto istoimenoga kotara i obćine, stoga i stolica svih kotarskih oblasti i ureda, zatim sielo zapovjedničtvu 80. čete dalmatinskih domobranskih strielaca. Za nabožne svrhe brine se vrlo ugledni samostan Franjevaca; a za prosvjetu imadu pučke početne mužke i ženske učione, zatim gimnazija, (sada privatna) otvorena izvanrednim slavljem dne 12. pros. 1854. kao „kao prva hrvatska gimnazija“ u Dalmaciji. Osim toga ima u Sinju poljodjeljsko družtvo, pučka banka, čitaonica itd.

O povjesti Sinja i Sinjskoga polja evo nekoliko podataka. Sinjsko polje spominje se u staro doba uviek kao „*Cetinska župa*“; samomu gradu Sinju nalazimo prvi put spomena g. 1402.

Cetinsku župu poznaje već u polovici 10. stoljeća grčki car Konstantin Bagrenorodjeni, te ju zove „ἡ Τζέντζηνα.“ Oko g. 1045. spadaše „comitatus Cetinae“ u crkvenom obziru pod nadbiskupiju spljetsku. Za narodnih vladara spominju se kao cetinski

Digitized by Google

županí: Dragomir (1069), Pribin (1076—1080) i Višan (1089). Godine 1103. potvrdi kralj Koloman nadbiskupiji spljetskoj selo Stolac u cetinskoj župi, a uz to i pravo na desetinu u cieloj župi. Sjegurno je već tada u cetinskoj župi stojao *Cetingrad*, koji se kasnije spominje. God. 1145. spominje se „Mirata iupanus de Cetina."

Godine 1210. pokloni kralj Andrija II. tadanjemu šibenskomu knezu Domaldu, sinu Saracenovu, za njegovu vjernu službu *Cetingrad i Trilj* u cetinskoj župi (terram nomine Chetyna et Tryl.) Po ovom Domaldu zavladaše Cetingradom i Triljem knezovi Nelipići, od kojih se osobito ističe Ivan knez Nelipić u prvoj polovini 14. stoljeća. Ovaj Nelipić nije bio samo gospodar Cetingradu, nego i gradu Kninu u kninskoj župi. Kad je kasnije kralj Ljudevit I. udovi istoga Nelipića, Vladislavi i sinu njezinu Ivanu II. Nelipiću oteo g. 1345. grad Knin, naknadi im gubitak Knina tako, da je mladomu Ivanu II. Nelipiću darovao cielu župu cetinsku sa svimi pripadci i pravi, koje je dosele vršila u toj župi sama kruna (districtum Chetyne cum omnibus suis pertinentiis).

Ovako postade Ivan II. Nelipić nasljednim županom ili knezom u župi cetinskoj, a kasnije ga učini kralj Ljudevit oko god. 1365. još i županom Vrbasa i Sane u današnjoj Bosni. Ivan II. Nelipić kao župan cetinski nije imao sve zemlje iste župe u svojoj ruci; pored njega spominju se niži plemići, koji imadu svoje plemeništine. Tako znademo, da je g. 1369. imao neki „Scemlien" (sin Pavlov) sa svojim sinom Nenadom selo Lučane i druga u svojim rukama (Luchan, Zopcich et Walmasan in districtu Zetine). U isto doba spominje se i crkva sv. Luke u Cetinu (ecclesia sancti Luce de Cetina).

Posljednji od roda Nelipićeva jest knez Ivan III. ili Ivaniš, koji se u jednoj hrvatskoj povelji od g. 1416. piše: „Mi Ivaniš, ban, knez cetinski, kliški, ramski i omiški". Sestra ovoga Ivaniša, po imenu Jelena, bijaše udata za glasovitoga vojvodu Hrvoju Vukčića, koji se u to vrieme više puta javlja u cetinskoj župi. Tako izdade Hrvoje g. 1393. u *Lučanih* neko pismo; a g. 1402. dne 13. svibnja obećavaše on iz *Sinja (Tzigni in Cetina)* Trogiranom i Šibenčanom u ime bosanskoga kralja Stjepana Ostoje potvrdu njihovih povlastica. Ovo je prvi put, što se Sinj u povjesti spominje.

Digitized by Google

Ivaniš Nelipić bijaše gospodar Sinja sve do smrti svoje 1435. Poslie smrti njegove zapade Sinj Talovićе. G. 1442. nalazimo bana hrvatskoga Petra Talovića kao gospodara Sinja i Cetinske župe. G. 1469. spominje se u Cetingradu samostan Franjevaca.

Poslie pada Bosne prietila je Sinju i cetinskoj župi dnevna pogibelj. Godine 1513. javlja palatin i ban hrvatski Mirko Perenji podbanu Baćanu, da bi iste godine za posljednje navale bio Sinj sigurno pao u turske ruke, da se nije rieka Cetina razlila bila (nisi fluvius Zetina fuisset innundatus, castrum *Zym* a Thurcis fuisset interceptum). Kastelanom grada Sinja bijaše tada neki Ivan Izdarmčić (Joanni Izdarmchyth, castelano castrorum nostrorum Chyz et Syn). Uzprkos neprestanim navalam turskim branio se je Sinj sve do g. 1536., kad im ga za novac izdade *Ivan Bilić*, zapovjednik njegov.

U turskih rukuh ostade sada Sinj sve do g. 1686. Ove godine oteše im ga junaci Stojan Janković i Don Ivan Grčić. Turci su doduše iza toga više puta nanj udarali, ne bi li ga opet osvojili, ali svaki put bjehu junački dočekani. Najstrahovitiji nasrtaj turski bijaše u tako zvanom sinjskom ratu g. 1715., kada serasker Mehmed bosanski paša, okupivši silnu vojsku od 80.000 momaka, i ogromnimi bojnimi spravami obskrbivši ju, naumio bješe Sinj i svu Dalmaciju osvojiti. Pošto Turci svu okolicu strahovito poharaše i sve, što im ruku dopade, poubijaše, prikupivši sve sile počeše 7. kolovoza najžešće na Sinj jurišati i sa svih strana oganj nanj sipati. U Sinju bili su sami cetinski junaci, i pred njimi Franjevac glasoviti *Vučković Pavao*, sa jedva dvie sto redovite vojske pod upravom providura Jurja Balbia. Ovi ne samo odolješe svim turskim navalam, nego 14. kolovoza, kada Turci najžešći juriš učiniše, prve i druge bedeme osvojiše, Turke suzbiše, te ih goneć do Hana potisnuše. Preko 11.000 Turaka ostade mrtvih, a na dan majke Božje dne 15. kolovoza niti već jedan Turčin u svoj Cetini ne bijaše. Ova pobjeda spasila je cielu Dalmaciju. U Mletcih se je pobjeda toliko slavila, da je vieće u svojoj dvorani dalo naslikati Sinj od Turaka obsjednut i jurišanjem napadan. Sinjani pako na vječnu uspomenu sjajnoga junačtva ustanoviše junačku igru „Alku", koju jošter svake godine običavaju davati.

Što se je dosele u kratko o prošlosti Sinja reklo, tiče se samo starinskoga grada, od kojega su sada još samo ruševine

Digitized by Google

preostale. Gdje je pako sadašnji novi Sinj, ondje je bila pusta ledina do g. 1699., koje godine po nastojanju vrloga Vučkovića uz veliko slavlje i u prisuću providura Moceniga bi prvi temeljni kamen postavljen crkvi i samostanu franjevačkomu. Nu tek da je samostan svršen bio i jedva se Franjevci (pribjegli iz Rame u Bosni) unj smjestiše, bje g. 1715. od Turaka porušen. Odmah nakon sretno svršena rata sa Turci zasnova Vučković nalik kakvu talijanskomu „Chiostru" po ukusnu nacrtu veličanstveni samostan, pošto mu i mletačko vieće bješe obećalo pripomoć. Nu radi nepredvidjenih nezgoda i vrlo oskudnih sredstava bje samostan dovršen tek mjeseca studenoga 1723. Po tom samostan sa crkvom bijaše prva zgrada, okolo koje se okupi i savi gniezdo današnjega varoša Sinja, a pribjegli Franjevci iz Rame bijahu prvi činbenici gradjanskoga i prosvjetnoga života, koju zadaću sliede vjerno i današnji Franjevci, po čem je sva povjest novoga Sinja s njimi uzko do danas skopčana.

Pošto mnogi Sinjani u vrieme posljednjega rata g. 1715 ostadoše bez kuće i kućišta, ustupiše im Franjevci najspremnije u svom predvorju zemljište za gradnju novih kuća. I one imućne obitelji, što im kuće u vrieme obsade bijahu oštećene, spuštahu se malo po malo na ustupljeno pod Kamečkom zemljište, te posagradiše veće i urednije kuće. Tako se za malo godina današnja varoš naseli oko samostana. Kroz to vrieme na svoje troškove dovedoše iz daljega Franjevci liepu živu vodu „Janjetovac", jedan točak ustupiše na službu novoseocem u varošu, a drugi ulaz uvedoše u svoje predvorje. Do vlade francezke bilo je jošter mnogo porodica u starom gradu, ali Francezi sasvim srušiše zidove tvrdjavi od straha, da ih ne bi zauzeli ustaše, koje je bio podigao Franjevac *Ivan Miloševič* pod hrvatskom zastavom. Tim se i one spustiše i preseliše u novi današnji varoš (trgovište).

Već bi spomenuto, da su Sinjani na uspomenu sjajne svoje pobjede g. 1715. ustanovili narodnu igru „*Sinjska alka*" (tal. *giostra*). Alka jest trka konjâ i gadjanje kopljem; a trkat može samo, koji je iz Sinja i njegove okolice. Alku opisuje S. Milinović ovako:

„Svaki alkar mora da ima biesna konja, bogato narešena, a svi alkari bogato i gizdavo na narodnu su obučeni. Kalpak od ljute zvieri cviećem je ovjenčan, a labudovo perje trepti nizanj. Sablja niz bedro obješena visi, ječerma je zlatom, srebrom i

Digitized by Google

dragim kamenjem posuta, a dolama duga zaogrnjuje ga; u desnici je dugo koplje, a niz sedlo konja vise dvie kubure. — Ako igraču, kad trči, padne bilo s njega bilo s konja ma i najneznatnija stvarca, ništa mu ne valja, ma da i sred alke (obdulje) pogodi.

„Stoji obešeno kolce jedno na način prstena od željeza, preko kojega dvie šibice na križ smieraju, a u sredi je manje kolce, koje čini sredinu. Tko pogodi u sredinu, tri broja nosi; tko pod srednje kolce, dva; a tko nad njim, jedan. Tko udari u alku i ne ostane mu na koplju, već ju goni kopljem izpred sebe, dok ju podhvati i natakne, koliko puta u zraku dotakne ju, tri broja stiče. Svaki alkar trči tri put, i koji više brojeva učini, proglašen je od vojvode alkarskoga i trojice sudaca za slavodobitnika. Svaki alkar imade slugu bogato odjevena, koji mu koplje dodaje i konja prihvaća; a kadgod ima svaki igrač osim sluge i kuma, koji na konju jaši i prima od sluge koplje, ter ga igraču dodaje.“

„Eto je već došao dan igre, jurve od svih strana sviet trči, da vidi igru. Sudci polagano dolaze pod nakićenu sjenicu. Eto iz stana, gdje su se skupili: čauš izhodi noseć stieg razvijen; za njim idu pješaci u oružju i oklopih, sa ovimi kumovi na konjih, i napokon alkari na biesnih konjih. Čuje se zvuk glasbe, hržnja konja, zvek oružja, udaranje u diple i svirale, žamor puka: eto ih! eto ih! — Kad su došli na urečeno mjesto, pozdravljaju kopljem sudce, zatim ini puk. Vojvoda ih oko sebe skupi, ter oni položiv koplja, slušaju njegov govor. Vojvoda u kratko kaže, kad i zašto je ova igra ustanovljena i kako se ima uzdržavati, zatim ih hrabri, da bi junački i vješto gadjali. Sad se uputе na mjesto, odkle počimaju trčati, najprije pješaci sluge, za njimi kumovi na konjih, zatim tri uzporedo u sredi nošeć starinski štit, a sa dvie strane po težki buzdovan; zatim vode dva „jedeka“ (konji prebogato opremljeni i srebrom podkovani). Iza ovih sliedi barjaktar razvitim stiegom, s lieva i desna protega dva konjanika s golimi sabljami, pak dva i dva alkara uzporedo stupaju, u sredi vojvoda, okolo njega četiri izabranija alkara, najposlije čauš potihano ide, koji sve uredjuje. Kad su došli, odkle se počima trčati, vraćaju se pješaci, kumovi i vojvoda praćen od četiri alkara na mjesto naznačeno pod sjenicu liepo napravljenu“.

„Svaki se je umirio. Glasnik viče, da se trči; eto ga prvi leti, svaki je nanj oči upro, svačije je srce od želje uzdrhtalo;

Digitized by Google

konj, bi rekao, zemlje se ne dotiče, plamen mu iz nozdrva suče, na njem alkar koplje nosi. Niti ga hitrost i brzina vilovitoga konja zanosi, već vješto okom mjeri i u obdulju (alku) smiera. Kada koji u sredinu zgodi, od svih strana kliče puk: „Živio". — Kada su se svi obredili trčati, opet pješaci, alkari, vojvoda i ostali odlaze kao i prvi put na mjesto odkle se trči; tuj se igrači ustave, a ostali se kao i prije na svoje mjesto vraćaju, i tako isto tri puta čine. Često se dogadja, da dva ili više ih jednako brojeva učine, tada se preigravaju, dok od njih jedan ne predobije. Kada su svršili trku, šalje vojvoda svoga pomoćnika da dovede slavodobitnika, komu u čast proslovi pohvalno slovo i dade mu svezati na koplje znak njegova slavodobića, a vas mu puk kliče: „Živio slavodobitnik!" Odatle se opet vraćaju u dvor čauša, gdje ih bogat stol čeka. U večer rodbina slavodobitnikova započimlje narodno kolo igrati pred njegovim dvorom i pjesme izvoditi, gdje zatim svaki kolo igra i u kolu popieva, ter slavodobitniku pripieva. Tako se dovršuje svečanost. Ova igra biva na rodjendan našega kralja".

Vojnić, selo na jugu Sinjskoga polja, imade 470 stanovnika. Selu Vojniću na iztoku bliže rieci Cetini uzdiže se strm brieg *Gardun,* gdje se vide svakovrstne zidine, zatim se nalaze stari novci, grobnice itd. Izpod briega Garduna tik uz rieku Cetinu stoji maleno, nu dosta liepo selo *Trilj,* sa rimokatoličkom crkvom i župom. Ovdje kod Trilja počima klanac Cetine, te je tuj na najužem mjestu Cetine u najnovije vrieme sagradjen liep kamen most preko rieke.

Na briegu Garduun steraše se još prije dolazka Rimljana glasoviti grad *Delminium,* glavno mjesto Delmatâ ili Dalmata. S ovoga tvrdoga grada branili su se Delmati od navala rimskih. Prvi put srazi se ovdje C. Marcius Figulus sa Delmati god. 156. prije Is. Njegov nasljednik P. Cornelius Scipio Nasica nastavi rat proti Delmatom, koji bjehu sa svih planina i vispoljana dohrlili, da obrane svoj glavni grad. Nu Scipio ih nadjača; on razori tvrdi Delminium i sravni ga sa zemljom, te mu više spomena nema. Na mjesto staroga Delminiuma podiže se kasnije na podnožju briega Garduna rimski grad *Tilurium* ondje, gdje stoji danas selo

Digitized by Google

Trilj. U njem se nastaniše i žitelji razorenoga Delminiuma, te se zato i žitelji grada Tiluriuma zovu koji put „Delminenses“. Grad Tilurium (Trilj) bijaše rimski municipium, a znamenit i stoga, što je kod njega (kao i danas kod Trilja) vodio most preko Cetine, koja se je nekoć zvala Hippus, a kasnije Tilurus. Ovaj rimski most na Cetini bje g. 184. po Is. popravljen, kako to svjedoči napis, nadjen god. 1849. kod današnjega Trilja. Neki tvrde, da se i danas još vidi kod malene vode, gdje je nekoć most bio; tada bo vire iz vode neizbrojni kolci, na koje je bio most naslonjen. Ovi kolci da su još tvrdi i neizbrisani.

Otok, selo sa 127 kuća i 822 stanovnika, na lievoj strani Cetine. I ovdje je nekoć bio grad, te se i danas zove mjesto „Gradina“, gdje je stajao. — *Lučane*, selo Sinju na sjeverozapadu u gorskoj kotlini, spomena vriedno, što je tuj nekoć u 15. stoljeću boravio herceg spljetski i veliki vojvoda Hrvoje Vukčić. — *Čitluk*, selo Sinju na sjeveru uz cestu sinjsko-vrličku. Tuj stajaše za Rimljana takodjer znameniti grad *Aequum*.

O položaju i ostatcih toga grada piše Š. Milinović: „Izmedju svih starina, koje se ovdje (kod Čitluka) vide, najbolje se još poznaju ostatci liepoga grada *Aequum*. Sagradjen je bio na sjeveru grada Sinja izmedju dva potoka, Ervace i Karakašice, uz rieku Cetinu u krasnom položaju, s lieva rieka, sa strane potoci, naokolo glavičice zelenih gora voćkami posadjene, polje svud dugo i široko okružavaše ga. Nije se dakle čuditi, što su rimska gospoda i gospoje iz Solina dohadjali ovamo ljetovati, ter si krasotom mjesta i ljepotom prirode ugadjati. Mnoge se starine na svih stranah vide. Netom k mjestu stupiš, opaziš stare mirine do jedan sežanj visoke, obrasle travom; ali živo pokazuju, koliki je grad bio i da je na četverouglasti način bio sagradjen. Vide se temelji mnogih zgrada, česti stupova izprebijanih, kamenja liepo istesana, ploča s napisi, nu malo da ne sve izprebijane, mnoge su i mnoge umetnute u zid kuća, nu krešuć ih, slova su obataljena niti se čitati mogu. Na glavici *Krin* uz Aequum vide se zidovi crkve kršćanske. — Iz Aequuma na lievu stranu Cetine prelazilo se je preko mosta u selo sada Bajagić zvano. Tuj se vidi, da su neke zgrade bile, a vidi se množina grobnica i kopajuć

Digitized by Google

nahodi se liepih mauzolejâ. Sve ovo svjedoči, da je bio ukop gradjana ekvejskih".

Hrvace ili *Ervace*, liepo i dražestno selo na brežuljku, Čitluku na sjeveru. Na vrhu brežuljka bieli se crkvica, te ova i kuće provirujuće izmedju drveća pružaju veoma liep prizor. Ervace ima 225 kuća i 1466 žitelja. — *Potravlje*, selo tri sata od Sinja k sjeverozapadu. Leži uz cestu sinjsko-vrličku, te ima 206 kuća i 1186 žitelja. Tuj ima neko mjesto „Zagradje", gdje daje nekoć stojao grad.

Vrlika, trgovište uz drum, što vodi iz Knina u Sinj. Vrliki na iztoku prostire se liepo *Vrljičko polje*, okićeno livadami, prostranimi oranicami, vinogradastimi i voćkastimi glavicami; a izpresječeno je vijugajućom se Cetinom, koja ovdje blizu izvire. Vrlika sama ima 129 kuća i 630 žitelja, koji se bave ponajpače ratarstvom i stočarstvom. U Vrliki ima ljekovito vrelo, koje ljeti i stranci ponešto polaze; a pôdrugi sat od Vrlike na vrelištu Cetine jest prekrasna i prostrana špilja, koja medju ostalim ima više (4) dvorana i 2 jezera. Iza današnjega trgovišta uzdižu se na strmoj hridi ruševine *staroga grada*.

Vrlika zvala se je u srednjem vieku *Vrhrika* (Verchreca, Verherica, Wrh Reka, Wrhyka, Vernicha). Prvi put spominje se g. 1185., a bijaše tada sielo istoimene župe hrvatske, koja spadaše crkveno pod kninsku biskupiju. Početkom 15. stoljeća sagradi vojvoda u župi Vrhriki grad *Prozor* (castrum Prosor), koji mu kasnije g. 1406. kralj Ladislav puljski potvrdi i uz to povjeri svu župu vrhričku (totam Verherica et Obrch). U to doba bijaše župa vrhrička naseljena hrvatskim plemenom *Čubranićâ*, kojemu se pribrajahu mnoge plemenite porodice, kao Lukačići, Klarići, Vladavići, Jurčiniči, Mihalići, Čubretići itd. Nu najznamenitija porodica od plemena Čubranića bijahu u Vrhriki *Berislavići*. Medju rotnimi sudci plemenitih Hrvata stola kninskoga, koji su g. 1451. u Kninu po hrvatskom pravu riešavali parbe, spominje

Digitized by Google

se i „Paval Berislavić s Vrhrike". Godinâ 1486. i 1487. opet spominje se u poveljah „nobilis Stephanus Berizlawych de Werh Reka".

Godine 1425. prvi put su Turci plienili Vrhriku i udarali na grad Vrhriku, ali ta navala bijaše mimogredna. Godine 1469. spominje se već u Vrhriki samostan Franjevaca (Varchrioc), kojemu se i sad još ostatci vide (kao i samostanske crkve) kod sela Vrilo Cetina. Ovdje blizu vide se u gori takodjer i ruševine nekoga staroga grada *Glavoša*. U obće je cielo Vrličko polje i okoliš mu pun ruševina od starih dvorova, crkava i drugih spomenika.

Koljane, oveće selo sa 306 kuća i 1370 stanovnika. — *Kievo*, selo sa 268 kuća i 1230 stanovnika. — *Dragović*, grčko-iztočni samostan nedaleko lieve obale rieke Cetine.

7. Imotski kotar prostire se Sinjskomu kotaru na jugoiztoku, te obuhvaća staro-hrvatsku *župu Imotsku*.

Imotski ili **Imoski**, trgovište uz bosansku medju, uzdiže se na obronku brda Podine, izpod kojega je puklo prostrano *Imotsko polje*. Ovo polje širi se od zapada prema iztoku u duljini od dvie milje, te se dieli na dvoje: na okruglo Proložačko polje na zapadu, i na Imotsko polje u užem smislu, koje se širi i preko dalmatinske medje u Bosnu. Poljem teče rieka (bolje potok) *Vrlika*, koji se gubi na bosanskoj zemlji u ponorih. Cielo imotsko polje, koje narod zove *Imota*, liepo je i pitomo, a naokolo njega poredala su se biela sela. Polje imotsko takodjer je dobrahno plodno, te na njem uspieva osobito kukuruz. Spomena je vriedno, da na samom polju imade veliko poljsko jezero, a naokolo polja više gorskih jezera.

Varoš ili trgovište Imotski priliči na prvi mah turskoj varoši, pošto se u njem ne niže kuća uz kuću, nego se uz svaku kuću prostiru vrtovi. Imotski imade u svem 217 kuća i 1100 žitelja. Od tih kuća jesu 29 njih

Digitized by Google

puste, a od ostalih tvore samo 175 trgovište, dočim ih je 13 razsijano. Kuće su sve kamene i dobro gradjene, a kamenimi pločami pokrite. Varoš je sielo kotarskoj oblasti i sudu. Osim toga ima u njoj franjevački samostan. Žitelji Imotskoga veoma su radini; najviše se bave poljodjelstvom; ali uza to i trguju mnogo sa susjednom Bosnom.

Iznad varoši uzdiže se stari grad Imotski (dug do 48 koraka), koji je veoma star i potiče još iz dobe vladara hrvatske krvi. Ovaj grad bijaše nekoć sielo starohrvatske župe Imote, nu po izumrću narodnih vladara spade pod kneževinu Hum i ostade uz nju sve do pada njezina pod Turke. U starom gradu živio je nekoć i herceg od sv. Save Stjepan Kosača, koji ga je po nekom Ljubomiru dao popraviti. God. 1503. i 1519. spominje se pod imenom „*Imoczka*“ u turskoj vlasti, te ostade u turskih ruku sve do god. 1717., kad im ga oteše Mletčani (providur Mocenigo). Iza toga bi grad zapušten i mjesto njega poče se dizati današnja varoš. I u istinu srušile su se već zidine staroga grada, samo je sred ruševina preostala crkvica; ali je pogibeljno ulaziti u grad, jer bi se mogao srušiti u bezdno. Izpod grada naime, koji gotovo sav lebdi u zraku, otvorilo se veliko bezdno izpunjeno vodom, koje se zove *Imotsko jezero*. Rub toga jezera obsizat će kilometar, a duboko je kakovih 100 metara. Mletčani i Turci bacali su sa zidina gradskih zločince i krivce u ovo bezdano jezero. Do dva kilometra Imotskomu na sjeveru ima drugo gorsko jezero, zvano *Crljeno jezero*, jer ga obrubljuju crvenkaste pećine i stiene. U tom jezeru živu malene ribice, koje narod zove *glavice*.

Proložac, selo $^3/_4$ milje Imotskomu na zapadu, broji 223 kuće i 1172 žitelja. Uz selo puklo je oveliko Pro-

Digitized by Google

ložačko jezero, u koje se slieva potok Topol i druge vode. U sred jezera zeleni se krasni otočić Proložac, a na njem stojaše nekoć maleni franjevački samostan. Nu god. 1609. bjehu Franjevci odatle izagnani, te se preseliše u Omiš, gdje osnovaše samostan, koji i danas stoji. Mjesto Proložac spominje se g. 1519. pod imenom „Prylosacz“. I ovo mjesto bijaše nekoć u vlasti hercega od sv. Save, Stjepana Kosače, a kasnije pade pod Turčina. — *Čista*, selo u sjevernom dielu imotskoga kotara, sa 242 kuće i 1216 žitelja. Uz ovo selo tekla je nekoć rimska cesta, koja je vodila od Trilja na Cetini k Neretvi (gradu Naroni-Norinu). Neki misle, da je kod današnjega sela Čiste ili blizu njega bila rimska naselbina *Tronum*.

Lovreć, selo sa 200 razštrkanih kuća izmedju dva brda, broji 1135 žitelja. I uz ovo je selo vodila rimska cesta, te neki slute, da je ovdje stojao rimski kašteo *Bilubium*.*)

Okolica Lovreća obiluje starinami. Ostataka od zgradâ i gradinâ imaju vrhunci i glavice: *Vrh-Gradina*, *Trbotor* i *Sidać*. Izmedju Vrh-Gradine i Trbotora vodio je rimski put, koji obćenito zovu „Dioklecijanov put“. Za grad na Vrh-Gradini priča puk, da je u njem nekad kralj prebivao, te zove jedan dio zidine „Kraljevi dvori“ ili „Dvori Kraljevića Marka“. Izpod Gradine prostire se ljut, u sredini njezinoj jest okrugla umjetno napravljena ravan, na kojoj su obilježene točke; to mjesto zove narod „Kraljevića skakala“ ili „Skakala Kraljevića Marka“. U okolici Lovreća ima napokon velikih broj stećaka (nagrobnog kamenja srednjega vieka). U okolišu Lovreća živi neka porodica ili pleme Mrnjavci, brojeće 13 obitelji, koje sve tvrde, da vuku lozu od Kraljevića Marka.

*) Drugi opet misle, da je kod Lovreća bilo rimsko mjesto Tronum: — a Bilubium da je stojao bliže Imotskomu, kod Berinovca ili Prološca.

*

Digitized by Google

Lokvičić, selo Lovreću na jugu, ima 195 kuća i 1202 žitelja. — *Podbabje*, selo sa 358 kuća i 2157 stanovnika. — *Poljica*, selo sa 227 kuća i 1288 žitelja.

Runović, selo uz cestu, što vodi iz Imotskoga u Makarsku i Vrgorac. Broji 316 kuća i 1813 stanovnika. Ovdje stojaše za rimskoga vladanja znameniti grad *Novae*, uz koji je rimska cesta prolazila.

Grad Novae i žitelji njegovi „Novenses“ ili „cives Novenses“ spominju se mnogo puta. Novae bijahu rimski municipium upravljan duoviri. Žitelja toga grada sudjelovahu g. 184. po Isusu kod popravka mosta na rieci Cetini. Posljednji put spominju se Novae godine 532.; bijahu tada kršćanski grad, podredjen biskupiji Sarsenterskoj.

Slivno, selo u južnoj česti Imotskoga kotara, broji 236 kuća i 1260 žitelja.

8. Makarski kotar zaprema velik dio stare kneževine, koja se je u 9. i 10. stoljeću svala *Pagania*, *Narenta* ili *Maronia*, a žitelji njezini *Pagani* (Pogani), *Narentani* (Neretljani) ili tija i *Mariani* (Morjani = Primorci). Ova se je kneževina prostirala uz more od ušća rieke Cetine do rieke Neretve, a sizala je u današnju Hercegovinu. Osim toga spadali su na nju otoci Brač, Hvar, Korčula i Mljet. Kneževina imala je u to doba na kopnu tri župe: *makarsku* (τὸ Μάκρον), *rastočku* (ἡ Ῥάστωζα) i *duvanjsku* (τὸ Δαλέν)

Neretljani bijahu na glasu kao vrstni mornari, te prouzrokovahu mnogih neprilika osobito Mletčanom. Radi toga nalazimo Neretljane veoma često u borbah sa Mletčani. Već g. 839. sklapa mletački dužd Petar mir sa neretavskim knezom Družakom (Drosaicus, Marianorum iudex). Nu uzprkos tomu nastaviše poganski tada još Neretljani svoje navale na Mletčane, te izadjoše s toga na glas kao gusari. Godine 887. podiže se dužd Petar Kandijan, da ih kazni za mnoge zulume. On doplovi sa 12 brodova sve do Makarske (in loco Mucules), porazi Neretljane i uništi im 5 brodova; nu malo zatim za dalje borbe pogibe sâm 18. rujna iste

Digitized by Google

godine. Pošto su Neretljani svojim gusarenjem tadanjim Mletčanom i njihovoj trgovini svedjer opasniji bivali, povede godine 998. mletački dužd Petar II. Orseoli na njih vojnu, te ih prisili na mir.

U polovici 11. stoljeća spade kneževina Neretva (sve tri župe na kopnu i otoci Hvar i Brač) pod Hrvatsku, samo otoci Korčula i Mljet priznaše vrhovnu vlast humskih knezova. Kraljevi hrvatski ostaviše novo stečenoj kneževini neku veću slobodu, pače i njezinim poglavarom, koji su u istinu bili odsele župani („*morsticus iupanus*“) podieliše ime *vojvodâ* („*dux Marianorum*“). Kao takovi spominju se g. 1065—1074. *Rusin*, a g. 1076—1078. *Jakob*. Po svoj prilici bijahu oba ova župana ili vojevode iz plemena Kačića, koji su barem kasnije u tom kraju znameniti i silni gospodari.

Postavši god. 1102. Koloman kralj Hrvatskoj, zapade ga i predjel medju Cetinom i Neretvom zajedno sa otoci Bračem i Hvarom. Kraj ovaj sizao je i tada od mora u nutarnju zemlju preko Duvna do rieke Rame, te je veoma vjerojatno, da je kralj Koloman upravo za nekadanju kneževinu Neretvu (Pagania, Maronia, jupa morstica) uzeo ime *Rama* i unio ga u svoj naslov kraljevski. Nu to ime ostade samo službeno na dvoru ugarskih kraljeva; narod ga ne poznavaše ni prije ni poslie. Mjesto ovoga imena zavlada već u 12. ili 13. stoljeću novo narodno ime za taj kraj, naime *Krajina*, a to se je ime održalo veoma dugo i u knjigah.

Krajina ostade sve do početka 14. stoljeća pod Hrvatskom, koja se je po popu Dukljaninu protezala do Duvna i Dubrovnika. Gospodovali su pako tom zemljom knezovi od plemena Kačića, kojim bijaše glavno sielo grad Omiš na ušću Cetine, a zatim grad Makarska. Crkveno spadaše Krajina pod nadbiskupiju spljetsku. God. 1191. spadale su barem na nadbiskupiju spljetsku župe: omiška, makarska i rastočka, glavne česti Krajine (parochiam Almissi usque ad Mucarum et usque ad flumen Narente et totam Rastizam). Ugled katoličke crkve bijaše medjutim tuj veoma neznatan, pošto se bješe razgranila osobito vjera patarenska, kao što i u susjednom Humu i u Bosni. Patarenstvu prijahu i knezovi od plemena Kačića, pa zato i bje godine 1221. povedena na njih križarska vojna, prvo da se u njihovoj oblasti izkorieni vjera patarenska, a drugo da se kazne poradi gusarenja.

Digitized by Google

Da bi se patarenstvo u Krajini sasvim izkorienilo, obnovljena bi početkom 14. stoljeća biskupija makarska te oko god. 1320. postavljen bi neki Valentin za biskupa u Makarskoj. Nu jedva se bješe tuj nastanio, izgubi svoju biskupiju tim, što je oko g. 1324. bosanski ban Stjepan Kotromanić zauzeo svu Krajinu i pridružio ju svojoj državi (dotično humskoj zemlji). Makarskomu biskupu ostade jedini Omiš, kamo se sklone.

Krajina ostade sada uz Bosnu sve do pada njezina, te bijaše čest humske zemlje. Mjesto Kačića igrahu sada tuj znatnu ulogu knezovi Bogavčići, od kojih se Mrdeša Bogavčić i Radivoj Bogavčić iztiču već u polovici 14. stoljeća. Znamenitiji su sinovi Radivoja Bogavčića (i žene mu Vlade), po imenu vojevoda Juraj i knez Vukić. Ove preporučivašo g. 1407. bosanski kralj Tvrtko II. Tvrtković mletačkoj republici, da ih imenuje svojimi gradjani, a g. 1408. darova im kralj Ostoja Omiš sa primorjem Žrnovnice, jer ga bjehu pomogli, te je opet postao bosanski kralj. Kasnije ote sinovom istoga Jurja Vukića, vojevodi Pavlu, knezu Nikoli i knezu Vlatku Jurjevićem, i knezu Vuku Vukićeviću, veliki vojevoda Sandalj Hranić njihovu plemenšćinu u Krajini, nu već god. 1434. vrati im svu vojvoda Juraj Vojsalić, sinovac Hrvojev. Iz dotične povelje saznajemo, da su njihovoj plemenšćini pripadala mjesta: *Živogošće*, *Tučepi*, *Kotišina*, *Makar*, *Bast*, a od godine 1417. još i *Lapčanj*.

Po padu kraljevine Bosne gospoduje ovim predjelom neko vrieme glasoviti *Žarko Vlatković*, vojvoda humski, kojino poveljom od 10. rujna 1468. izdanom u Klisu dozvoli, da se u samostanih u Makarskoj i Živogošću nastane Franjevci.

Pod konac 15. stoljeća pade ciela Krajina zajedno sa Makarskom u turske ruke. Prvi knez krajiški pod turskom vladom bijaše god. 1500. Juraj Marković Kačić, koji se je pisao „knez Krajine i ciele Agustinove Humske (t. j. Humske, kojoj je još godine 1488. bio gospodar vojevoda humski Agustin Vlatković ili „Agustin humski"). Krajina je tada kao oblast pod turskim vrhovničtvom sizala u nutarnju zemlju do Radobilje. U Krajini kod knezovâ Markovića-Kačićâ, našao je god. 1510. Spljećanin Dmine Papalić glasovitu „Kroniku hrvatsku".

Žitelji Krajine mučno podnašahu vlast tursku. Godine 1646. digoše se na noge, te se dadoše pod mletačku republiku. Ovoj ostaše vjerni do pada njezina godine 1797. Dospjevši pod kralja

Digitized by Google

Franju I. zahtievahu upravo žitelji nekadanje Krajine najodlučnije, da se Dalmacija pridruži Hrvatskoj (osobito Makarska i Opuzeno). Nu zato se neki dostaše zatvora; gjeneral naime Matija Rukavina dade Ivana Pavlovića-Lucića i odvjetnika Dišmanića zatvoriti u franjevački samostan na otoku Visovcu, jer su najviše tražili sdruženje sa Hrvatskom.

Makarska, grad naprama iztočnoj obali otoka Brača, prostire se uz more na podnožju visoke planine Biokova. Makarska je sva iz nova sagradjena, te joj malo ostaje iz starije dobe; u njoj se ne vidi kao po drugih gradovih dalmatinskih starinskih razvalina i ostataka. Prostire se u slici polukruga u zatonu, te nema ni zidina, ni vratâ, već je sasvim otvorena.

Grad Makarska ima 399 kuća i 1625 žitelja, te je sielo kotarskoj oblasti i sudu. Izvan grada kraj mora stoji samostan Franjevaca, posvećen nekoć sv. Petru, a sada bl. dj. Mariji. Ovaj samostan pripadaše nekoć Augustinovcem, nu g. 1468. predade ga Žarko, vojevoda humski, Franjevcem, došavšim iz Bosne, koju bjehu Turci pred malo godina osvojili. Samostan imade knjižnicu i arhiv, u kojem su sahranjene mnoge povelje hrvatsko-ugarskih i bosanskih kraljeva. Na sjeverozapadnoj strani grada uzdiže se maleno predbrežje, a na njem stoji crkvica *sv. Petra*. Odavle se širi prekrasan vidik na otoke Brač i Hvar, i na poluotok Pelješac. — Gradu na iztoku u nutarnjoj zemlji jest opet maleno seoce *Makar* sa 85 kuća i 311 žitelja.

Okolica Makarske mnogo je slična krasnim Kaštelom medju Trogirom i Spljetom. Dobrahno je plodna, čemu doprinosi obilje živih voda, kako ih malo gdje po Dalmaciji imade. Na glavnom trgu grada imade dapače zdenac na cievi, iz kojega se kroz cielu godinu vadi svježa izvor-voda.

Digitized by Google

Već za Rimljana stajaše rimska naselbina ondje, gdje je danas selo Makar. Zvala se je *Mucru* ili Μουίκουρος, te je kroz nju išla rimska cesta, koja je iz Salone vodila primorjem do Neretve. Tada je već za cielo stojalo i nešto današnje Makarske, koja je bila luka gradu Makru. Za iztočno-gotskoga rata u vrieme byzantskoga cara Justinijana igrao je Makar važnu ulogu; g. 550. obsiedaše ga iztočno-gotski kralj Totila, te ga iza česta jurišanja osvoji i skoro do temelja razori. Prije te nesreće cvjetaše Makar liepo, osobito oko god. 532. Spominje se ove godine pod imenom „Muccurum", te bijaše sielo biskupa, za koga bje baš iste godine posvećen neki Stjepan. Nu padom grada nestane i biskupije.

U početku 7. stoljeća spade obnovljeni Makar i sve primorje Makarsko pod kneževinu Neretvu ili Paganiju (Maronia). Makar postade tada središte župi makarskoj, koja se steraše primorjem od Cetine na jug do izpod Makarske. Ovdje kod Makarske (locus, qui vocatur Mucules) ubit bi 18. rujna god. 887. mletački knez Petar Kandijano, kadno se bješe podigao na Neretljane. U polovini 10. stoljeća spominje car Konstantin župu i grad Makarsku (τὸ Μοκρὸν). Kasnije u 11. stoljeću spade ne samo Makarska, nego i ciela kneževina Neretva pod kraljevinu Hrvatsku, te ostade sada uz nju do 14. stoljeća.

Početkom 14. stoljeća postade Makarska sielom obnovljene biskupije Makarske, nu malo zatim spade pod Bosnu, te biskup morade pobjeći u Omiš. God. 1499. nasrnuše na Makarsku Turci, te ju oplieniše, popališe i do temelja razoriše. Ovom prilikom razoriše i stolnu crkvu svetoga Petra. Odsele ostade Makarska pod turskom vlasti do god. 1646. Ona se u to doba opet podigne, te doskora postade znamenitim trgovištem soli za svu Bosnu i Hercegovinu. Nu god. 1646. dignu se Makarani, potaknuti svojim biskupom Petrom Kačićem, izprate Turke iz svoga grada, te se dadu u okrilje mletačko uz stanovite ustanove. Makarska uzprkos češćim navalam Turaka, koji je ne mogoše pregorjeti, napredovaše sada sve više, a osobito procvate sa svoje trgovine. Napose znamenit bijaše njezin sajam, na koji bi svake nedjelje iz Bosne i Hercegovine navrvilo do tisuću konja.

Godine 1797. izticaše se osobito makarski biskup Fabijan Blašković, nastojeći da se Dalmacija što prije sjedini s Hrvatskom. Godinâ 1806—1813. vladahu Makarskom i cielim Primorjem (makarskim) Francezi. Godine 1815. stiže Makarsku i cielo

Digitized by Google

Primorje njezino grozna nesreća, ljuta naime kuga, koja haraše od 6. svibnja do 9. kolovoza. Od kuge pogine u samoj Makarskoj, koja je tada imala 1575 žitelja, upravo 555 ljudi. S ove nesreće propade i blagostanje grada; trgovine nestade, te žitelji mu se danas bave ponajviše poljodjelstvom i ribarijom. Godine 1830 dokinuta bi makarska biskupija, te bi sjedinjena sa spljetskom.

Vrulja, zaton Makarskoj na sjeveru, blizu kojega je selo Brele. Ovdje kod zatona Vrulje (ili kod sela Brela) stojaše za rimskoga vladanja mjesto Inaronia ili Aronia, a kasnije u polovici 10. stoljeća grad Vrulja (τὸ Βερούλλια), koji se i u kasnijih poveljah piše: „Vrulla, Vurulla, Pusta-Vurulla". — *Bast* (Bost) i *Baška voda*, selo Vrulji na jugu (Bast je starija naselbina, a Baška voda novija) sa 251 kućom i 930 žitelja. U Bastu našlo se je starijih ploča i kamenja sa latinskimi napisi, zatim raznih starina. Po tom se naslućuje, da je ovdje nekoć bila rimska naselbina *Bisto*, uz koju je vodila primorska cesta iz Salone k Neretvi. — *Tučepi* (Tuciepi), selo sa 294 kuće i 1090 žitelja. U Tučepih i naokolo njega imade sila stećaka. God. 1434. pripadaše to selo knezovom braći Jurjevićem i knezu Vuku Vukičeviću. — *Podgora*, selo sa 481 kućom i 1416 stanovnika. Imade najveću i najljepšu crkvu u svem Primorju makarskom, a u njoj su liepe slike (po Pavlu Veronezkomu i Tizianu). — *Igrane*, selo sa 280 kuća i 650 žitelja i sa starinskom kulom, iz koje je zapovjednik njezin Sale ubio turskoga barjaktara na planini. — *Živogošće*, selo sa 200 kuća i 600 žitelja; tuj ima samostan Franjevaca, posvećen sv. Križu. Naokolo Žigovošća ima obilje izvora. Osobita je spomena vriedan izvor koji niže samostana izvire kod mora iz morskoga pieska. Nad tim izvorom imade ovelik latinski napis iz 6. stoljeća, koji slavi dobrotu vode njegove. — *Drvenik*, mjesto od 138 kuća i 583 žitelja, sielo istoimene općine. Drvenik ima starodavnu

Digitized by Google

tvrdjavu pod imenom kaštela drveničkoga, iz kojega su Primorci odbijali navale turske (osobito g. 1666.). Na ovom kaštelu još se ponešto poznaje starinsko pismo ćirilskimi slovi, ali je jako pokvareno od vremena i izlizano od vjetra i vode. — *Zaostrog*, selo od 130 kuća i 598 žitelja, nedaleko Drvenika. Tuj stoji blizu mora samostan franjevački, posvećen b. djevici Velikoj Gospi. Samostan ima liep arkiv, a samostanska crkva medju dragocienostmi jednu planetu, skrojenu od kabanice bosanskoga kralja Stjepana Tome. U srednjem vieku stojaše kod današnjega Zaostroga grad *Ostrog* (τὸ Ὄστρωκ), koji se spominje u polovici 10. stoljeća. — *Brist*, selo sa 121 kućom i 493 žitelja, rodno mjesto narodnoga pjesnika Andrije Kačića Miošića, koji je sastavio pjesmaricu: Razgovor ugodni naroda slovinskoga. — *Gradac*, selo sa 133 kuće i 640 žitelja. U Gradcu imade ovisoka kula i stara gradina, iz koje su se nekoć žitelji branili od Turaka (pod knezom Juraćem). Gradac ima plemenitih živih voda, na primjer Slavinjac, gdje je nekoć u 10. stoljeću stojao grad *Labinac* (ἡ Λαβίνετζα), od kojega se je i današnje selo Gradac dugo vremena zvalo *Lapčanj* ili *Labčanj*. Tuj ima i sad još starinskih razvalina, ali bez ikojeg napisa. God. 1417. pripadaše Labčanj vojevodi Jurju (Bogavčiću) i knezu Vukiću. — *Bačina*, najjužnije selo cieloga makarskoga primorja, ima 86 kuća i 502 žitelja. Bačina ima na više mjesta starih razvalina s pločami i stećci, oko kojih se kadšto izkopava i novaca. Kod starodavne porušene crkve sv. Andrije ima preko stotine stećaka bez napisa, nego samo s polumjesecom i zviezdom (kadšto i s križem). Kod sela Bačine širi se *Bačinsko blato*, koje je plodno i obilno ribami; ima u njem je-

Digitized by Google

gulja, ugora, masnica, plotica itd., a iz jednoga izvorka vade Bačinci i pijavice.

Vrgorac, maleno trgovište blizu hercegovačke medje, od koje je $^3/_4$ milje udaljeno. Prostire se uz cestu, što vodi iz srednje Dalmacije k Neretvi, i to na podnožju ovisoka, šiljata briega. Imade 363 razštrkane kuće i 1184 žitelja, koji se bave poljodjeljstvom i stočarstvom. Iznad trgovišta (varoši) uzdižu se ruševine staroga grada, sagradjena još u prvo doba srednjega vieka od slovjenskih naseljenika. S ovih ruševina širi se vidik na okolišnja polja i jezera. Na podnožju brda Radovića nedaleko Vrgorca imade slojeva asfalta, koji se ovdje izkapa i u Makarku nosi.

Neki naslućuju, da je još za rimskoga vladanja stojalo kod današnjega Vrgorca mjesto *Saloniana*, koje Ptolemej spominje. Počam od sedmoga stoljeća spadaše Vrgorac sa okolicom pod kneževinu Neretvu, i u to je doba po svoj prilici sagradjen i stari grad, kojemu se još danas vide razvaline. Bivši Vrgorac kroz dva stoljeća pod humskom zemljom spade u drugoj polovici 15. stoljeća pod Turčina. Godine 1519. spominje se Vrgorac kao turski grad pod imenom *Hadgoracz*. Pod gradom podiže se za turske vlade današnja varoš Vrgorac; još i danas imade u varoši kuća, što su ih Turci posagradili, da i sadanja crkva bijaše tada džamija, te bi joj turska munara tek g. 1861. porušena.

Od turske vlasti oslobodi se Vrgorac junačtvom srdara Rade Miletića, rodjena Crnogorca. Ovaj za mladosti ostavi domovinu, te podje u samostan Zaostrožki, gdje postade katolik i redovnik franjevački. Za jedne turske navale na samostan Zaostrožki zamieni on redovničku haljinu mačem, te odbivši Turke od samostane podje u Vrgorac, da i odanle Turke iztjera. Njegovom pomoći oslobodi se Vrgorac turske vlasti te se 13. lipnja g. 1694. predade Mletčanom. Junak Miletić sahranjen bi u crkvi Vrgoračkoj. Godine 1716. doprineše upravo Vrgorčani mnogo, da su Mletčani (pod Semitekolom) mogli uzeti Turkom Utovo i Stolac u Hercegovini.

Vrgorcu na jugoiztoku širi se *Rastočko polje* (Campagne di Rastoch), koje se svake godine u zimi pretvara u jezero, pošto

Digitized by Google

se razliju okolišnji potoci (Mlade). Ravnica Rastočka, koja i u susjednu Hercegovinu zalazi, bijaše nekoć sa okolicom posebna *župa*, te se u 10. stoljeću zove ἡ Ῥάστωτζα, a godine 1191. (tota) *Rastiza*. Po svoj prilici bijaše tada Vrgorački grad središte te župe.

Metković, trgovište (varoš), prostire se na lievoj strani rieke Neretve blizu medje hercegovačke. Širi se na spodobu podkove na obronku briega, te se s njega otvara liep vidik na prostranu nizinu, što ju tvore rieka Neretva i pritok joj Norin. U samoj varoši ističe se osobito nova katolička crkva, sagradjena u novije vrieme u stilu byzantskom.

Metković imade 403 kuće. Kao znamenita prometna trgovačka varoš, stojeća na ulazu u Hercegovinu i na mjestu, gdje Neretva postaje za veće ladje brodiva, Metković je znatno napredovao u novije vrieme. Dočim je g. 1857. imao samo 200 loše gradjenih kuća, broji ih sada još jednom toliko, a k tomu su mnogo bolje i udobnije za prebivanje. Žitelja ima Metković 1143.

Metković je glavno mjesto prostrane nizine Neretve, koja se širi s obje strane istoimene rieke. Žitelji te plodne nu nezdrave nizine (vidi str. 8.) bave se poljodjelstvom i ribolovom. Najglavniji proizvodi gospodarstva jesu: žito, vino, svila, i ponešto ulja. Ribe se love ponajvećma u rieci i po močvarah naokolo nje. Najviše love jegulje, zatim i pijavice. Siromašniji žitelji bave se po zimi lovom vodenih ptica. Poradi mnogih močvara i bara Neretva je veoma nezdrava, te malo koji njezinih žitelja preživi 60 godinu. — *Slivno*, oveće selo sa 360 kuća i 1172 žitelja, rieci Neretvi na jugu. Tuj bijaše u srednjem vieku cvatuća naselbina dubrovačka.

Opuzeno (Fort Opus), trgovište na otoku Posrednici, što ga tvore rukavi rieke Neretve. Imade 154 kuće i

Digitized by Google

547 žitelja, te je sielo istoimenoj občini Trgovište o vo nema zidina, nego se samo razabiru ostatci od šanca, k oji podigoše Mletčani god. 1716. za obranu brodarstva po obima rukavima Neretve. Današnjemu trgovištu (varo ši) četvrt sata na jugu, nedaleko crkve sv. Roka vide se na brežuljku ostatci malene gorske tvrdjavice, zv ane *„Gradina"*. Jednu milju Opuzenu na iztoku, upravo u sredini medju Opuzenom i Metkovićem, stoji na rtiću, gdje potok Norin utiče u Neretvu, *kula Norinska* (Torre di Norin). Ovu kulu bjehu nekoć Turci za svoga gospodstva u tom kraju sagradili; nu g. 1685. oteše im tu kulu Mletčani.

Otok Posrednica spominje se u srednjem vieku više puta pod imenom „scollium Posternica, Posrinica", te spadaše pod humsku zemlju. Godine 1333. odstupi ju car srbski Dušan S ilni Dubrovčanom, ali je ovi ne mogoše ipak zaposjesti, pošto su se tomu protivili bosanski vladari, novi gospodari humske zemlje. Dubrovčanom bi dozvoljeno samo, da na njem smjeste svoja skladišta i tvornice, koje su pile sve od drva. Za tvrdju „Gradi na", koja je u mletačko doba dobila ime „Fort Opus", (a od nje bi prozvano današnje trgovište) pričaju, da potiče još iz sredn jega vieka i da je u njoj prebivala nekoć ugarska kneginja roda Belina, bivši sa kraljevskoga dvora prognana. God. 1685. naselio se je u Opuzenu glasoviti serdar hercegovački *Nikola Nonković* sa svojimi sinovi Vukoslavom i Grgom, te je vojevao sve do smrti svoje (g. 1695.) pomagao Mletčane u borbi proti Turkom.

Vid (Vido), selo sa 175 kuća i 550 stanov nika. Prostire se blizu hercegovačke medje $2^1/_2$ milje Opuzenu na sjeveroiztoku, i to na brežuljku, kojemu se na podnožju lieno vuče potok Norin. Tuj kod Vida stajaše za Rimljana glasovita varoš *Narona*. Od stare varoši nema više ništa nego nešto zidina uz put, što vodi do crkve na briegu stojeće. Čini se, da su to ostatci tvrdje, koja je služila niže ležećemu gradu za obranu. Tvrde mnogi, da se je u koritu Norina i Neretve našlo traga propalim zgradam.

Digitized by Google

Da je Narona bila znamenita, svjedoči oko 150 rimskih napisa, nadjenih u okolišu njezinu, zatim viesti grčkih i rimskih pisaca. Već Scylax poznaje Naronu kao važno trgovačko mjesto, gdje su Grci u velike trgovali. I s Rimljani bijaše Narona u živahnu prometu. Narona bijaše veoma rano utvrdjen grad sa tornjevi. Godine 44. uze P. Vatinius upravo Naronu za glavno mjesto i središte svojim vojnam u Dalmaciji. Za cara Augusta postade Narona *rimska kolonija* i glavno mjesto južnoj Dalmaciji, kao što bijaše Salona sjevernoj Dalmaciji. Narona bje spojena cestami na sve strane; medju inim vodila je jedna cesta iz Salone preko Sinjskoga i Imotskoga polja, zatim dolinom Trebižata sve do Narone, te se je uspomena na tu cestu sačuvala sve do danas u narodnoj poslovici: „Od Solina (Salone) do Norina (Narona)". Naronom upravljahu tada quattuorviri i aedili; ujedno bijaše Narona sjedište okružju naronskomu (Naronia colonia tertii conventus), kojemu se pribrajaše 89 gradova dalmatinskih. U Naroni bijaše više hramova, posvećenih bogovom Jupitru, Diani i drugim. Posljednji put spominje se Narona godine 532. po Is. Bijaše tada sielo kršćanske biskupije (Marcellus episcopus ecclesiae Naronitanae).

9. Hvarski kotar sastavljaju otoci Hvar i Vis i pripadajući im ostrvići, kojih nekoji daleko dopiru u jadransko more.

Hvar (Lesina), najdulji je otok u jadranskom moru. Na sjeveru ga dieli $1^1/_4$ široki, a 6 milja dugi konao hvarski od otoka Bračа; na iztoku $1^5/_8$ milje široki konao makarski od kopna; a na jugu $1^1/_2$ milje široki konao neretavski od poluotoka Pelješca i konao korčulanski od otoka Korčule. Hvar pruža se od zapada k iztoku, srednja mu je širina $^1/_2$—$^3/_4$ milje, a duljina od zapada k iztoku $9^1/_4$ milje. Površje mu broji 5·7□ milje. Osobito na zapadnoj strani veoma je člankovit, te tuj ima kod grada Hvara, Staroga Grada i Vrboske prostrane i dobre luke i za ovelike brodove.

Sav otok sastoji gotovo od jedne gorske kose, a najviši vrh u toj kosi jest brdo *sv. Nikole* (634 metra).

Digitized by Google

Hvar ima samo na sjevernoj strani dvie plodne doline, naime kod Vrbanja i Vrboske, koje zapremaju tek $^1/_{16}$□ milje. Pošto se jedino ovdje nalaze oranice i polja, to je uzprkos velikoj plodnosti ovih dolina prirod žita nedostatan, te zadovoljava potrebi samo za dva mjeseca. Na otoku ima nadalje 1·4□ milje nasadjene vinovom lozom i maslinami, a ostalo je (4·2□ milje) neobradjeno zemljište. Vina dobiva se godimice do 70.000 barila (te je osobito vrstno), a ulja oko 1000 barila. Šuma ima malo i kržljavih, nu zato raste na otoku silesija *ružmarina*, od kojega se pravi fino ulje (oleum Anthos) i glasovita kraljičina voda (Aqua della regina). I smokve hvarske na dobru su glasu, pošto se veoma pomno suše; a med hvarski ravan je medu s otoka Suleta.

Žitelja ima otok Hvar 13.378. Ovi stanuju u 27 mjesta i 2734 kuće. Uz gospodarstvo bave se žitelji takodjer ribolovom, te imadu za to 125—150 splavih i 40—50 velikih mreža (tratte). Najveća nevolja Hvara jest, što nema žive vode. Jedino kod varoši Jelše nalazi se prilično oskudan izvor. Hvar se odlikuje osobito blagim podnebjem, tako da na njem uspieva razno južno bilje, kojemu nema kod Spljeta ni traga. Glavno mjesto cieloga otoka jest

Hvar (Lesina), liep grad na jugozapadnoj strani otoka. Leži u liepom prostranom zaljevu, prionuv u polukrugu uz pobrežje. Sa sjevera i iztoka okružuju ga ovisoke brdine, štiteć ga od bure, dočim mu s juga brane luku od velikih valova otočići i školjići (Spalmadori), pa se stoga zimi rado u nju svraćaju i veliki parobrodi. I mletački su brodovi ploveć na iztok ovdje tražili utočište.

Digitized by Google

Odmah iz luke dolazi se na glavni trg grada, koji priliči četverokutu. Dug je do 150 koraka, širok 60, a prema moru je otvoren. Drugu stranu četverokuta (nasuprot moru) zatvara stolna crkva i biskupski dvor. Stara stolna crkva bijaše sagradjena u gotičkom slogu, ali ju god. 1571. s većim dielom grada razori tursko brodovlje. Biskup Martin de Martinis, zasjednuv g. 1574. na stolicu hvarsku, stade iznova graditi biskupski dvor i stolnu crkvu. Pridržavši od stare crkve presbiterij, koji se jedini bješe sačuvao, dogradi ostale dielove u lombardskom slogu, ali u mnogo većem razmjerju. Ta je crkva sa svojim zvonikom sada jedna od najvećih u Dalmaciji. Imade tri broda i 11 oltara od krasna mramora, koje podigoše biskup Jerko Priuli i drugi u 17. stoljeću. Imade u njoj slika od Palme mladjega, Dominika Ubertija i drugih mletačkih umjetnika 17. stoljeća. Od dragocjenosti riznice spomena je vriedan krasni biskupski štap iz 15. stoljeća i druge starije umotvorine, koje joj Toma Tomasini pokloni (g. 1428.). Nekoć bijaše najljepša zgrada na glavnom trgu *loggia*. Ova krasna zgrada sagradjena bi u 17. stoljeću po starijem nacrtu mletačkoga graditelja Sanmichiela; ali je mnogo pretrpila 1807. od topova ruskih, koji su dne 29. travnja sa otočića Galežnika na nju pucali, pošto su se bili u njoj Francezi smjestili te ju pretvorili u vojarnu. Od god. 1868. rabi nekadanja loggia za lječište (Cursalon). Najznatnija i najveća zgrada cieloga Hvara jest na južnoj strani trga, naime tako zvani *Fondaco*. Ogromna je to zgrada, sagradjena g. 1611. Za mletačke vlade bijaše u prvom katu te zgrade kazalište i občinski ured, a razi zemlje žitnica i neka vrst pomorskoga arsenala. Od privatnih kuća liepa je palača Paladina, prije Gazarovića. Nekoliko časaka gradu na jugu stoji *samostan*

Digitized by Google

franjevački. Ovaj samostan bje g. 1461. utemeljen, nu g. 1571 zajedno sa crkvom od Turaka spaljen. Godine 1574. medjutim bi na novo podignut, te je sada jedan od najvećih samostana u Dalmaciji.

Nad gradom gospoduje tvrdjavica *Spagnuolo*, tako zvana od Španjolaca, koji su ju pod Karlom V. sagradili, bivši tada saveznici mletački (g. 1551.) Ova tvrdjavica naliči četverokutu, te imade na svakom uglu okruglu kulu. Tvrdjavici Spagnuolo na iztoku podigoše Francezi početkom ovoga stoljeća drugu tvrdjicu zvanu izprva Forte Napoleone, a kasnije *Forte s. Nicolo.* Ova tvrdjavica na vršku briega (246 met.) gospoduje tvrdji Spagnuolo, te se s nje otvara prekrasan vidik na more. Još prije 13. stoljeća protezale su se odanle zidine uz crkvu Anunziate sve do obale morske, kojih se ostatci još danas vide.

Grad Hvar ima 378 kuća i 1930 žitelja. Sielo je svim oblastim istoimenoga kotara, a ujedno stoluje u njem i biskup hvarski. Hvar bijaše nekad veći nego li je danas. Još god. 1560. bijaše u gradu 3499 žitelja sa 499 kuća, a 320 kuća u predgradju (varoši). Poraz turski g. 1571. i kuga 1576. naglo obali broj žitelja, jer god. 1595. nije bilo više od 1136 duša. Od onoga vremena nije se Hvar više oporavio, pa ni danas nije dostigao onoga broja žitelja, što ga je imao početkom druge polovice 16. stoljeća. Okolica Hvara ima toli bujno rastlinstvo, kako će se obilatije i prijatnije jedva naći na obalah Sicilije. Naranča i limuni, rožički, paoma, na kojoj datulje malo ne sasvim dozrievaju, sve to raste pod vedrim nebom. Okolni brežuljci cvjetaju ružmarinom, mirtom i borovicom, a uz puteve sjaju ogromne, velikimi bodljikami načičkane agave i strše. Smokve i vino daleko slove sa svoje slasti, a veći dio

Digitized by Google

tako zvanih „sultanskih smokava“, što se po dućanih prodaju, potiče sa Hvara. Žitelji hvarski bave se osobito lovom sardelâ, a u novije vrieme takodjer vadjenjem i gojenjem spužava i koralja. Više puta nahvataju toliku silu sardela, da ih po više tisuća barila nasole, a barilo po 15 for. prodavaju. Za vadjenje i gojenje spužava i koralja ustrojilo se posebno družtvo. U najnovije vrieme izašao je Hvar na glas takodjer kao liečište. Znameniti liečnici obretoše naime, da je grad Hvar kao nijedno drugo mjesto južne Evrope zgodan za boravak prsobolnih, jer nigdje se kao ondje ne ujedinjuje toplo podnebje i svježi morski zrak u toli blagotvornu razmjerju.

Grad Hvar imao je istu sudbinu, kô i cieli otok. Najprvo spadaše pod kneževinu neretavsku. U 11. stoljeću spade pod kraljevinu Hrvatsku (sa Dalmacijom) i ostade uz nju do god. 1278. kad se dade u mletačku zaštitu. Godine 1358. dodje opet pod vlast hrvatsko-ugarskih vladara, te imaše početkom 15. stoljeća najprije hercega Hrvoja, a zatim Dubrovčane (god. 1413—1417) za svoje neposredne gospodare. Godine 1420. pokloni se opet Mletkom i ostade uz njih do pada republike (g. 1797.).

Uz sve ove političke promjene, što je Hvar tečajem tolikih stoljeća pretrpio, ostade mu pučanstvo hrvatsko. Glavne porodice njegove jesu hrvatskoga poriekla, odlične rodom, vlasti i imetkom. Već polovicom 13. stoljeća biran bje župan iz porodice Jivićâ. Za potomke ove porodice držalo se je onih 16 obitelji, koje su već u 14. i 15. stoljeću spadale u plemstvo gradsko i koje su polazile od četiriju grana, kano što im grbovi svjedoče. Bijahu to: Piretići, Nikolini, Lucići i Slavogosti, od kojih potekoše: Jakšići, Hektorevići, Barbići, Dujmičići, Stanojevići, Dobroslavi (Bonini), Berislavi, Paladini, Županići (Vidali), Gazari, Gotifredi. Već nekoja od ovih imena sjećaju, kakov je Hvar položaj zauzimao naprama prosvjeti hrvatskoga naroda, kada je u 16. stoljeću i njegova knjiga oživila. U Hvaru su rodjeni hrvatski pjesnici braća Jerko i Hortensije Brtučevići, Franjo Božićević, Hanibal Lucić, Miša Pelegrinović, Nikola Gazarić, Ivan Paružić itd.

Starigrad (Cittavechia), najveći grad svega otoka, širi se uz najplodniju dolinu otoka. Leži na sjevero-

Digitized by Google

zapadnoj strani otoka u dnu dugoga nu uzkoga zatona. Broji 434 kuće i 2212 žitelja. Žitelji su njegovi veoma radini i prometni, te se bave osobito trgovinom, izvažajuć na svojih brodovih vino, a uvažajuć žito. Osim toga kupuju mnogo riba, te ih na svoj način spremaju i tada prodavaju. Starigrad je znamenit i s toga, što je rodno mjesto hrvatskoga pjesnika Petra Hektorevića, i i mnogih drugih slavnih i učenih muževa (Petra Nisitea, Jerkovića, Ostoića itd.). — *Vrboska*, oveće selo od 202 kuće i 829 žitelja, leži na sjevernoj strani otoka u dnu istoimenoga prostranoga zatona i skoro u sredini plodne doline. Žiteljem Vrboske bijaše nekoć mnogo stradati od gusara (osobito od Omišana), pa zato su više puta ostavljali svoje selo i tražili zaklon u planini Gvozdu. Dapače god. 1571. izkrcaše se Turci pod Ulučalijem, te poplieniše svu okolicu. Čini se, da je za obranu žiteljâ bio podignut stari kašteo, na kojem sada stoji crkvi sv. Lovrinca. U toj crkvi ima više liepih slika od Josipa Alabarda, Pavla Veronezkoga. I Andrija Medulić naslika više slika u Vrboskoj, gdje se više puta u računih spominje njegovo ime („A mistro Andrea pittor lire 400"). — *Jelša* (Gelsa), trgovište na sjevernoj obali otoka, imade 228 kuća i 986 žitelja. Spomena je tuj vriedna župna crkva, djelo 17. stoljeća, utvrdjena radi navala turskih. — *Sujuraj* (S. Giorgio), selo od 157 kuća i 519 žitelja, leži na iztočnoj strani otoka naprama Zaostrogu i Bristu u makarskom primorju. Sujuraj je sielo istoimene općine, na koju spadaju još sela Bogomolje i Dinj.

Otok Hvar spominje se već u veoma staro doba pod imenom *Pytia* (od grčke rieči πίτυς = smreka), jer su na njem rasle smreke, koje su takodjer slike utisnute na hvarskih pjenezih. Kad su se kasnije oko g. 385. prije Is. na njem nastanili nase-

*

Digitized by Google

ljenici sa grčkoga otoka Paros, ter utemeljili grad, prozvaše oni taj otok imenom *Pharus* ili *Pharia* (ὁ Φάρος, ἡ Φάρα) na uspomenu svoga rodnoga otoka. Od grčkoga imena Pharos nastade današnje hrvatsko ime Hvar. Od 13. stoljeća počam spominje se za isti otok ime *Lesna*, kasnije i *Liesna*, pa od toga nastane današnje talijansko ime *Lesina*.

Stari grad *Pharos*, utemeljen u početku 4. stoljeća prije Is. od grčkih naseljenika sa otoka Para, stojaše po svoj prilici ondje, gdje je danas Starigrad. To svjedoče grčki napisi, pjenezi i ostatci zidina, što ih onuda nalaze. Po ovih spomenicih razabire se takodjer, da je stari grad Pharos bio slobodna i neovisna občina (republika), koja je bila uredjena poput grada Athenâ u Grčkoj. Uz to je Pharos bio bogat i silan grad; njegovi žitelji bili su uljudjeni te su trgovali na daleko i široko. Neko vrieme bješe se gradu nametnuo neki *Ballaeus* za tyrana. Oslobodivši se ovoga tyrana bijaše Pharos opet samostalan, te se upravljaše sam sobom. U trećem stoljoću prije Is. spade Hvar pod vlast Illyrâ. Za kraljice illyrske Teute bijaše namjestnikom illyrskim u Pharosu *Dimitrije Hvaranin*. Kad se je kasnije kraljica Teuta sa Rimljani zaratila, iznevjeri joj se Dimitrije te izdade Hvar Rimljanom. Za nagradu učiniše Rimljani (g. 228.) Dimitrija gospodarom otoka pod vrhovničtvom rimskim. Nu i prema Rimljanom pokaza se Dimitrije neharan; zato Rimljani g. 221. pošalju brodovlje put Hvara, koje grad Pharos osvoji i razori. Dimitrije pobježe, a otok Hvar bi pridieljen rimskoj pokrajini Dalmaciji, s kojom je odsele imao istu sudbinu i povjest.

Počam od 7. stoljeća po Is. spadaše otok Hvar zajedno sa Bračem pod kneževinu neretavsku. U polovici 10. stoljeća bijaše još uviek uz Neretvu, kako to car Konstantin potvrdjuje (magna insula Phara). G. 998. zavladaše njim Mletčani, nu u 11. stoljeću spade zajedno sa Bračem pod krajevinu Hrvatsku i Dalmaciju, a s ovimi kraljevinami dospije g. 1102—1105. pod kralja Kolomana. Uz hrvatsko-ugarske vladare ostade sada Hvar sve do god. 1278.

Crkveno spadaše otok Hvar sve do god. 1147. izravno pod nadbiskupiju spljetsku, te njim upravljaše u ime nadbiskupa poseban vikar. Nu god. 1147. odagnaše Hvarani vikara Crnotu, kojega im bješe poslao nadbiskup spljetski, te si odabraše posebna biskupa, po imenu Martina. Ovaj Martin bi od pape Alexandra III. dne 1. lipnja g. 1176. za biskupa priznat, a na crkvenom zbor u

Digitized by Google

spljetskom g. 1185. bi mu i obseg biskupije označen. Hvarski biskup stolovao je odsele na otoku Hvaru, a podredjeni mu bijahu uz Hvar takodjer otoci Brač, Vis, Korčula i Lastovo. Novi biskupi hvarski otimahu se medjutim vrhovničtvu spljetskih nadbiskupa; zato je god. 1198. hrvatski vojevoda Andrija saslušao svjet dalmatinskih biskupa i hrvatskih velmoža (relatione Dalmatie episcoporum et universorum Croatorum principum percepimus), podredio opet hvarsku biskupiju spljetskomu prvostolniku.

Glede uprave imao je Hvar zajedno sa Bračem uvieke jednoga te istoga kneza. Godine 1184. spominje se kao knez Hvara i Brača (comes insularum pharensis et brachiensis) neki *Bratko*, a uzanj župan Prvoš. Već tada spominju se na otoku Hvaru dva grada: *Hvar* (Pharus, Phara), kasnije *Lesina* zvan; zatim *Starigrad (Civitas vetus)*.

Hvar bijaše poput Brača neprestance izvrgnut napadajem Kačića i Omišana. God. 1226. bijaše biskup hvarski neki Micha, knez Pribislav, župan Desislav, a sudac Nikola. Ovi se dne 30. travnja sastaše sa cielim pukom hvarskim na zbor (cum omni populo Farensi), te darovaše tom prilikom samostanu sv. Silvestra na malenom otoku Biševu (Busi) neko jezerce. Po imenu kneza i po imenih svjedokâ na dotičnoj povelji (Antonio, Dragoslav, Slavogost, Hranko Stanoje, Vladimir, Dražemir) suditi nam je, da je otok Hvar bio tada Hrvati napučen. Češće navale Omišana, koji su osobito udarali na lahko pristupnu dolinu Vrbanjsku, bijahu povodom, da se je biskup hvarski preselio iz Starogagrada u grad Hvar, a napokon da se je Hvar poput Brača god. 1278. dobre volje dao u okrilje Mletčana.

Pod Mletčani ostade Hvar od g. 1278—1358. Godine 1322. bijaše mletački načelnik Hvara i Brača *Angelo Bembo* (honorabilis potestatis Phare et Brace). Iste godine dne 29. listopada sastadoše se žitelji Staroga Grada (Civitatis veteris), te odrediše, da im odsele imenuje župnike kaptol hvarski, dočim su ih dosele sami birali. Godine 1338. nalazimo u gradu Hvaru pred biskupom Starogradske žitelje Bogdića, Čaglića, Dobroslava Domjanića, Radovana Papinića, Luku Dragojevića, Mihovila Lucića, Radovana Stojanića, Nikolu Mirića, Stojana Zeca i druge, te tuj pred biskupom izabiru Nikolu Piretića za upravitelja crkve sv. Ivana, koju bijahu sami blizu Staroga Grada sagradili. Malo zatim, za rata medju kraljem Ljudevitom I. i Mletčani prevezoše se Lju-

Digitized by Google

devitove čete iz Omiša, Spljeta i Trogira na splavih na otok Hvar te ga silom zauzeše, a mirom zadarskim od 18. veljače 1358. moradoše Mletčani otok Hvar sasvim odstupiti kralju Ljudevitu.

Iza Ljudevitove smrti, za pokreta hrvatskoga spade Hvar pod bosanskoga kralja Stjepana Tvrtka I. (god. 1390.). Hvarani priznavahu još god. 1394. Tvrtkova nasljednika Stjepana Dabišu svojim vrhovnim gospodarom, pošto u jednoj povelji od 9. ožujka iste godine, kojom ukupno gradjanstvo grada Hvara (coadunato generali consilio civitatis Phare) podieli mjesto za solanu svomu plemiću Nikoli Staniću, spominju Stjepana Dabišu kao svoga gospodara (regnante serenissimo principe et domino nostro domino Stephano de Rassia, regnorum Bossnie, Rassie, Dalmatie et Croatie rege). Nu umah zatim dospije Hvar pod Sigismunda kralja, kojemu bosanski kralj Dabiša odstupi cielu Hrvatsku i Dalmaciju. Domala medjutim bijaše opet Hvar u vlasti protukralja Ladislava Napuljskoga, koji za krunisanja svoga u Zadru 1403. darova Hvar i još neke otoke braći Vidu i Aloisiji Matafari iz Zadra. Iza ovih zavlada Hvarom herceg spljetski Hrvoje, dok ga kralj Sigismundo g. 1413. ne liši svijuh časti i dobara. Po padu Hrvoje darova Sigismundo Hvar sa Bračem i Korčulom obćini dubrovačkoj, nu već g. 1417. oduze im ga opet po savjetu svoje žene Barbare. Za kratke dubrovačke vlade zvaše se dubrovački plemić, koji je otokom upravljao, ovako: De mandato gloriosissimi Sigismundi regis Ungariae electus in consilio generali Ragusi comes Corcyrae, Pharae et Brazae.

Kadno je g. 1420. glavni kapetan mletački Petar Loredano sa velikim brodovljem pred Hvarom osvanuo, predade mu se otok umah, te ugovorom od 15. ožujka 1421. priznade vrhovnu vlast mletačku. Uz Mletke ostade Hvar do pada republike g. 1797., na što ga najprije Austrijanci, a zatim god. 1806. Francezi zauzeše. Ustanak Vranjicana iz Staroga Grada na korist Austrije, koja bješe za rata s Napoleonom g. 1809. poslala vojsku u Dalmaciju, podje doduše sjajno za rukom, ali nemaše nikakovih posljedica usljed bečkoga mira. Tek godine 1813. spade Hvar opet pod kralja Franju I.

Vis (Lissa), najnapučeniji i vojnički najvažniji otok Dalmacije stoji sred pučine morske izmedju Italije i Dalmacije. Udaljen je od dalmatinskoga kopna 9 zem.

Digitized by Google

milja, od otoka i grada Hvara 3, a od puljske obale 15 milja. Duljina otoka od zapada k iztoku broji oko $2^1/_4$ milje, najveća širina 1 milju, a obseg $5^3/_4$ milje. Površje mu zaprema 1·8□ zem. milje.

Obale otoka Visa jesu strme i nepristupne, osobito na južnoj i zapadnoj strani. Stoga je prilično nepristupan te se mogu ladje i brodovi izkrcavati jedino u ovih lukah: u Visu (S. Giorgio), Karoberu, Komiži i Manegu. Sav otok u obće je gorovit. Najviši vrhunac *Hum* (591 met.) uzdiže se gotovo u sredini otoka izmedju Visa i Komiže. Radi gorovitosti ima na otoku slabo obradjene zemlje (jedva $^3/_8$□ milje je obradjeno).

Žitelja ima Vis 6485, koji stanuju u dva trgovišta i više malenih sela (ukupno 1409 kuća). Žitelji se ponajglavnije bave izdašnim lovom sardelâ, tako, da kraj toga druge grane privrede gotovo zanemaruju. Vina se izvodi na otoku godimice do 30.000 barila. Škoda, da se ne izvodi više ulja, jer je upravo izvrstno. Glavno mjesto na otoku jest

Vis (Lissa), trgovište na sjevero-iztočnoj obali otoka. Prostire se u dnu prostrana zatona, koji se pruža od sjevero-iztoka k jugozapadu, te može primiti i najveće brodovlje (dug je 1516 met., a širok 682 met.). Zaton sâm imade opet više manjih draga (Porto inglese, Porto S. Giorgio, Porto Lissa). Trgovište Vis prostire se u dnu toga zatona na podnožju brežuljka, i to ne u širinu, nego tim više u duljinu. Trgovište (varoš) podieljeno je na tri kotara ili četvrti (sv. Luka, Cut i Banda piccola). Imade i samostan Franjevaca (pokrajine sv. Jeronima), koji je podignut na temelju grčkoga ili rimskoga amfiteatra. Vis ima 636 kuća i 3540 stanovnika. Za obranu luke viške sagradiše još Englezi god. 1813. na desnoj strani ulaza u zaton na predbrežju

Digitized by Google

tvrdjicu sv. Jurja (Fort George ili Fortezza inglese). Ova je tvrdjica dugoljast četverokut; u dvorištu njezinu ima zdenac (cisterna), a uzduž zidova jesu stanovi za častnike i momčad. Na okolišnjih brežuljcih stoje opet za obranu te tvrdjice tri omanje, okruglim čunjem nalične kule, zvane Robertson, Bentink i Wellington. Ovim englezkim utvrdam pridoda austrijska vlada još više novih (osobito od god. 1831.). Trgovište Vis jest rodno mjesto Caramaneu i Trziću.

Komiža (Comisa), trgovište sa 670 kuća i 2945 žitelja. Prostire se na zapadnoj obali otoka u duboko u zemlju prodirućem zatonu na podnožju vrhunca Huma. Trgovište se dieli na dvie česti, koje se zovu Banda grande i Banda piccola. Ulaz u luku brani četverouglasta kula, sagradjena još od Mletčana. Komiža je rodno mjesto hrvatskoga pjesnika Andrije Vitalića.

Povjest otoka Visa siže u davnu davninu. U staro doba zvaše se *Issa*, a na njoj bijaše grčka naselbina pod istim imenom. O postanku te naselbine ima dva mnienja. Jedni tvrde, da su prvi poznati žitelji Isse bili Pelasgi, koji da su pod imenom Liburnâ sa otoka Lesba (zvana nekoć Issa) došli u jadransko more, i naselili se na tamošnjih otocih, a napose da su na otoku Visu utemeljili grad, koji da su po starom imenu svoga otoka prozvali Issa. Drugi opet misle, da je Issu utemeljio syrakužki tyran Dionisije. Stari grad Issa da je stojao blizu današnjega trgovišta Visa, po prilici na mjestu, koje se danas zove „Gradina“. Bilo ma koje mnienje pravo, istina je svikako, da je Issa stajala već početkom 4. stoljeća pr. Isusa kao grčka naselbina i da je već u najstarije doba bila slobodna obćina. Kao takova bijaše moćna zaštitnica Grkom na otoku Hvaru proti Illyrom, a isto tako primi u svoje okrilje i zaštitu illyrske bjegunce, koji se bjehu urotili proti kraljici Teuti, ter na to morali bježati iz domovine. Kraljica Teuta, da se Višanom osveti, obkoli im grad i uzme ga obsiedati. Nu Višani bijahu saveznici Rimljana, pače njihovi brodovi pomogoše rimskomu vojevodi Duillliju poraziti Kartažane u prvoj pomorskoj bitci. Čim su dakle Višani uvidili, da od Illyrâ

Digitized by Google

prieti pogibelj njim samim i njihovim naselbinam Trogiru (Tragurium) i Stobreču (Epetium), zamoliše Rimljane za pomoć. Ovim bijaše i onako već dojadilo gusarenje Illyrâ, pa pošto nije ni poslanstvo njihovo kraljici Teuti ništa prudilo, pošalju oni Kaja Fulvija sa 200 ratnih brodova put jadranskoga mora. Vis bi obsade oslobođen i u sklopljenom na to miru (228) stavljen pod rimsku zaštitu, tako da je bio malo ne sasvim neovisan i da nije plaćao upravo nikakovih daća ni danka. Mnogobrojni stari pjenezi viški, kojih se je dosele našlo preko dvadeset vrsti i koji na obratnoj strani imadu obično utisnut grozd ili brod, pokazuju jasno, da je Vis umio dugo održati svoju slobodu. Tek za gradjanskih ratova pridružen bi pokrajini Dalmaciji, nu čini se, da je i nadalje zadržao svoj ustav i upravu, pošto ga Plinius ne uvršćuje u nijedan triju zborova (konvenata) dalmatinskih. Vis bijaše jedini otok, koji je iza pada rimskoga carstva ostao pod byzantinskom vlasti, dok nije zapao Mletke. Zgodni položaj njegov štitio ga je dugo od pustošenja barbarskoga, dokle se Goti ploveći iz Ravene preko mora u Salonu nisu na njem izkrcali, ter grad Vis razorili (oko 535 po Is.) Žitelji razorenoga grada pobjegoše u nutarnjost otoka, ter sagradiše u ravnici na podnožju brda Luke nov grad, koji bje 1483 razvaljen od španjolskih vojnika, kad ih je kralj aragonski Ferdinando poslao hercegu Herkulu od Este u pomoć protiva Mletčanom.

Za mletačke vlade spadaše Vis politično i crkveno pod Hvar. Njegovi plemići moradoše na Hvar u vieće, dohodci viški biše tamo upravljani; u obće je povjest Visa bila u to doba uzko skopčana sa povješću Hvara. Nu u najnovije doba, kadno otok Vis g. 1806 Francezi zauzeše, steče veliku znamenitost. Nimalo zaštićena ni utvrdjena postade sjegurna i prostrana luka Viška zbiralištem ratnih brodova svijuh Napoleonu neprijateljskih naroda, a sama varoš bi glavno mjesto kriomčarskoj trgovini sa susjednimi obalami. Za tri godine dohrli toliko dobitka željnih stranaca na otok, da je mjesto prijašnjih 4000 žitelja brojio njih 12.000, a trgovalo se je uzprkos najstrožijim zabranam i francezkim brodovom (križarom) sa Dalmacijom veoma živahno. Jednomu malenomu francezkomu brodovlju pod Dubordieuom uspije doduše, da je iztaknuvši englezku zastavu ušlo u Višku luku, ter ondje sve ladje i robu spalilo; nu tim na kratko vrieme obustavljena trgovina procvate doskora na novo. Drugo francezko-tali-

Digitized by Google

jansko brodovlje, sastojeće od četiri fregate, dvie korvete i tri omanje ladje, koje je pod istim Dubordieuom iz Ankone zaplovilo bilo, da otok osvoji, bijaše nesretnije, jer bi 13. ožujka 1811 u morskoj bitci kod zatona Figera (nekoliko milja Visu na jugu) od četiri englezka ratna broda pod kommodorom Hoste-om sjajno poraženo i razpršeno. Na to zauze otok englezka vojska, te ga na novo uredi i utvrdi. Tekar 13. srpnja 1815 dospije Vis opet pod kralja Franju I., koji popravivši i pomnožavši utvrde englezke učini luku Viška postajom dielu brodovlja, koje bi ondje smješteno za obranu jadranskoga mora. Dne 20. srpnja 1866. potuče kod otoka Visa austrijski admiral Tegetthoff talijansko ratno brodovlje pod Persanom.

Hvarskomu kotaru pribrajaju se još ovi otočići (školjići):

1. *Spalmadori*, naprama luci hvarskoj; od njih je najznamenitiji otok *sv. Klementa*. — 2. *Šćedro* (Torcola), oveći otočić izmedju otoka Hvara i Korčule, prostire se uz južnu obalu Hvara. — 3. *Biševo* (Busi), $^5/_8$ milje Visu na jugozapadu. Dug je od sjevera k jugu $^5/_8$ milje, širok $^1/_8$ milje, a ima 100 žitelja u 30 kuća. — 4. Otočić *Svetac* (S. Andrea), 3 milje Visu na zapadu, dug je $^1/_2$ milje, širok $^1/_4$, a obseg mu ima $1^1/_4$ milje. Na njem prebiva samo jedna porodica. Otočić Svetac obiluje liepim bielim mramorom. — 5. *Brusnik* (Melisello), $^1/_2$ milje otočiću Svetcu na iztočnom jugoiztoku. Obsiže $^1/_4$ milje. — 6. *Pomo*, veoma nepristupan otočić, tako da se na njem ni izkrcati ne može. — 7. *Sušac* ili *Gradiška* (Cazza), $3^3/_4$ milje Visu na jugu, bliži je otoku Korčuli nego li Visu. — 8. *Palagruža* (Pelagosa), 9 milja udaljen od Visa. U obće je najjužniji od svih otoka, te je bliži italskoj obali nego li dalmatinskoj. — 9. *Budihovac*, malen otočić Visu na iztoku, obseg mu broji jedva $^1/_4$ milje. — 10. *Ravnik*, Budihovcu na jugu, a Visu na iztoku. Na školjiću Ravniku imade veoma liepa špilja sa sigom. Nijedan spomenutih otoka osim Biševa nije

Digitized by Google

naseljen, nego rabe samo za pašnjak ovcam i kozam. Kozje meso sa tih otoka veoma je tečno, valjda poradi sočnoga i zdravoga bilja, koje ondje raste. U ljetu su ovi otočići ročištem ribara, koji naokolo njih love sardele. Najizdašniji je lov oko otoka Biševa, Svetca i Palagruže.

10. Korčulanski kotar sastavljaju otoci *Korčula* i *Lastovo* sa pripadajućimi otočići, zatim poluotok *Pelješac* ili *Stonski Rat*.

Korčula ili **Krkar** (Curzola), otok Hvaru na jugu. Konao korčulanski luči ga od otoka Hvara i poluotoka Pelješca. Od otoka Visa udaljena je Korčula $4^1/_4$ milje, a od otoka Mljeta $2^1/_4$ milje. Duga je od iztoka k zapadu $6^1/_4$ milje, najveća joj je širina 1 milja, a obseg joj broji oko 15 milja. Površje joj zaprema 5·9□ milje.

Otok Korčula veoma je člankovit, te imade dosta zgodnih pristaništa i luka (Porto Badia, Porto Buffalo, Porto Treporti, Porto Secco, Porto Carbone, Račišće itd.) Korčula je sva skoro gorami izpunjena. Najviši vrhunac njezin (Dubravasca?) ima 572 metra, a visoki su i vrhunci Kom, Hum, Velastrana, Veliki vrh itd. Nizinu ima samo jednu oveliku, naime Lumbardsku, i ta je dobrahno plodna. Nekoć bijahu planine i gore pokrite gustimi šumami smrekovimi (odatle u staro doba i pridjevak otoku „nigra = crna"); nu krasne šume tečajem stoljeća ljuto su poharane, osobito na iztočnoj strani, tako da ih ima još samo na zapadnoj strani. Drvo ovih šuma vrstno je za gradju brodova, zatim se rabi za ribanje, pošto ima mnogo smole, te stoga jasno i svjetlo gori. Otok strada i sa nestašice vode. Imade jedan jedini izvor kod varoši Blata, nu taj za kiše nabuja suviše te poplavljuje svu ravnicu Blatsku. Podnebje Korčule blago je i zdravo.

Digitized by Google

Uz opisana prirodna svojstva naravno je, da se na Korčuli veoma malo žita izvodi (samo na ravnici Lumbardskoj). Od cieloga površja obradjena je tek 1□ milja. I masline slabo se goje; nu zato se izvodi nešto više vina (i to dobroga) i rakije. Izdašni su još kamenolomi biela i šarena mramora, osobito na otočiću Verniću.

Žitelja imade Korčula 10.567, koji prebivaju u 2333 kuće. Korčulani prilično su ubogi, te se osobito bave ribolovom i gradnjom brodova. Glavno je mjesto cieloga otoka

Korčula (Curzola), grad sa dva predgradja. Grad Korčula prostire se na iztočnoj strani otoka na rtu naprama poluotoku Pelješcu. Utvrdjena je Korčula na talijansku, te je okružena zidovi i kulami, koji ju diele od predgradja. Iz grada vode dvoja vrata (kopnena i morska). Sâm grad uzdiže se na obronku briega. U sred grada stoji nekadanja stolna crkva, koja bi, kako se priča, sagradjena od kraljice Marije, supruge kralja Bele IV., a posvećena god. 1556. sv. Marku. Crkva zajedno sa zvonikom sagradjena je u gotskom slogu, te je uprkos svojoj starosti liepa. Glavni žrtvenik urešen je slikom, koja prikazuje sv. Marka, Bartola i Jeronima. Kažu, da ju je slikao Tintoretto. Do crkve stoji nekadanja biskupska palača i loggia, nu u prilično trošnu stanju. Korčula naime bijaše god. 1300—1802. sielo biskupije. Grad ima za obranu tvrdjicu sv. Vlaha (Forte Biaggio), sagradjenu od Englezâ na mjestu, gdje no stojaše istoimena crkva.

Grad Korčula broji zajedno sa predgradji 463 kuće i 1992 žitelja. Grad sâm ima razmjerno malo žitelja te je prilično pust (g. 1526. da je polovica žitelja od kuge postradala), nu zato su predgradja nešto živahnija.

Digitized by Google

Korčula ima dvie luke, na sjevernoj i južnoj strani rta po jednu. Sjeverna je luka živahnija; tuj se izkrcavaju brodovi. Korčulani na dobru su glasu kao vrstni graditelji brodova, osobito manjih. — *Blato*, trgovište $4^1/_2$ milje gradu Korčuli na zapadu u nutarnjoj zemlji. Imade 770 kuća i 3415 žitelja, koji se ponajviše bave ribarstvom, poljodjeljstvom i gradnjom brodova. — *Luka* (Vallegrande), selo na zapadnoj obali otoka sa 292 kuće i 1513 žitelja. — *Lumbarda* (Lombarda), selo na iztočnoj obali otoka, broji 154 kuće i 703 žitelja.

Otok Korčula ili Krkar spominje se već za Grkâ i Rimljanâ. Grčki pisci zovu ju Κόρκυρα, Κόρκουρα i Κέρκυρα sa pridjevkom „ἡ μέλαινα", a kod latinskih pisaca nalazimo imena: Corcyra Melaena, Nigra Corcyra, Corcyra i Corcora. Car Konstantin u 10. stoljeću zove ju ἡ Κούρκρα ili τὸ Κίκερ, drugi sredovječni spomenici poznaju ju pod imeni Corcera, Curcura, Krkar itd.

Stare predaje kažu, da je Korčulu utemeljio Antenor, kadno je bježeć iza pada Troje dospio u jadransko more. To da potvrdjuje i neki veoma sumnjivi napis na gradskih vratih grada Korčule (Hic Antenoridae Corcyrae prima Melanae fundamenta locant). Neki pisci (Dittis sa Krete i Daretes iz Frigije) pišu opet, da je Korčulu osnovao sam Aeneas. Ima napokon pisaca (Schymnos, Strabo i Plinius), koji javljaju, da su žitelji grada Knida osnovali naselbinu na otoku Korčuli; nu ne javljaju, gdje je ta naselbina bila, niti da li su Knidjani novu naselbinu utemeljili ili samo staru razširili. Sjegurno medjutim jest, da je kod današnjega grada Korčule bila nekoć naselbina, da je bila moćna sa svoje trgovine i brodarstva, i da je bila samostalna državica, koja je imala svoje vlastite novce.

Za cara Augusta Oktavijana postrada Korčula, jer se njezini žitelji bjehu zajedno sa žitelji otoka Mljeta pobunili i podali gusarenju. Nu polagano dobi Korčula opet novo žiteljstvo, te dospije najprvo pod iztočno-rimsko carstvo, a kasnije pod Gote. Od 7. stoljeća gospodovahu Korčulom Neretvani. God. 998. bijahu žitelji Korčule (Curzule insule) u borbi sa mletačkim duždom Petrom II. Orseolom, koji ih medjutim svlada i pokori. Odsele je Korčula neprestance mienjala svoje gospodare; sad je bila uz

Digitized by Google

humsku zemlju, sad pod byzantskimi carevi, sad pod Mletčani. U to doba stradaše mnogo od nasrtaja Saracenskih. Pripovieda se, da su oko g. 1180. susjedni knezovi humski radili o tom, kako da si sasvim podlože Korčulu. U to ime da je neki knez Konstantin sa vojskom došao na otok. Nu dok je on nutarnjom zemljom plieneć i paleć prolazio, dotle si Korčulani posvoje njegove brodove, te udare na njegove čete i njega samoga zarobe. Pustiše ga zatim na slobodu tek onda, pošto se bješe zajedno sa braćom odrekao svakoga prava na otok, ter prisegom zavjerio da ne će nikad više Korčule uznemirivati.

Korčulani su odsele ko i dosada živili opet samostalno, birajuć si sami svoje knezove i ostale činovnike. Godine 1214. sabraše sve stare i dobre običaje i zakone u *štatut*, da se u buduće po njem vlada i sudi. Korčulanski štatut najstariji je od svih dalmatinskih štatuta. God. 1254. odabraše si za kneza nekoga Jurja Marsilija. Ovaj se htjede protiv volje Korčulana nametnuti za nasljednoga kneza, zato ga Korčulani protjeraše. Nu već dvie godine kasnije biše prinuždeni priznati ga svojim gospodarom, pošto je on, pomagan prostim pukom, sa svojimi najmljenimi četami grad silom osvojio, i pošto su Mletčani podielili njemu i njegovim potomkom otok kao mletačko leno. Tek god. 1358. dospije Korčula, pošto ju g. 1348. bjehu Genuvezi poplienili, u ruke hrvatsko-ugarskomu kralju Ljudevitu I. God. 1388 do 1390. bijaše Korčula u vlasti bosanskoga kralja Stjepana Tvrtka I., a g. 1403. daruje ju sa drugimi susjednimi otoci protukralj Ladislav Napuljski hercegu Hrvoju. Hrvoje prepusti Dubrovniku upravu Korčule, te je odsele svake godine polazio po jedan plemić (vlastelin) dubrovački na otok kao knez („de mandato Hervojae, Ducis Spalati, Comes Corcyrae"). Iza pada Hrvojeva ostavi kralj Sigismundo upravu Korčule i nadalje Dubrovčanom, nu već g. 1417. oduze im ga po naputku svoje žene, te ga podieli Ladislavu Gorjanskomu. Taj se medjutim ne naužije Korčule, jer se ova već 23. travnja 1420. dobre volje predade Mletčanom. Uz Mletke ostade Korčula sve do pada republike.

God. 1483. pošalje aragonski kralj Ferdinando svoga sina sa brodovljem u jadransko more, da bude u pomoć njegovu zetu Herkulu I., vojvodi od Este, kojemu je tada bilo ratovati sa Mletčani. Sin Ferdinandov Friderik dodje sa četerdeset koje aragonskih koje puljskih brodova pred grad Korčulu, da ju obsjedne

Digitized by Google

i uzme. Nu žitelji počeše noćju zvoniti i veselo klicati. Španjolci tada pomisliše, da im ide u pomoć mletačko brodovlje, dignu umah obsadu i ostave grad. Po drugi put zaprieti gradu Korčuli ljuta pogibelj god. 1571, i to od Turaka. Nu ovaj put spasi grad i otok junačtvo Korčulanka, koje bjehu mužke haljine obukle i poletile na zidine gradske, da suzbijaju tursku silu. Kada su za morejskoga rata izmedju Mletaka i Turaka mnogi kršćani iz turskih zemalja bježali i tražili utočište u Mletčana, poslaše ovi mnogo njih na Korčulu, te im podieliše zemljišta u ravnici kod sela Račišća.

Početkom 19. stoljeća bijaše upravo Korčula prvi otok, koji su Rusi g. 1806. Francezom oduzeli. Ovi ga doduše opet zauzeše, ali ga na novo izgubiše, i tek u kolovozu 1807. dobiše ga mirno natrag uslied mira u Tilsitu. God. 1813. posjedoše Korčulu Englezi i podigoše nad gradom Korčulom tvrdjicu sv. Vlaha (S. Biagio). Nu već 19. srpnja 1815. predadoše Englezi Korčulu caru i kralju Franju I.

Crkveno bijaše Korčula dugo vremena pod spljetskom nadbiskupijom. Kasnije u 12. stoljeću spade pod hvarsku biskupiju, nu god. 1300. dobi po papi Bonifaciju VIII. posebna biskupa, pošto se biskup Ivan di Croce preseli iz Stona na Korčulu. Početkom 19. stoljeća medjutim dokinuta bi korčulanska biskupija, a Korčula bi podredjena biskupiji dubrovačkoj. Na Korčuli rodio se je dobro poznati pjesnik hrvatski *Petar Kanavelić*, koji je izpjevao omašnu pjesan o sv. Ivanu, Trogirskom biskupu.

Lastovo (Lagosta), otok Korčuli na jugu, udaljen od Dubrovnika 13 zem. milja. Dugo je Lastovo od zapada k iztoku $1^1/_2$ milje, široko $^3/_4$—1 milje, a obseg mu broji blizu $3^3/_4$ milje. Na iztočnoj strani Lastova niže se cieli red od 25 malih otočića, poznatih pod imenom *Vrhovnjaci* (Scogli Lagostini).

Otok je okružen gorami; najviši vrhunac jest *Sujuraj* (S. Giorgio), visok 410 met. Ove gore ruše se strmo u more; nu prema nutarnjosti otoka spuštaju se polagano, te tvore tako nekoliko malenih, nu plodnih dolina. Na Lastovu uspieva vinova loza i maslina; za dobre godine rodi do 8000 barila vina i 1000 barila

Digitized by Google

ulja. Uzprkos tomu, što gore obrubljuju sav otok, ima Lastovo tri dobre luke (Porto Rosso na jugu, Porto Lago grande na zapadu i Porto Chiave na sjeveru). Glavno mjesto otoka

Lastovo (Lagosta), trgovište od 235 kuća i 1042 žitelja, stere se gotovo poput amfiteatra u gorskoj kotlini. Za obranu toga trgovišta (varoši) utvrdiše Francezi četiri briega, što ga okružuju; najglavnija utvrda jest tvrdjica Vela Glavica na istoimenu briegu. Iz Lastova vodi put preko klanca Vele Glavice na sjever do luke, zvane Porto Chiave.

U starom vieku zvaše se otok Lastovo *Ladesta* i *Ladestris*, a žitelji njezini „*Ladestini*“. U srednjem vieku nalazimo imena: „*insula Ladaestina*“, zatim Λάστοβον, *Lagosta*, *Lagusta*, da i *Augusta*. Od toga nastane hrvatsko ime *Lastovo ili Lasta* (odatle i ime žitelja „*Lastovec*“). Neki tvrde, da je već za Rimljana bila na Lastovu naselbina, kojoj da je napose car Vespasijan podielio znatnih povlastica. Od 7. stoljeća počam bijaše Lastovo naseljeno Slovjeni, te spadaše po svoj prilici pod kneževinu Neretvu. God. 998., kad je mletački duždo Petar II. Orseoli vojevao sa Hrvati i Neretljani, osobito mu se opre grad i otok Lastovo, jer je zahtievao, da žitelji sami poruše svoj grad i da mu obećaju, da ga nikada više ne će sagraditi. Tekar iza dužega boja prisili duždo Lastovljane, da su mu se pokorili, a on je na to dao njihov grad plieniti i harati (civitatem devastare precepit). Doskora medjutim oslobodiše se Lastovci Mletčana, a u polovici 13. stoljeća podvrgoše se dobre volje Dubrovniku (homines de Lagosta se et insulam ipsam voluntarie dederunt communi Ragusii), te ostadoše sada uzanj kroz sva kasnija stoljeća. Već god. 1278. spominje se neki „Johannes de Volcis“ kao knez Lastovski (comes Lauguste), poslan na otok od Dubrovačke obćine.

Kad se Lastovci bjehu dobre volje podali pod Dubrovnik, moradoše im se Dubrovčani prisegom zavjeriti, da će vazda štovati i cieniti njihove stare običaje, dotično povlastice (commune Racusii juravit manutenere omnes suas *antiquas consuetudines*). Nu kasnije nije Dubrovnik na te povlastice pazio, već ih je krnjio svakom zgodom. Osobito koncem 15. stoljeća počeše Du-

Digitized by Google

brovčani nastojati, da Lastovce učine svojimi podanici, a ne ravnopravnimi saveznici. Tako n. p. 10. travnja 1486. stegnuše vlast lastovskoga kneza veoma i ostaviše mu samo sudbenu vlast, pa i tu stegnuše tako, da se je od njegova suda moglo prizivati na dubrovački sud. Godine 1523. dubrovačko vieće samo sobom dopita svim Dubrovčanom pravo gradjanstva na Lastovu. Po tom načinu nastavilo se je sve dalje do konca 16. stoljeća, ali postepeno i oprezno. Napokon 23. studenoga 1601. dubrovačko vieće izdade naredbu od 24 članka za Lastovljane, kojom je bezobzirno srušilo do temelja sve njihove glavne pravice. Ovo nasilje i tlačenje dubrovačkih knezova na otoku, koje im je dubrovačko vieće slalo svake dvie godine, prisili napokon Lastovljane na odpor.

U svibnju 1602. do petdeset najodličnijih žitelja otoka, a na čelu im svećenici Franjo Lasman Paskvalićević i Martin Luguteg tajno se sastanu u crkvi sv. Bogorodice u polju, i tuj se svečano zavjere, te odluče, da će se predati mletačkoj vladi, koja je tada znala puno blaže postupati sa svojimi podanici u Dalmaciji, pa se zakunu, da će o tom složno i svom dušom nastojati. Dapače odrede Ivana Jurinovića, neka umah pohiti u Hvar i ponudi njihov otok Paskvaligu, vrhovnomu providuru mletačkomu u Dalmaciji, i neka izprosi mletačkoga plemića za kneza; a kad ne bi ondje providura bilo, neka ondješnjemu knezu isto tako ponudi. Jurinović ne nadje providura na Hvaru, ali hvarski knez ne počasi časa te ga o svem točno obaviesti u Zadru. Paskvaligo već 6. lipnja izviesti o tom mletačko vieće, koje je tada posve zaokupljeno bilo tim, da pazi na korake Fuentesa, španjolskoga namjestnika u Milanu i Karla Emanuela Savojskog, uviek spremne na napadaj, odgovori providuru, neka odvrati Jurinovića od te stvari, pošto nije vrieme za to sada zgodno, te neka se Lastovljani primire.

Jurinović, obavivši svoje poslanstvo na Hvaru, brzo se kući povrati. Možda, što mu je hvarski knez dao nade, da će mu molba biti u Zadru uslišana, na povratku uputi svoje drugove, da tvrdjavu Lastovsku u svoju ruku uzmu. Serafin Zamanja, dubrovački knez na Lastovu, kući bi odpravljen, a na to ustrojena domaća uprava. Ova odmah pošalje Paška Antunovića, občinskoga odvjetnika, i župnika Marina Bartulovića u dvie ladje sa 22 oboružana momka kao poslanike k providuru u Zadar s molbom, neka ih primi u svoju vlast, pošto bi se inače morali obratiti ili

Digitized by Google

na Španjolce u Pulji ili na papu. Paskvaligo pridrža poslanike uza se i zapita svoju vladu u Mletcih, što da radi u tom poslu i smije li zaustaviti ladje, koje su se u Dubrovniku spremale na Lastovo? Nu Dubrovčani, brži na rad i bliže otoku, oboružavši svoje brodove i ukrcavši do 600 vojnika pod zapoviedju svojih plemića Crievića, Menčetića i Sarake dne 13. srpnja pohite na Lastovo. Lastovljani videći, da sami ne mogu toj sili odoljeti, predadu se bez odpora; pa da sebe operu, obtuže one, koji su se u Zadru nalazili, kao kolovodje ciele bune. Lastovska tvrdjava bude sada obskrbljena sa 60 vojnika i 25 Lastovljana, koji su se toj buni protivili i sa Dubrovčani držali. Ona dva svećenika, Franjo i Martin, bjehu odpremljena u Dubrovnik, gdje su kao glavn buntovnici priekim sudom u tamnici odmah zadavljeni. Još mnogo drugih osumnjičenih bi odvedeno u Dubrovnik i u zatvor bačeno. Mnogo bi ih progonstvom kažnjeno, više na vješala u Lastovu osudjeno, a sva rodbina onih, koji bijahu prošli u Dalmaciju, pozatvorena; svim pako sva imanja zaplienjena. Lastovljani, koji su se izvan otoka desili, ne samo što biše na smrt osudjeni, nego je i ciena od 300 dukata na glavu svakoga pojedinoga udarena, a tim zaoštrena, da bje prognaniku ili bieguncu, koji bi ubio druga, dopušteno vratiti se u Lastovo. Izadje i proglas, kojim su se Lastovu nametali novi tereti. Malo zatim, da se troškovi umanje, posada bi snižena na 40 vojnika, a lastovskim knezom imenovan bi opet S. Zamanja.

Nu prognanici i bjegunci lastovski ne ostaše mirni. Pomagani Mletčani, a pojačani Dalmatinci, naročito Omišani udare 4. siečnja 1603. na Lastovo, posadu i kneza dubrovačkoga zarobe, a na to iztaknu zastavu sv. Marka i izaberu svojim načelnikom Paska Antunovića. Odpor Lastovljana, koji nadjoše podpore u Mletaka, potraje sada sve do polovice g. 1606, kad ih ostaviše Mletčani na cjedilu. Mletčani naime dne 16. lipnja 1606. izručiše Lastovo Dubrovčanom, koji se prije svečano zavjeriše, da ne će nikomu od Lastovljana ništa na žao učiniti. Ali Dubrovčani ne održaše svoje rieči. Već 29. ožujka 1607. javljaše korčulanski knez vrhovnomu mletačkomu prividuru u Zadru, da su Dubrovčani najprije prevarom domamili u svoj grad 18 najodličnijih Lastovljana i na to ih bacili u zatvor, a zatim da su poslali na Lastovo 276 vojnika sa sedam brodova, koji su uz silno globljenje naroda porušili tvrdju lastovsku.

Digitized by Google

Po padu republike dubrovačke zavladaju Lastovom Francezi, te ga utvrdiše. Nu 1813. moradoše ga iza šestodnevna odpora ostaviti Englezom.

Pelješac (Sabioncello), dugoljast je poluotok na jugu rieke Neretve. Prostire se od jugoiztoka prema sjeverozapadu, a s kopnom ga spaja tek pol sata široka *Stonska prevlaka*, prozvana tako od grada Stona. Dug je poluotok Pelješac do 9 milja, a širok $^1/_4$—1 milje. Neretavski konao razstavlja ga od otoka Brača, konao Stonski od primorja na jugu Neretve, konao Mljetski od otoka Mljeta, a veoma uzka vrata Korčulanska od otoka Korčule. Poluotok je gorovit; najviši mu je vrhunac Sv. Ilija ili Vipera (966 m.), s kojega se širi prekrasan vidik na sve strane. Osobito su strmi bregovi na zapadnoj strani. Gore i bregovi zatvaraju nekoliko plodnih dolinica (n. pr. kod Kune, Briesta i Stona). Žitelji, kojih broji 8130, imućni su sa brodarstva i trgovine. Glavno mjesto poluotoka jest *Orebić*, trgovište naprama gradu Korčuli, brojeće 127 kuća i do 500 žitelja. Znatnija su još mjesta: *Trapanj*, trgovište na sjevernoj obali sa 133 kuće i 723 žitelja; *Kuna*, selo gotovo u sredini poluotoka, sa 70 kuća i 370 žitelja; *Juliana* (Giuliana), selo i zgodna luka sa 43 kuće i 258 žitelja.

Poluotok Pelješac zvaše se u srednjem vieku *Stonski Rat* (lat. Puncta Stagni, tal. Ponta de Stagno), te pripadaše izprva kneževini Humu (Zahumju). Godine 1333. kupiše grad Ston sa cielim Stonskim Ratom Dubrovčani od srbskoga kralja, te si još iste godine dadoše novokupljeni posjed potvrditi od bosanskoga bana Stjepana Kotromanića. Uz Dubrovnik ostade sada Stonski Rat sve do pada dubrovačke republike. Već god. 1333. osnovaše Dubrovčani osnovu, kako bi Stonsku prevlaku prekopali i tako Pelješac pretvorili u otok; g. 1396. počeše osnovu svoju izvoditi, ali je kraju ne privedoše.

II. Dubrovački kotar zaprema zemljište nekadanje ugledne republike dubrovačke, na koju spadahu osim

Digitized by Google

današnjega kotara dubrovačkoga takodjer netom opisani otok Lastovo i poluotok Pelješac.

Grad Dubrovnik bijaše upravo na razmedji dviju kneževina: Huma (Zahumja) i Travunje. Zahumje steraše se Dubrovniku na sjeveru do Neretve, a Travunja Dubrovniku na jugu. Kotar občine dubrovačke bijaše još u polovici 10. stoljeća tako malen, da su već vinogradi dubrovačkih gradjana spadali budi na Hum budi na Travunju. Zato su i Dubrovčani morali u to ime knezovom obiju kneževina plaćati neku vrst danka (ili zaštitnine), i to svakomu godimice po 36 dukata. Danak zvaše se *mogoriš* (margarisium, magarisium). Godine 1363. plaćahu Dubrovčani samoj humskoj kneževini 60 perpera mogoriša.

Malena občina dubrovačka, koja još u polovici 10. stoljeća nije imala većega obsega, nego li ga zatvarahu gradske zidine, širila se je tečajem kasnijih stoljeća sve više toli na kopnu koli na moru, tako da je g. 1451. već bila neka mala državica. Najprije se razširi na moru. Početkom 13. stoljeća nalazimo u dubrovačkoj vlasti najprvo malene otoke, što se počam od Lokruma steru uz obalu na sjever sve do poluotoka Pelješca (otoci Koločep, Lopud, Šipan itd.), zatim otok Mrkan nasuprot Cavtatu, i oko g. 1250. oveći otok Lastovo. Godine 1333. kupiše Dubrovčani od srbskoga kralja kao gospodara Huma grad Ston i Stonski Rat (poluotok Pelješac), a u polovici 14. stoljeća dobiše i oveći otok Mljet.

Teže bijaše Dubrovčanom razširiti medje svoje občine na kopnu prema Zahumju i Travunji. Tuj imahu doduše u pojedinih zahumskih i travunjskih župah svoje vinograde, n. p. u travunjskoj župi Žrnovnici (Brennum), zatim u Zahumju uz Rieku (Ombla), kod Zatona (Malfum) i Poljica, ali niti vinogradi, niti dotične župe ne bijahu pravno njihove. Najprvo stekoše tuj zemljište svojih vinograda (*astaria ili astarea*), zatim dobiše cielu župu Žrnovnicu od srbskoga kralja Stjepana Vladislava (oko g. 1234—40). Napokon podieli im 1357. srbski car Uroš IV. sve prigorje iznad vinograda (astaree) počam od potoka Ljute u župi Žrnovnici pa sve do sela Kurila (danas Petrovo selo) na sjeveru Rieke (Omble).

Odsele nastojahu Dubrovčani, kako bi občinu svoju razširili do Neretve i Boke kotorske. I to im uspije. Najprvo kupiše od Bošnjakâ g. 1399. svu zemlju od Kurila (od Rieke = Omble po

Digitized by Google

prilici) pa sve do Stona (*Terre nove*), te tako bijaše odsele poluotok Pelješac sjedinjen u jednu cjelinu sa ostalim posjedom njihovim. Godina 1419—1427. uspije im od bosanskog vojvode Sandalja Hranića i knezova Pavlovića kupiti cielu župu *Konavlje* (Canale) od Cavtata do Boke Kotorske, i tim dobiše u svoje ruke i ruševine staroga grada Epidavra. U isto doba bjehu kratko vrieme (1413—1417) privolom kralja Sigismunda pridruženi občini dubrovačkoj otoci Brač, Hvar i Korčula.

Posljednja stečevina Dubrovčana bijahu 1451. Vrsinje (sada Mrcine). Odsele je občina zadržala svoj obseg (od ušća Neretve do Boke Kotorske) nepromienjeno sve do pada svoga (1808).

Dubrovnik (Ragusa), grad, prostire se na poluotoku, na podnožju planine Sv. Srgja i visoke morske hridi. S visa gledan prikazuje se, kano da leži u koritu. Sastoji od pravoga grada i dvaju predgradja.

Vanjskim licem svojim nalik je sâm grad Dubrovnik sredovječnoj primorskoj tvrdjavi. Sa kopna opasan je dvojakimi zidinami, medju kojimi su ponamješteni okrugli bastioni i četverouglaste kule. Iz ovoga pojasa ističe se iz sredine na sjeveroiztoku golema *Menčetićeva kula*, opasana dvojakim platnom. Sa mora brane tvrdjavu dva čvrsta gradića (tvrdjice), na sjeverozapadu gradić *sv. Lovrinca*, a na iztoku „*Ravelin*“ (Leverono). Prvi se uzpinje tik mora na strmoj hridi, odakle gospoduje nad morem. Ovdje bi kašteo sagradjen već polovicom 11. stoljeća, da brani grad od mletačkoga brodovlja; ali sadanji je mnogo mladji. Spomena je vriedan napis nad vratima gradića: „Non bene pro toto libertas venditur auro (sloboda više vriedi od svega zlata), koji pokazuje, koliko su stari Dubrovčani umjeli cieniti slobodu i političku neovisnost. Ravalin, koji je imao s druge strane priečiti ulaz, sagradjen bi god. 1539. po nacrtu talijanskoga graditelja Dorie. Sve ove obranbene gradjevine, kako su sada, a podignute od golema tesana

Digitized by Google

kamena, bijahu dozidane u 15. i 16. stoljeću t. j. izmedju g. 1459. i 1570. Ono doba primaknuo se je bio Turčin k primorju, te Dubrovnik bijaše onoj sudbini izložen, koja zateče Srbiju, Bosnu i velik dio hrvatsko-dalmatinskoga primorja; stariji obranbeni sustav vidio mu se preslab prama takovu neprijatelju, s toga ga zamieni novim, koji je i neovisnost njegovu preživio. Starijim utvrdam pridružiše početkom ovoga stoljeća Francezi još jednu novu, sagradivši naime na planini sv. Srgja (oko 400 met.), ondje, gdje bijaše prije crkvica sv. Srgja (Sergius), tvrdjicu zvanu najprije Fort Napoleon, a kasnije *Fort Imperial.*

Grad Dubrovnik ima dvoja glavna vrata: jedna na sjeverozapadu, a druga na jugoiztoku. Prva zovu se *Pile* (od grčke rieči πύλαι = vrata, u srednjem vieku *porta Pillarum*), a druga *Ploče.* Osim ovih glavnih vrata ima na južnoj strani još dvoja manja vrata (Porta Pescaria i Porta Punta), koja vode u malenu dubrovačku luku, koju štiti gat (molo) od navale morskih valova, a visoki bedemi od vjetara. Luka je dubrovačka veoma malena, tako da u nju staju samo 3—4 velika pomorska broda; osim toga se za južnog vjetra ne može iz nje izlaziti. Dubrovčani smatraju zato pravom lukom svojom prostranu *Gružku luku* kod varoši Gruža Dubrovniku na sjeveru.

Od vrata Pilâ pa do Pločâ vodi kroz cieli Dubrovnik jedna široka ulica, zvana *Stradna* (Stradone). Duga je preko 400 koraka, te je u dnu korita, u kojem se prostire Dubrovnik. Nekoć bijahu tuj primorske močvare, koje se spominju još u 13. stoljeću („*palus*“ = močvara), te koje su razstavljale zapadni dio grada (castellum) od iztočnoga diela (burgus) izpod planine sv. Srgja. Nu u kasnije doba bjehu močvare polagano

Digitized by Google

zasipavane, a na mjestu njihovu podiže se današnja ulica *Stradna*. Stradna je dan danas najljepša i najširа ulica dubrovačka, središte prometa i družtvenoga života, jednom rieči „*corso*“ dubrovački. Kuće s obiju strana te ulice sve su jednake veličine, dvokatne, te ukusno sagradjene sa balkoni i raznimi gradjevnimi nakiti. Osim privatnih zgrada ima tuj više spomena vriednih javnih zgrada. Stradna dieli grad u dvie skoro jednake polovice, te se od nje uzpinje s jedne i druge strane grad uzbrdice sve do zidinah gradskih. Osim Stradne, koja je najznamenitiji dio grada, ima i u drugih dielovih grada liepih ulica sa visokimi i ukusnimi zgradami. Spomena je vriedan veoma živahni trg *Poljana*, gdje je svakdanja kupnja voća, zelja i mlieka. Stradni na iztoku zove se dio grada imenom *Prieko*, i tuj se ulice sve uz skaline penju sve do gradskih zidina izpod sv. Srgja.

Dubrovnik ima dva predgradja: *Pile* (Borgo Pille) i *Ploče* (Borgo Plocce), koja se steru iza istoimenih vrata. Predgradje Pile jest veće, te su u njem kao u samom Dubrovniku kuće veoma ukusne, većinom dvokatne i od kamena zidane, a okružene vrtovi, gdje se plete loza uz paome, aloje i drugo bujno iztočno stabalje. Pile u obće sastoje gotovo od samih ljetovnika i vlasteoskih dvoraca, koji daju Dubrovniku neko velegradsko lice. U Pilah je takodjer vrlo ugodan perivoj sa kavanom i šumicom, u kojoj svake nedjelje glasba svira. I predgradje *Ploče* jest liepo i romantično, a spomena je u njem vriedan osobito prostrani trg, na kojem se svakoga tjedna po tri put sajam drži. Takovom prilikom dolazi amo silesija naroda ne samo iz Bosne, nego osobito iz susjedne Hercegovine, te je tada trg u Pločah veoma živahan.

Digitized by Google

Dubrovnik imade u svem 1254 kuće, i to sâm grad 784, predgradje Pile 360, a predgradje Ploče 110. Kuće su najvećom većinom iz najnovijega doba, pošto je stari Dubrovnik g. 1667 od silna potresa nemilo nastradao, te je tom prilikom najveći dio grada propao. Mnogo stradaše Dubrovnik (a napose predgradja) i početkom ovoga stoljeća, kada su nanj udarali Rusi i Crnogorci. Po tom priliči Dubrovnik uz malu iznimku sjajno utvrdjenu gradu iz 17. stoljeća, a razlikuje se od ostalih dalmatinskih gradova tim, što je mnogo čistiji i bolje gradjen. Da spomenemo nekoje važnije zgrade, koje se ističu budi sa svoje starine, budi sa svoje ljepote.

Najsjajnija je zgrada *dvor ili palača dubrovačkih knezova*. Osnovni kamen toj palači postavljen bi g. 1388, dakle poslie kako su mletački knezovi prestali vladati i kako su domaća vlastela počela kneževski stolac zasjedati. Dovršen bi nakon 36 godina t. j. 1424, a stajaše 40.000 cekina. Ali već g. 1435 dne 10. kolovoza izgori jedan dio toga dvora, koji bješe ipak kasnije dogradjen i popravljen po graditelju Onufriju Giordaniju. Veliki potres od g. 1667 nije toga dvora razrušio, ali ga je znatno oštetio, jer mu pade drugi kat, koji ne bi nikada kasnije dogradjen. U sadanjem svom stanju imade kneževski dvor lice gradjevinâ kasnije talijanske renaissance. U pročelju imade triem sa svodom unakrst, nošen na pet stupova, učinjenih od krkarskoga kamena. U tom triemu imade naokolo kamenih stolica, na kojih su dubrovački vićnici kod prigodnih svečanosti sjedili. Nad arkadami u sredini pročelja jest veliki trostruki prozor, a sa strane po jedan; gornja im je čest nakićena rezbarijami. Nad velikim osrednjim prozorom stoji u izdubku *sv. Vlaho*, zaštitnik grada i republike, koji se u Dubrovniku vidi na svih javnih mjestih kano sv.

Digitized by Google

Marko u Mletcih. Najstariji kip toga zaštitnika sačuvao se je nad vratima Pločama. Radnja je veoma liepa u romanskom slogu. Dvorište s arkadami odgovara sasvim stroju ciele palače. Ovdje su dva predmeta, koji zaslužuju pozornost ne s umjetničkoga nego s povjestničkoga gledišta, naime poprsje Mihajla Pracata, kojemu je vieće taj spomenik g. 1637 za njegove zasluge podiglo (medju inim je Pracat u svojoj oporuci ostavio svom rodnom gradu 300.000 dukata na dobrotvorne svrhe); onda ogroman kip Rolanda, koji je nekada na trgu stajao i držao velik stup, na kojem se je vijala zastava sv. Vlaha. U nutarnjih prostorijah kneževskoga dvora malo se je od stare zgrade sačuvalo. Dvorana velikoga vieća izgori za francezke vladavine. Ali dvie zanimive slike sačuvaše se: kršćenje Isusovo, koja sjeća na padovansku školu 15. stoljeća, i Venera s Martom ili Diana s Endymionom mletačke škole 16. stoljeća. Nu kada i ne bi ova palača s gradjevnoga gledišta toli zanimiva bila, ona bi bila podobna probuditi duboke osjećaje u svakom gledaocu hrvatskom. U tom bo dvoru sakupljahu se vrhovne oblasti ove male republike, naime veliko, malo i umoljeno vieće; a knez je u njem i stanovao. Knez, koji se je posljednjih stoljeća svaki mjesec mienjao, nije nikad ostavljao dvora bez pratnje vićnika, tajnika, kancilera, 24 crveno odjevenih stražnika i glasbe. Odjeća mu bijaše: crven plašt, crna od baršuna vrpca (stolone) na lievoj strani toge, crvene koljenke i cipele. Ovakova odjeća posljednjega dubrovačkoga kneza Gjorgjića čuva se sada u novom dubrovačkom muzeju.

Od državnih zgrada uz kneževski dvor najznatnija je *carinara (dogana*, sponza*)*, sagradjena na predjašnjem mjestu staroga kneževskoga dvora na kraju glavne

Digitized by Google

ulice (Stradne) kod vrata, vodećih na Ploče. Vanjsko lice predstavlja nam veliku palaču s triemom u slogu renaissance i s velikimi prozori u mletačkom slogu. Gradnja započe g. 1516, a završi se nakon četiriju godina (1520) uz trošak od 7600 dukata. Po slogu je to gradjevna mješavina: triem s arkadami i punimi obluci, a prvi sprat u mletačkom slogu; ali ta raznolikost toli je skladna, da se dubrovačka carinara dojima gledaoca mnogo ugodnije od mnogih po jednolikom kalupu sagradjenih palača. Još je krasnije dvorište: pravilna pačetvorina, $11^1/_3$ hvata dugačka a 6 hvati široka, s arkadami razi zemlje i u prvom spratu. Pa i ovdje se graditelju htjelo razlikosti, dočim razi zemlje arkade sastavljaju okrugli a na prvom spratu rtasti lukovi i dočim ovdje dva luka odgovaraju jednomu razi zemlje. Ovdje su stupovi omašni, osmouglasti, s jednostavnom ali liepo razčlankovanom glavicom ničU kao iz zemlje bez svakoga podnožja te su u mnogom nalični onim u duždovu dvoru u Mletcih. Iz dvorišta vode vrata u skladišta, a u prvom katu iz arkada u dvorane.

Ova krasna palača imaše dvojaku svrhu: narodno gospodarstvenu, financijalnu i prosvjetnu. Ostaviv prvu s vida, valja glede druge opaziti, da su dvorane služile za glumište i za književne zborove. Poznato je, da se je vila glumica, čim je zaredila zapadno-evropske gradove, za rana i u naš Dubrovnik doselila, i da su ju posebne družine dvorile, koje su si različita imena nadievale: „družina orlovi, pomet, razbornieh, hrabrenieh, nedobitnieh“ itd. One bi glumile u vlasteoskih dvorovih, pače i na trgu „prid dvorom“, ali najsvečanije u carinarskoj dvorani. Osim ove davala je ona i drugu zabavu. U 16. stoljeću imao je Dubrovnik svoju akademiju, kojoj su tada na ures bili: Sava Bobalić, Lucijan Ge-

Digitized by Google

taldić, Božidar Tudisi, Miša Monaldi, Ivan Amalti itd. Članovi bi se sastajali u odredjene dane u onoj dvorani i tuj čitali svoje pjesmotvore i razprave; a obćina, ljubeća nauku, uresila je ove dvorove, kako to Nikola Gučetić s pohvalom pripominje.

Kneževski dvor iz 15. i carinara iz 16. stoljeća jesu dvie jedine znatne državne zgrade, koje su se od razdoblja prije g. 1667 sačuvale.

Od mnogobrojnih davnih *crkava* dubrovačkih ima ih danas malo, jer ih je veći dio potres od g. 1667 uništio. Nekadanja *stolna crkva sv. Marije*, sagradjena koncem 11. stoljeća, bila je, po opisu iz prve polovice 15. stoljeća, prava rotunda od klesana kamena, s triemom naokolo, koji su stupovi sastavljali. Ulaza bila su tri: jedan glavni i dva pobočna. Iznutra bijaše stupovljem na dvoje razdieljena, a stiene sa slikami na liepu iz zgoda staroga i novoga zavjeta nakićene. Velika je šteta, što je ova crkva za potresa propala, jer bi ona bila jedan od najstarijih gradjevnih spomenika na slovjenskom jugu. *Sadanja stolna crkva* gradjena bi poslie g. 1667 te bi g. 1713 dovršena; graditelj joj bijaše Angelo Bianchi. Ona je sagradjena u slogu kasnije renaissance, te je dosta ugledna kubovna gradjevina, prostrana i dosta liepih oblika. Ali ako se i nije ništa sačuvalo od staroga hrama, ostale su neke znamenitosti njegove, spadajuće u ono prvo razdobje. Ovamo idu: riedak oltarić (altare portatile) i moćnik. — Sadanja *crkva sv. Vlaha**), pokle je stara iz 14. stoljeća u po-

*) Kako Dubrovčani štuju svoga zaštitnika sv. Vlaha (Blaža), može se vidjeti na njegov god dne 3. veljače. Taj dan dodju svi glavari seoski iz ciele okolice uz gruvanje topova i zvonjavu zvonova u Dubrovnik i pozdravljaju vijanjem zastavâ crkvu mož-

Digitized by Google

tresu propala, sagradjena je u početku 18. stoljeća (1713) u jednakom slogu sa stolnom. Od starije dobe sačuvane su crkve: dominikanska i franjevačka, premda su i one mnogo stradale od vremena, a još više od ljudskog neumjeća. *Dominikanski samostan*, ne daleko od vrata Pločâ dielomice tvrdjami zakriven, bijaše i prvobitno sastavni dio obranbena sustava dubrovačkoga tako, da je i on mogao za branik služiti. Crkva i samostan bjehu u prvoj polovici 14. stoljeća (1302—1348) sagradjeni, ali kasnije dogradjeni i popravljeni, imenito u 15. stoljeću po graditelju Paškalu Michieliu († 1485), koji je u crkvi sahranjen. Najzanimiviji dio jest hodnik oko dvorišta, sastavljen od pomiešanih romanskih i gotičkih oblika. Predstavlja četverokut nešto nepravilan i okružen arkadami, koje nose svod u nakrst, rebra počivaju na stupovih, a medju ovimi su dvostruki prozori. Nakiti u lišću prislanjaju se na gotički slog. Nemanje zanimiva su pobočna vrata, koja su se najčišće još od svih dielova prvobitne zgrade sačuvala. *Crkva Franjevaca sa samostanom* nema osim romanskoga zvonika velike umjetničke vriednosti. Samostan je početkom 14. stoljeća sagradjen (1317); ali je takodjer od potresa mnogo trpio. Jedini hodnik oko dvorišta sa starimi nadpisi iz 14. i 15. stoljeća sačuvao se je dosta dobro, a sagradi ga Baranin Mihajlo Petrab u kasnijem romanskom slogu. Osobito je zanimiva ona množina raznolikih fantastičnih glavica, koje sjećaju na slične umotvorine 12. i 13. stoljeća u zapadnoj Evropi.

Na skrajnih dvijuh točkah nutarnjega grada, naime kraj vrata Pila i Ploča stoje dva zdenca (fontane), koji

noga svetca. Naroda se tu nadje na tisuće odlična i prosta, bogata i siromašna, a sve u krasnom narodnom odielu. U svečanom obhodu nose moći sv. Vlaha u zlatnom kovčegu oko grada.

Digitized by Google

koji hrane živom vodom cieli Dubrovnik. Zdenac, ili kako ga Dubrovčani zovu „točnik“ pokraj Pila ima se smatrati kao liep umotvor 15. stoljeća. Sagradi ga g. 1438. napuljski graditelj Onofrio Giordani, dobivši od vieća za nagradu svoga djela 8250 srebrenih novaca i jednu kuću u gradu. Oba zdenca dobivaju vodu *iz veličanstvenoga vodovoda*, koji iz doline šumetske providja grad dobrom i zdravom vodom, te koji bi dne 25. lipnja 1435. dovršen. Ovaj vodovod daje i sadanjemu Dubrovniku ne samo uharno i obilno piće, nego i velebno lice, koje sjeća na poduzetni duh starih Rimljana.

Dubrovnik imade 5305 žitelja (sam grad 3276, predgradje Pile 1554, a predgradje Ploče 475). Žitelji bave se ponajvećma brodarstvom, nu uza to i gospodarstvom, napose gojenjem maslina, koje im daju mnogo i osobito vrstna ulja. Izvodi se još nešto vrstna vina (malvazija), žita i svile. Od obrta i obrtnih poduzeća spomena su vriedne strojbarnice, tvornice ćebeta, svilarne i škveri za gradnju brodova (osobito u novije doba u luci Gružkoj).

Dubrovnik je sielo obćine i kotara, okružnoga suda i katoličkoga biskupa. U gradu je nadalje viša gimnazija, sjemenište za svećenike, učiteljište djevojačko, jedna gradjanska i dvie pučke škole. Tuj ima još kazalište, više privatnih družina, gradjanska bolnica, nahodište i još drugih dobrotvornih zavoda (Opera Pia). Nuždno je još spomenuti, da se u nekadanjoj palači kneževskoj čuva obilni i znameniti arhiv (pisma) republike dubrovačke; zatim da franjevački samostan imade veliku knjižnicu, u kojoj se medju inim osobito ističu riedki rukopisi dubrovačkih pjesnika i pisaca u obće.

Povjest grada Dubrovnika veoma je obilna, jer je ujedno i povjest republike dubrovačke, koja se je, prem malena, vrlinom

Digitized by Google

i umom svojih sinova održala sve do početka našega stoljeća i tako preživila sve svoje drugarice u Italiji. Upravo je slast motriti, kako se malena općina dubrovačka kroz cio niz stoljeća umije sretno otimati svim nepogodam i pogibeljim, koje ju stizavaju i kako čuva svoju samostalnost i samoupravu od jačih susjednih vlasti, koje na nju vrebaju. Nu dubrovačka povjest nije samo s te strane zanimiva; skoro više vriedi kulturna povjest Dubrovnika, koja nas uči, da je Dubrovnik bio daleko na glasu sa svoje sjajne trgovine, prometa i bogatstva, a uz da su se sinovi njegovi proslavili kao učenjaci i pjesnici, osobito hrvatski, tako da je Dubrovnik punim pravom zavriedio ime „hrvatske Atine".

Mučno bi bilo i u kratko izcrpsti ma i najglavnije podatke o prošlosti Dubrovnika; zato ćemo priobćiti tek koju crticu o političnoj povjesti i o državnom uredjenju njegovu; zatim nekoliko podataka o razvoju samoga grada, a napokon gdješto iz kulturne povjesti njegove.

(Osnutak grada i vanjska povjest o čine dubrovačke do g. 1808.). Do deset kilometara današnjemu Dubrovniku na jugoiztoku, kod varoši Cavtata stojaše još za Rimljana grad *Epidaurum*, najznamenitije mjesto izmedju Neretve i Boke kotorske, a kasnije i sielo kršćanske biskupije. Grad Epidaurum spominje se posljednji put g. 597. po Is. (habitatores Epidauriensis civitatis); malo zatim bijaše mu stradati od navala Slovjena, koji ga napokon u prvoj polovici 7. stoljeća osvojiše i razvališe, ter sve zemljište njegovo zauzeše. Nesretni žitelji Epidauritanci većinom pogiboše ili padoše u roblje; samo dio njih sklone se na jedan rt, rodnomu gradu svomu na sjevero-zapadu, te tuj osnuje novu naselbinu, zvanu *Ragusa*, a kasnije hrvatski *Dubrovnik*.

Novi grad *Ragusa ili Dubrovnik* uzdigao se je na kamenitom rtastom poluotoku, koji bijaše s jedne strane morem obtočen, a s druge močvarom ili laguni od ostaloga kopna odieljen. Stajao je upravo na medji dviju novo osnovanih slovjenskih kneževina (Zahumja i Travunje), i to tako, da nije na nijednu spadao. Polagano useljivahu se u Ragusu ili Dubrovnik i drugi latinski žitelji, ponajprije neki iz razorene Salone, zatim kasnije iz Kotora i Bara. Grad bi tako brzo napučen, ali kotar njegov bijaše dugo vremena vrlo uzahan tako, da su isti vinogradi njegovih žitelja spadali budi na kneževinu humsku, budi na Travunju.

Digitized by Google

O postanku grada Dubrovnika umije još g. 1391. bosanski župan Bijeljak ovako pričati: „Ja župan Bijeljak i vojevoda Radić, brat moj, Sankovići poznasmo va istinu po starih pismih i po starih pametarih dobrih ljudi, koji su čuli od jednoga koljena do drugoga i po vjeducih biljezih i znamenjih: na Cavtatu pri moru jest bio grad Stari Dubrovnik (Epidaurum) polag župe konavalske, kojemu gradu pristojaše župa konavaoska i bješe mu plemenito ta župa i druge zemlje i mjesta; i kada se on *stari grad rasu i opusti*, tada gospoda raška i humska u te dni krivinom posjedoše i po sili uzeše konavalsku župu i druga mjesta toga grada, i *tada gradjani pojdoše u tvrdo mjesto* i *zidaše grad Dubrovnik* (Ragusa), koji jest i danas božjom milošću pošten i slobodan, od kojih ljudi staroga grada jesu se rodili i nasliedili vlastela grada Dubrovnika".

Novi grad Ragusa ili Dubrovnik, u koji bje doskora prenešeno i sielo biskupije iz razvaljenoga Epidaura, spadaše poput ostalih primorskih, latinskimi žitelji (Vlasi) naseljenih gradova na pokrajinu Dalmaciju, te se poput drugih gradova latinskih pokoravaše byzantinskomu caru, dotično njegovim namjestnikom u Dalmaciji. U to ime plaćaše mu godišnji danak, a davaše i bojnih brodova, kada bi se zaratio. Nu zato bijaše gradu podnositi raznih neprilika i navala od susjednih zahumskih i travunjskih knezova. U polovici 9. stoljeća zaprieti dapače gradu ljuta pogibelj od Saracena, koji su u to jadransko more uznemirivali. Godine 840. naime zaploviše ovi pod vojvodami Sabom i Kalfom na 36 brodova u jadransko more, ter poplieniv gradove Budvu i Kotor padoše i pod glavni grad gornje Dalmacije pod Dubrovnik, koji obsiedahu petnaest mjeseci. Dubrovčani u toj nevolji obrate se na byzantskoga cara, svoga gospodara i zaštitnika, za pomoć, pa kad se je zbilja grčka mornarica približavala, digoše Saraceni obsadu i vratiše se kućam svojim. Malo zatim god. 869. pomagahu Dubrovčani svojim brodovljem byzantskoga cara Vasilija I., kada je obsjeo saracenski grad Bari. Isti car Vasilije uredi odnošaje Dubrovnika prema susjednim knezovom zahumskim i travunjskim, odredivši, da Dubrovčani najveći dio danka, što su ga dosele plaćali byz. caru, plaćaju u buduće susjednim knezovom slovjenskim u to ime, da ih ne napastuju i da ih mirno puste obradjivati svoja polja vinograde, što su ih imali budi u zahumskoj budi u travunjskoj kneževini. Jedan i

Digitized by Google

drugi knez dobivaše odsele godišnjih 36 dukata od Dubrovčana u ime danka.

Još u polovici 10. stoljeća priznavaše Dubrovnik vrhovnu vlast byzantinsku. Nu pod konac istoga stoljeća g. 998. osvanu pred gradom mletački dužd *Petar* II. *Orseoli*, koji bješe u to već svu nekadanju rimsku Dalmaciju zauzeo. Dubrovčani mu se ne oprieše, pače njihov biskup u ime grada obveže se na vjernost duždu. Nu Dubrovnik ne ostade ovaj put dugo uz Mletke. Već 1025 pokoravaše se opet byzantinskomu caru, dotično njegovu protospatharu Ljutovitu, a g. 1032. pomagaše dubrovačko brodovlje grčku mornaricu pod patricijem Niceforom proti Saracenom. God. 1044. spominje se prvi poznati knez (prior) dubrovački, po imenu *Petrus Slabba*, koji doduše priznaje vrhovnu vlast byzantskoga cara, ali je inače sasvim već samostalan. U drugoj polovici 11. stoljeća odvraćaju se Dubrovčani od Carigrada; te prianjaju uz kralje dukljanske, a napose g. 1078. uz kralja Mihajla i nasljednika mu *Bodina*, koji im učiniše mnogo dobra. Godine 1081. dapače pomažu istoga normanskoga vojevodu *Roberta Guiscarda proti Byzantu*, te na svojih brodovih prevažaju normansku vojsku na balkanski poluotok, da se bori proti grčkim carevom. Nu malo zatim, sjegurno pod konac 11. stoljeća, spade Dubrovnik po drugi put pod Mletke i ostade pod zaštitom mletačkom sve do druge polovice 12. stoljeća, kad se byzantski car Emanuel podiže, da spravi pod svoje žezlo cielu nekadanju Dalmaciju. Dubrovčani kano da su Emanuelu u prilog radili, te tako se zgodi, da je oko god. 1170. velik dio Dalmacije, a s njom i Dubrovnik dospio pod vlast byzantsku. Nu do mala zavadi se car s Mletčani, te ovi da mu se osvete, odluče oteti mu Dalmaciju, koju im bješe tek oduzeo. Godine 1171. podiže se u to ime Vitalis Michieli, dužd mletački, sa velikim brodovljem i udari na byzantsku tada Dalmaciju. Osvojivši Trogir osvane pred Dubrovnikom, koji mu se odupre oružanom rukom, istaknuv na gradskih zidinah zastavu cara Emanuela. Već prvi dan popeše se Mletčani na gradske zidine te osvojiše nekoliko kula. Skinuvši s ovih kula zastave byzantske nataknuše stjegove sv. Marka. Sutradan spremahu se Mletčani na novu navalu, da grad sasvim zauzmu. Nu u to se sastane u Dubrovniku narodni zbor, a malo zatim izadje iz grada nadbiskup dubrovački Tribun Mihajlo sa svećenstvom i cielim pukom, te dodju pred mletačkoga dužda, da mole

Digitized by Google

u njega milost. Ovaj im oprosti, a na to uz pjesme i hvalospjeve udje u grad. Najprije dade porušiti kulu cara Emanuela i gradske zidine sa morske strane. Pošto se zatim Dubrovčani zavjeriše njemu i pošto mu obrekoše, da će pristati, da se njihov nadbiskup uz papinu dozvolu podloži patrijarki Gradskomu, uze dužd nešto talaca i ostavi gradu za kneza Mletčanina (in comitem) Ivana Rajnerija.

Dubrovnik ostade sada kroz 10 godina pod mletačkom zaštitom. Nu za bojeva, koje je poslie g. 1180. hrvatsko-ugarski kralj Bela III. vodio sa Mletčani radi Zadra, oslobodi se Dubrovnik Mletčana, te se podade u zaštitu normanskomu *kralju Vilhelmu*, koji se g. 1186—1190. spominje kao vrhovni gospodar Dubrovnika („in curia domini gloriosissimi regis Wilielmi). Dubrovčani priznavahu još i 17. lipnja 1190. Vilhelmova nasljednika *Tankreda* svojim zaštitnikom; nu umah zatim otresoše se i normanskoga vrhovničtva, te postaše samosvojni. Nu ta podpuna samostalnost potraje samo kratko vrieme, jer Mletčani, uništiv pomoćju križara byzantsko carstvo, god. 1205. na novo podlože Dubrovnik trajno svojoj vrhovnoj vlasti. Izvede to Toma Morosini, novi papom potvrdjeni patrijarka carigradski.

Dubrovački pisci pripoviedaju obsežno, kako je Dubrovnik ovaj put spao pod Mletke. Oni pričaju: U to vrieme bijaše dubrovačkim knezom neki *Damjan Juda*, koji se nakon kneževanja od 6 mjeseci ne htjede odreći svoje vlasti i časti, nego se, ustrojiv si jaku tjelesnu stražu, nametnu za silnika svojoj otačbini. Plemići nemogući toga podnositi, zasnuju urotu, kojoj bijaše na čelu *Petar Benešić*. Pošto im nije bilo nikoje pomoći očekivati od Carigrada, radi nutarnjih smetnja preslaba, niti od obližih slovjenskih vladara od straha, da ih ne bi podjarmili, odluče se obratiti k Mletčanom. Benešić sâm pristane na to, jer da je mletačka pomoć občini manje pogibeljna od ikoje druge i da je nužda moliti Mletčane, da oslobode republiku. Kad to učine Mletčani, da će Dubrovčani jednog njihovog vlastelina primiti za svoga kneza ali uz uvjete, da ne uništi samoupravu občinsku, već da ju uviek brani i poštiva. S tim naputkom ode Benešić put Mletaka. Mletčani rado prihvate ponudu i sklope s Benešićem ugovor, a na to umah nalože Tomi Morosinu, koji je tada polazio u Carigrad da posjedne patrijaršku stolicu, neka uz put pristane u Dubrovniku ter ga od nasilja oslobodi. Morosini došav u Dubrovnik, bude

Digitized by Google

gospodski primljen od kneza Jude. Na odlazku Morosinovu sklonu Benešić Judu, da izprati gosta do broda. Kad se družba primaknu brodu, Mletčani zamole Judu neka uzadje na galiju, da vidi darove, što su ih nosili Balduinu, latinskomu caru u Carigradu. Juda ih posluša, a Mletčani ga na to u okove bace i odplove. Tekar sada dosjeti se Juda prevari, udre biesan glavom o kormilo broda i umre. Dubrovčani pako primu za svoga kneza Lovrinca Querina pod uvjetom, da će vazda dobro vladati i vjerno braniti cjelinu dubrovačke vlasti, da će bditi nad gradom i braniti stare običaje republike i da će po njih suditi svaku osudu.

Dubrovnik ostade sada pod mletačkim vrhovničtvom preko 150 godina, naime od g. 1205. do 1358. Prije nego li ocrtamo stanje grada za mletačke zaštite, da si ogledamo život grada do godine 1205.

Dubrovnik je toli za byzantske koli za normanske i mletačke zaštite od najstarijih vremena do godine 1205. imao svoje gradske načelnike ili *knezove (prior, comes)*, koji su občinske poslove rukovodili. Poslie priora Petra Slabbe (1044.) poznati su nam dubrovački knezovi: *Wasco* (1081.) *Krvaš ili Grvasius* (1186. do 1190), *Lucari* (1197—1198) i *Dobroslav* (1199). Kako su pojedini knezovi dugo vladali, nije točno poznato; knez Krvaš vlada 4 godine, Lucari 2 god. Uz knezove spominju se *viećnici (consules)* i *sudci* (iudices). Broj viećnika nije poznat; g. 1168. spominju se u jednoj povelji tri, g. 1198. u jednoj povelji deset. U odsuću kneževu ili kad ga nema u obće, zastupaju občinu viećnici (njih trojica). Sudca obično se spominju samo po dva. Uz ove činovnike gradske nalazi se i gradski bilježnik *(communis notarius)*, koji piše javne spise.

Občina dubrovačka zove se *communitas*, a žitelji njezini *cives* (gradjani). Gradjanstvo sastoji od plemstva *(nobiles)* i puka *(populus)*. Za riešenje javnih posala sastaje se ukupno gradjanstvo na zbor ili sabor (*curia*), i to na glas zvona (facta curia cum campana). Uz plemstvo i puk nalazimo na sboru i kneza, zatim viećnike, sudce i zastupnike svećenstva. Na zboru se u prisustvu svijuh plemića i cieloga puka (in presentia cunctorum nobilium et populi universi), — sklapaju ugovori sa susjednimi vlastmi i vladari, diele i potvrdjuju darovnice i odlučuje se o stvarih upravnih i tičućih se ustava. Tako n. p. g. 1190. dne 3. veljače na praznik *sv. Vlaha* (Blasii), zastupnika grada Dubrovnika, odluči zbor, da

Digitized by Google

u buduće smiju dužnici i krivci grada Dubrovnika tri dana prije i poslie blagdana sv. Vlaha zalaziti u Dubrovnik, a da im nitko ne smije ništa na žao učiniti. Ova odluka stvorena bi voljom plemstva (voluntate nobilium et sapientium), a potvrdjena od cieloga puka (totius populi confirmatione). Iz ovoga se jasno razabire, da je do god. 1205. utjecalo na vladu ne samo plemstvo, nego i puk.

Grad Dubrovnik šireć se i množeć svoj ugled i upliv češće dolazi u sukob sa susjednimi vlastmi. Uz to razgranjuje i svoju trgovinu ne samo po susjednih predjelih, nego i po svih krajevih naokolo jadranskoga mora. U to ime sklapa Dubrovnik trgovačke ugovore i saveze prijateljstva sa susjednimi vladari i narodi: sa Kačići (g. 1190.), koji gospoduju Omišu i Makarskoj, sa bosanskim banom Kulinom (1189), koji im dopušta, da mogu po svem njegovom vladanju po volji trgovati, sa gradom Kotorom (1181), napokon i sa srbskim velikim županom Stjepanom Nemanjom kao gospodarem Zahumja. S ovim potonjim bijahu Dubrovčani neko vrieme u zavadi radi vinograda i pašnjaka svojih, što su ih imali u humskoj zemlji, nu ugovorom od g. 1186. prestadoše te smutnje; Dubrovčanom bi opet slobodno trgovati po humskoj zemlji, a napose u *Drivih* (forum ili portus Narente) kod današnje Gabele, dočim su humski žitelji opet mogli zalaziti u Dubrovnik. Nu ne samo sa susjedi, nego i sa daljimi občinami istarskimi i talijanskimi stupa Dubrovnik u trgovačke sveze, n. p. sa gradom Pisom (1169), Rovinjem (1188), Jakinom (1199), i Fanom (1199). Već ovo pokazuje, da se je tada Dubrovnik izticao svojim prometom i trgovinom.

Žitelji dubrovački još su sve do konca 12. stoljeća pretežno Latini ili Vlasi, nu ipak vidimo, da se kraj živahna občenja sa susjednimi Slovjeni naseljuju u grad i slovjenske porodice. To pokazuju i slovjenska imena u spisih tadanjega doba, n. p. u jednoj povelji od g. 1190, gdje nalazimo ova slovjenska imena: *Dersimirus* iudex, Michael *Voyslavi*, Grosius *Goyslavi*, Sergius *Bladimiri*, i t. d., a g. 1199. spominje se tija kao knez dubrovački neki *Dobroslav*. Občina dubrovačka bila se je i preko zidina gradskih razširila, te je već 1198. imala u svojoj vlasti otok Lokrum, a uza to i mjesto Rožat (Razato) sa crkvom sv Marije. U Dubrovniku bijaše, rek bi, već od postanka njegova sielo biskupije Ova spadaše poput majke joj crkve epidauritanske sve do god. 1067.

*

Digitized by Google

pod nadbiskupiju spljetsku; ove godine bi od nje otrgnuta te sa svimi južnodalmatinskimi biskupijami podredjena crkvi barskoj. Nu već koncem 11. ili početkom 12. stoljeća podignuta bi biskupija dubrovačka na nadbiskupiju, te se u pismih 12. stoljeća spominje vazda kao takova. U istih spisih spominje se takodjer češće i nadbiskupova palača u gradu (aedes ili palatium archiepiscopatus ragusini).

Dospjevši Dubrovnik g. 1205. pod zaštitu mletačku dobivaše odsele svoje knezove iz Mletaka. Prvi mletački knez u Dubrovniku bijaše Nikola Querini (1205—1216), a njega nasliedi Ivan Dandulo (1216—1231). Koncem g. 1231, kada su Mletčani bili zabavljeni kandijskim prevratom, odpraviše Dubrovčani kući svoga kneza Dandula, potaknuti na to od Grka i Slovjena. Nu već u svibnju 1232. pokore se opet Mletkom, te pošalju ovamo svoja dva poslanika, da ugovore s mletačkom vladom ugovor i ustanove uvjete, uz koje će Dubrovnik ostati pod mletačkom zaštitom. Uvjeti bijahu ovi: Dubrovčani birati će si u buduće nadbiskupa iz mletačkoga svećenstva, koji će uz privolu rimskoga pape priznavati vrhovnu vlast patrijarke Gradskoga; primati će nadalje za svoga kneza mletačkoga vlastelina po duždu i mletačkom vieću za tu čast odredjena; pjevati će hvalospjeve (laudes) u slavu mletačkoga dužda i patrijarke tri put na godinu; svi Dubrovčani navršivši trinaest godina priseći će svake desete godine duždu vjernost, a uz to će se zavjeriti svakomu novomu knezu; svake godine plaćati će duždu 12 zlatnih novaca (yperperos), a općini mletačkoj 100, osim toga plaćati će i kneza sami; šest najodličnijih Dubrovčana prebivati će kao taoci stalno u Mletcih; pomagati će Mletčane u ratu, a neće trgovati s onimi zemljami, koje su sa Mletčani zaraćene, i t. d.

Pogodbe ove bijahu doista prilično tegotne, premda se nisu baš sve na vlas vršile; zato su Dubrovčani još u dvaput nastojali, da se rieše Mletčana. Najprije se odmetnuše g. 1235., kad su Mletčani bili na iztoku zabavljeni sa Grci i Bugari; odpraviše naime mletačkoga kneza te ustrojiše domaću vladu pod zaštitom Fridrika II. Hohenstaufovca, cara rimskoga i kralja sicilskoga. Nu već sliedeće godine 1236. u lipnju moradoše se na novo pokoriti Mletčanom i obnoviti ugovor od g. 1232. uz neke primjetbe. Po treći i zadnji put podigoše se Dubrovčani god. 1251, nu već u

Digitized by Google

ožujku 1252. moradoše pod starimi uvjeti priznati vrhovničtvo mletačko.

Od g. 1252. do 1358. Dubrovčani mirno snose bez odpora zaštitu, dotično vrhovničtvo mletačko. Oni se odrekoše u to uzaludne borbe proti jačoj sili, te nastojahu kroz ovu stotinu godina prvo da urede svoju občinu, a drugo da se pod zaštitom mletačkom razšire i ojačaju naprama slovjenskim zemljam i državam na kopnu. U to ime ugovaraju oni ugovore sa srbskimi, bugarskimi i bosanskimi vladari, a i sa podložnici ovih vladara, sa pojedinimi vojvodami i knezovi. Dvadeset godina kasnije, pošto se Dubrovčani prilagodiše Mletčanom, naime g. 1272. izdade tadanji knez dubrovački Marko Justinijan glasoviti *štatut Dubrovački* (Liber statutorum civitatis Ragusii). Ovaj štatut (bolje knjiga statuta) nebijaše nov, nego sastavljen od mnogo starijih statuta, te samo dopunjen i izpravljen, i u jednu knjigu spisan. Prihvaćen bi pako najprije od maloga i velikoga vieća (confirmatum et corroboratum tam per parvum quam per magnum consilium), zatim od ukupnoga puka dubrovačkoga, koji se bješe na glas zvona sastao u zbor (per laudationem totius populi more solito ad campanarum sonitum congregati).

Za mletačkoga vrhovničtva, osobito prema koncu 13. stoljeća, poče u gradu Dubrovniku sve to više preotimati mah slovjensko žiteljstvo. Uz to se i sve to više razmicahu dosele uzke medje gradske občine, te je sve više župa i predjela slovjenskih kneževina Huma i Travunje dospievalo pod vlast občine. Tako medju inim dobiše Dubrovčani g. 1333. Ston i Stonski Rat (poluotok Pelješac), koji spadaše dosele humskoj zemlji. Čim se je dalje širila vlast občine po prvobitno slovjenskih predjelih tim je i sâm grad dobivao sve više slovjenskih žitelja. Umnožanju slovjenskoga življa u Dubrovniku bijaše u prilog donekle i to, što je Dubrovnik od „postanja svoga“ bio „*slobodno mjesto*“, u koje su se rado sklanjale plemenite porodice susjednih zemalja (Hrvatske, Huma, Bosne i Srbije) ter tražile utočište i mir od progonećih ih protivnika. Mnoge takove porodice naseliše se stalno u gradu i ojačaše tako slovjenski živalj. Dočim se je ovako Dubrovnik u narodnom obziru sve više razlikovao od Mletaka, u svih drugih stvarih oponašaše Mletke, primivši u mnogom njihove zakone i običaje, zatim uredbe trgovačke, obrtne i prosvjetne. Pače i zaštite i pomoći od sile susjednih slovjenskih vladara tražio i nalazio je

Digitized by Google

vazda Dubrovnik u Mletčana; tako je n. p. god. 1349. mletačka republika ozbiljno nastojala, da obrani Dubrovnik od srbskoga cara Stjepana Dušana, koji je Dubrovčane na svaki način uznemirivao i zlostavljao, nebi li ih sklonuo, da mu se pokore.

U to bješe već planuo rat izmedju hrvatsko-ugarskoga kralja Ljudevita I. i mletačke republike. Premda je u samom Dubrovniku bila stranka, koja je radila o tom, da se Dubrovnik odmetne od Mletčana, ipak je većina žitelja toli vjerno prianjala uz Mletke i pomagala ih na svaki način, tako da je mletačko vieće dne 2. siečnja 1358. podielilo svim Dubrovčanom mletačko gradjanstvo. Nu to nije ništa prudilo. Mirom zadarskim dne 18. veljače 1358. spade sva Dalmacija, a s njom i Dubrovnik u ruke hrvatsko-ugarskoga ksalja Ljudevita I., a deset dana kasnije (28. veljače) ostavi posljednji knez iz Mletaka, po imenu Marko Soranzo grad Dubrovnik, izpraćen osobitom udvornosti i obasut riedkimi častmi od svojih dosadanjih podložnika.

Isti dan, kad je zadnji knez mletački Soranzo ostavio Dubrovnik, sastade se veliko vieće dubrovačko te uzev u svoje ruke izvršujuću vlast odredi, da se imaju birati većinom glasova na dva mjeseca po *tri upravitelja*, koji će sa sudci i malim viećem vršiti istu vlast, koju je negda vršio knez sa sudci i malim viećem. Uslied toga biše izabrana tri vlastelina: Petar Ranjina, Maroje Bunić i Ivan P. Gundulić, da kneževskom vlasti rukovode državne poslove. Povrh toga bi u istoj sjednici velikoga vieća zaključeno, da se pošalje poslanstvo u ime obćine do kralja hrvatsko-ugarskoga, novoga zaštitnika i gospodara Dubrovniku. Prema tomu zaključku izabere vieće dne 1. ožujka četiri poslanika: Petra Ranjinu, Ivu Bunića, Ivana Gundulića i Ivu Crievića, koje posla zajedno sa nadbiskupom Ilijom Sarakom preko Senja na dvor kralj Ljudevita I. u Višegrad, da se kralju poklone i utanače, pod kojimi da se pogodbami stavi republika dubrovačka pod zaštitu krune ugarsko-hrvatske.

Pošto bjehu ugovorene pogodbe sa savjetnici krune, urečeno bi u tu svrhu 11. svibnja kraljevsko vieće; viećano bi u prisutnosti kraljevoj, dubrovačkih poslanika, i velmoža Nikole nadbiskupa koločkoga i dvorskoga kancelara, biskupa: Stjepana njitranskega, Petra bosanskoga, Tome i Ladislava, izabranih biskupa (vesprimskoga i sriemskoga), zatim Nikole Konta palatina, Andrije vojevode erdeljskoga, Ivana Husa, bana hrvatsko-dalmatin-

Digitized by Google

skoga, Leustahija bana slavonskoga i mnoge druge gospode. Tuj se nakon uglavljenih pogodba zakune na sv. evangjelje nadbiskup Ilija s poslanici dubrovačkimi u ime obćine, a kralj sa prisutnimi velmožami u ime krune, da će točno držati svekolike pogodbe utanačene ugovorom, koji pročita kraljev tajnik, po kojem ugovoru obćina dubrovačka stupa pod zaštitu kralja Ljudevita I., odnosno krune ugarsko-hrvatske, sina mu nasljednika u kraljevstvu, a kad ne bi imao sinova, nećaka mu Ivana sina Stjepanova (brata kraljeva) i ostalih baštinika i u kraljevstvu nasljednika. U povelji, koju Ljudevit izdade u tu svrhu, utanačen bi potanko odnošaj obćine dubrovačke prema kruni ugarsko-hrvatskoj. Dubrovačka se obćina naime obveza, „da će plaćati kralju i njegovim nasljednikom za zaštitu 500 dukata u zlatu na godinu, 2050 perpera u zlatu kralju srbskomu, a 500 perpera banu bosanskomu i sve ono, što je do sele običavala i obećala plaćati“. Ostale pogodbe bijahu ove: „Obćina će kralju ili sinu mu, baštinikom ili nasljednikom njegovim u kraljevstvu tri put na godinu pjevati hvalospjeve (laudes) u stolnoj crkvi; — obćina će za svoj znak na kopnu i na moru prihvatiti zastavu ugarsku; — kada kralj, sin mu, ili nećak ili tkogod od njegovih nasljednika uzhtije doći u Dubrovnik, da ga obćina pristojno i gostoljubivo primi, da mu dade dva objeda i dvie večere! — povrh toga, kada bi kralj digao pomorsku silu svojim troškom, da će ga obćina podpomoći i dati mu na njegovih 30 galija jednu, koja da mu na njezine troškove služi, doklegod kraljevske galije stoje na moru; kada bi pako kralj digao galije troškom obćina dalmatinskih, dati će mu obćina na 10 galija jednu; — budući da obćina treba za svoj razvoj shodna zemljišta, podjeljuje joj kralj na njezinu molbu onaj predjel uz more, koji se proteže od medja grada Dubrovnika i mjesta Kurila (Petrova sela) pa sve do Stona: — kralj osim toga potvrdjuje obćini sav njezin posjed toli na kopnu koli na moru, da ostane u vlasti gradjana, koji da vladaju, zapoviedaju i razpolažu u svojih domaćih poslovih slobodnom voljom i po svojih zakonih; — kneza će si nadalje birati obćina iz sredine kraljevih vjernih, dočim si kralj pridržaje prava potvrde. Knez će uživati plaću, časti i prava, kao što je bilo u običaju; dužnosti će pako iste vršiti, kao što negda za gospodstva mletačkoga uz savjet razboritih muževa, koje mu obćina za pomoćnike i savjetnike odredi; kada bi nadalje koji Ugrin imao

Digitized by Google

razpru s kojim Dubrovčanom ili ovaj s onim, tužitelj se mora obratiti na sudište obtuženika, osim kada bi se oba nahodili u onom mjestu, gdje su sklopili ugovor, jer tada neka im sudi sudac mjesta, izuzamši gradove dalmatinske, Hum, Bosnu i Zetu, s kojimi ima Dubrovnik starih ugovora; — zakleti će se gradjani i občina, da će kraljevi prijatelji biti i njoj prijatelji, a neprijatelji kraljevi takodjer njezini neprijatelji. Ako bi se pako koji kraj Dalmacije od kralja i njegovih nasljednika odmetnuo, te bi ga s pomorskom silom pokoriti valjalo, priskočiti će tada občina u pomoć jednom galijom, koju će o svom trošku tri mjeseca uzdržavati. Ako bi se napokon kralj ili njegovi nasljednici zaratili s kraljem srbskim ili republikom mletačkom, Dubrovčani da trguju s njimi i putuju po njihovih krajevih slobodno. — Sa svoje se strane pako obveza kralj Ljudevit I., da će i on i njegovi nasljednici občinu i njezine gradjane braniti od svakoga i proti svakomu, imenito od kralja srbskoga i bana bosanskoga".

S ovim po kralju i velmožah zavjerenim i podpisanim (27. svibnja 1358.) temeljnim ugovorom uputi se po nalogu kraljevu bosanski biskup Petar u Dubrovnik, da od kneza, većnika i gradjana prime zakletvu vjernosti i odanosti. Cielo se vieće svečano zakune, da će sveto držati ovaj medju krunom ugarsko-hrvatskom i občinom dubrovačkom utanačeni ugovor, i tim se dade Dubrovnik pod zaštitu ugarsko-hrvatskih vladara.

Dubrovačka občina (republika) ostade sada pod zaštitom ugarsko-hrvatskih vladara od god. 1358. do Muhačke bitke god. 1526. U to vrieme pristajaše ona vazda revno uz ugarsko-hrvatske vladare, koji dobrahno udaljeni od Dubrovnika ostavljahu joj veliku slobodu i samoupravu, zadovoljni tek priznajom vrhovničtva. Dubrovčani plaćahu rado ugovorenu zaštitninu od godišnjih 500 dukata, doprinašahu dobre volje često puta zatražene pripomoći po 1500 dukata i više. Zato su nasuprot kralji savjestno pazili na povlastice Dubrovčana, te im stare povelje mnogo puta potvrdjivali. Nu što je najglavnije, ugarsko-hrvatski su kralji zaista štitili Dubrovnik od svih dušmana, (osobito moćni Ljudevit I. i Sigismundo), i to ne samo od Mletčana na moru, nego i od Dubrovniku susjednih bosanskih kralja i humskih vojevoda, napose od bosanskoga kralja Stjepana Ostoje, koji je neko vrieme radio Dubrovniku o glavi. Kralj Sigismundo dapače povjerio je

Digitized by Google

Dubrovčanom neko vrieme (1413. do 1417.) otoke Brač, Hvar i Korčulu.

Prema tomu ne bijaše Dubrovčanom požaliti, što se bjehu dali pod ugarsko-hrvatsku zaštitu. Pod *možnim okriljem* ugarsko-hrvatskih *kraljeva razgrani se dubrovačka trgovina na daleko po kopnu i po moru, občina se tada dohvati svoga najvećega zemljištnoga obsega, i uzdigne do najvišega stepena svoje snage. Ova doba cvieta dubrovačkoga pada uprav u prvu polovicu petnaestoga stoljeća.*

Poslie bitke na polju Muhačkom (1526), nastojahu doduše oba protukralja ugarsko-hrvatska: Ferdinando I. i Zapolja, da Dubrovnik uzdrže i nadalje pod vrhovnom vlasti ugarsko-hrvatskom; pače zahtievahu nekoliko puta, da im občina plati godišnju zaštitninu, kako se bješe g. 1358. obvezala. Nu nastojanje ostade im zaludno, jer je tada občina dubrovačka prekinula sa ugarsko-hrvatskom krunom svaku zaštitnu svezu, koja i onako jur podulje vrieme nije toli tiesna bila, kano što za Ljudevita I. i Sigismunda. Zaštitu ugarsko-hrvatsko zamieni sada Dubrovnik za zaštitu Turčina, već duže vremena silna i pogibeljna susjeda, da tim obezbiedi svoj obstanak i poglaviti uvjet svoga obstanka, svoju naime trgovinu u bližih i dalekih krajevih silnoga turskoga carstva.

Još za hrvatsko-ugarske zaštite, još kad su Turci stanovali u Aziji, stupi dubrovačka občina s njimi u odnošaj, te već sultan Orkan podieli joj god. 1359. povelju, kojom joj dozvoli slobodno trgovati po svojoj vlasti. Poslie dolazka Turaka u Europu postajaše taj odnošaj sve tjesniji. Izprvice plaćahu Dubrovčani Turčinu danak od 500 dukata, nu taj je do g. 1480. narasao već na 15.000 dukata. Poslie Muhačke bitke podade se Dubrovnik sasvim turskoj zaštiti, pod kojom je takodjer liepo cvjetao, osobito u 16 stoljeću. U to doba nisu Dubrovčani samo nastavili svoj trgovački rad sve to većim uspjehom po kopnu i po moru, nego se je takodjer počela u njih razvijati nauka i pjesničtvo, uz sve ostale struke gradjanske obrazovanosti, zanata i domaćega obrta. Za sultana Muhameda IV. medjutim malo da Dubrovnik g. 1678. ne postrada. Dubrovčani pošalju doduše u Carigrad kao poslanike Marina Kabogu i Gjuru Bukiju sa 10.000 dukata, da podmite i ušutkaju prvoga vezira, koji je najviše rogoborio, nu sve bijaše u prvi čas zaludu, te je občini bilo utvrdjivati grad i tražiti pomoć od pape i Mletčana. Tek g. 1681. primire Dubrovčani sul-

Digitized by Google

tana i ostanu tako slobodni. Nu upravo netom minula pogibelj probudi u Dubrovčana želju, da se otresu turskoga vrhovničtva. Baš tada vodio je kralj i car Leopoldo I. sjajnu vojnu na Turčina, a to potaknu sada občinu dubrovačku, da obnovi negdašnji zaštitni odnošaj s ugarsko-hrvatskom krunom. U to ime sklopi 20. kolovoza 1684. na temelju ugovora od g. 1358. s kraljem i carem Leopoldom I. nov ugovor, koji bi imao tek onda u život stupiti, kada bude Dubrovnik sasvim oslobodjen od težkoga pritiska turskoga. Buduć medjutim Leopoldove pobjedonosne čete ne prodrieše, kao što se je mislilo, tako daleko na jug, te tim popoglaviti uvjet ugovora ne bi izveden, vrati se Dubrovnik opet pod zaštitu tursku, jer mu je golema pogibelj od Mletčana prietila.

Kroz dvanaest stoljeća umjela je razmjerno mala i slabašna republika dubrovačka mudrosti svojih gradjana sačuvati svoju slobodu i samoupravu toli prema Byzantu, Normanom i Mletčanom, koli prema ugarsko-hrvatskoj državi i Turkom. Ona priznavaše doduše redomice vrhovničtvo svih tih vlasti, ali nijednoj ne podlegnu sasvim. Svaka tih vlasti obaziraše se na povlastice te malene slobodne občine, zadovoljna često pukom priznajom zaštitničtva i podaničtva. Tek početkom ovoga stoljeća učiniše Francezi konac slabašnoj ali slavnoj toj republici.

Čim je g. 1797. mletačka republika pala, i čim su Francezi posjeli jonske otoke, predvidjali su Dubrovčani, odkle prieti pogibelj njihovoj republici. U svojem strahu nisu se žalibog prevarili. Malo zatim dodje u Dubrovnik francezki povjerenik sa dva ratna broda, tražeći od republike zajam od jednog milijuna livresa. Uplašeno vieće dade, što se je uz grožnju tražilo, premda zajam ne bi nikada vraćen. Ali ni ovo susretanje nije spasilo Dubrovnika. Kada je Požunskim mirom od 26. prosinca 1805. Dalmacija prešla u vlast Napoleona I., kucnuo je posljednji čas dubrovačkoj republici. Pošto su Francezi posjeli Dalmaciju, spremali su se Rusi iz Krfa na Boku i Konavle; pak su bili odlučili posjesti i Dubrovnik. Vieće, bojeći se Franceza uloži prosvjed, hoteći uzčuvati svoju neutralnost. Ali to nije pomoglo. Dne 26. svibnja stigne u Dubrovnik viest, da su Francezi brzo napredujuć došli preko Stona do sela Slanoga, šest milja samo daleko od Dubrovnika. Nenadanom tom viesti sve se prepadne, vlastela se u onaj čas sabere u vieće. Puk zapanjen izčekivao je njihove odluke, svačije je srce kazivalo, da je kucnuo posljednji čas slo-

Digitized by Google

bodne dubrovačke republike. Sutradan (27. svibnja) dodje pred Dubrovnik četa Franceza pod generalom Lauristonom. Pred njega stupe dva viećnika, da ga pitaju, što je naumio. General izjavi želju, da ga uvedu u grad pred malo vieće, gdje će odkriti svoje nakane. Obadva viećnika i konzul francezki uvedu ga u grad. Tamo izprosi, da mu dadu vina za umorenu njegovu vojsku, i da ga samo na jedan dan u grad puste, da mu se vojska odmori. Prekosutra da će krenut dalje na Kotor. Vieće mu sve to dopusti, a francezka vojska uljeze u grad. Istom što Lauriston vidje svoju vojsku u gradu, već skine krinku s lica, i stane zapoviedati. Zaiska ključe svih tvrdjava dubrovačkih, odredi na vratih francezke straže. Za sedam dana skinu s grada zastavu svetoga Vlaha i razvi stieg francezki. Svoju vojsku razmjesti po samostanih, odakle je protjerao kaludjere i opatice. Od vieća zaiska novaca toliko mnogo, da se je moralo iz crkava srebro iznositi, da se od njega skuju novci; sve blagajne dakako izprazni. Onda izda proglas u ime Napoleona I., cara francezkoga i kralja talijanskoga, pisan jezikom hrvatskim, francezkim i talijanskim, gdje se je reklo, da su Dubrovčani ugadjali neprijateljem Francezke, zato da je ona prisiljena učiniti kraj spletkam ovoga grada. U ostalom obećaje, da će štititi običaje i zakone njihove. Obećaje jošte, da će ostaviti grad u staroj slobodi, čim Rusi ostave Albaniju, Krf i ostale nekadanje mletačke otoke.

Ovoj nevolji Dubrovčana pridruži se namah druga. Dne 17. lipnja ukaza se pred gradom odjel ruske vojske od 3000 momaka, kojim se pridružiše Bokelji i Crnogorci, ukupno do trinaest tisuća momaka, te se utabori na sljemenu planine Srgja, koja gradom gospodi, — dočim se opet odjel ruske mornarice usidri gradu u oči izmedju Lokruma i Sv. Jakova. Lauriston imaše samo 500 vojnika na obranu grada, koji su tvrdje i zidine posjeli. Sa Srgja bacao je neprijatelj bombe u grad, a sa Žarkovice udarao ga je topovi, dočim su neredovite čete harale okoliš, imenito predgradja Pile i Ploče. Do 666 kuća bje popljačkano i vatrom poharano; počinjena šteta računa se na 14—18 milijuna franaka. Tek dolazkom veće francezke vojske pod generalom Molitorom dne 6. srpnja 1806. ostavi neprijatelj okolicu dubrovačku. Sada je vieće kušalo predobiti generala Molitora, ali sve bijaše badava; odlukom cara Napoleona od 31. siečnja 1808. prestade samostalnost slobodne republike dubrovačke, a njezino zemljište bi odlukom

Digitized by Google

od 15. listopada 1809. pridruženo novoj kraljevini Iliriji. Iz francezke vlasti predje Dubrovnik dne 29. siečnja 1814. u vlast austrijsku, te bi sdružen sa Dalmacijom.

(Razvoj i nutarnja povjest grada Dubrovnika). Najstariji nacrt grada Dubrovnika potiče negdje iz konca 11. stoljeća, te se čuva u franjevačkoj knjižnici u Dubrovniku. Po tom nacrtu bio je grad tada sa sviju strana obkoljen morem, samo na sjevero-iztoku uzkom prevlakom spojen s kopnom. U dolinu, gdje je sada najljepši dio grada (Stradna, stradone) prodirale su morske močvare (blato, palude), tako da su se kuće samo na onu strminu uzpinjale. Grad bijaše opasan zidinami, koje su 11 kula presiecale, pa i poprieko bile su podignute zidine, koje su grad u dvie pole dielile: na stariju (Lave, Lausa) i na mladju, koja se je dolinom k moru protezala (Posterula, sada Pustierna). Preko onoga blata, (močvare) vodio je most, koji je koncem 11. stoljeća spajao gradsku tvrdju (castellum) sa Budinovom kulom (burgus). U gradu vide se tri crkve: Sv. Stjepana, sazidana još koncem 7. stoljeća, sv. Marije sazidana u 9., i sv. Vlaha, sazidana u 10. stoljeću. Okoliš je obrašten gustom dubravom, a predgradjem nema još traga.

Čim se je počela dubrovačka vlast širiti, počeo je i grad rasti. Izvan gradskih zidina podigoše se predgradja Pile i Ploče, a početkom 12. stoljeća (1117). Prieko i Pelinje. Nove su kule za sigurnost grada dizane, a stare zamienjene boljimi po drugom sustavu; tako je bilo g. 1266, kada su se Dubrovčani bojali, da će srbski kralj Stjepan Uroš udariti na grad. Isto tako podizane su sjajne crkve; tako je g. 1192. započela gradnja stolne crkve sv. Marije, god. 1235. crkva sv. Franje na Pilah, god. 1250. samostan sa crkvom sv. Dominika, sagradjen troškom bosanskih trgovaca i t. d.

Nesreća zbivša se koncem XIII. stoljeća dade povoda, da se je Dubrovnik obnovio. Dne 15. kolovoza g. 1296. izgori naime veći dio grada tako, da su se stanovnici u bliža sela, neke porodice dapače u Pulju izselile. Tadanji knez Marin Mauroceno sazove dne 23. rujna veliko i malo vieće; tu bje zaključeno, da se grad po novoj pravilnijoj osnovi uzpostavi, u koje je ime jedan jedini vlastelin Lovro „Volussus“ 40.000 perpera poklonio. U ono doba bješe i Menčetićeva kula sagradjena (1318), bjehu i

Digitized by Google

druge tvrdjave s morske strane dogradjene proti genuvezkomu onuda plovećemu neprijateljskomu brodovlju.

Ali kano što brodarstvo, trgovina i blagostanje Dubrovnika uspievaše najvećma poslie g. 1358., kada se rieši mletačkoga štitničtva, tako se je od onoga vremena i grad osobito dizao i poljepšavao. Stoljeća 15. i 16. najslavnija su ne samo u povjesti republike dubrovačke, nego i u povjesti samoga grada. U tom razdoblju izvedene su u Dubrovniku i najznatnije gradjevine, koje bjehu pri opisu grada napose iztaknute. Vriedno je, da se priobće nekoji opisi i crtice, koje kažu kakav je grad i stanovničtvo mu bilo u 15. i 16. stoljeću.

Filip de Diversis, koji je u latinskom djelu (Descriptio Ragusina) od četiri svezka opisao g. 1436. Dubrovnik, kakav je tada bio, veli medju inim, da je grad zajedno sa predgradji imao u to doba 40.000 žitelja. — Čeh *Ivan Hasinšteinski* iz *Lobkovic*, koji je g. 1493. preko Dubrovnika putovao u svetu zemlju, piše o gradu ovako: „Dubrovnik (Raguz, Dubravnik) od Hvara 120 tal. milja udaljen, ima svojega nadbiskupa, mnogo crkava i samostana. Glava mu je knez, vlada samo četiri tjedna, koji kad izminu, bira se novi knez. Ali knez ne smije ništa učiniti bez dogovora s viećem, koje mu je pridodano za savjet. Dubrovnik veoma je jak, ima duboke dvostruke obkope, obzidane sječenim kamenom. Ovaj je grad ovelik i dobro gradjen, a leži na visokoj stieni, malo ne u moru. Kad brodovi plove ka gradu u luku, na lievoj je strani kula, a oko nje dubok i širok prokop, sječenim kamenom obzidan. Ta je kula velika kao gradić, ima posadu, dobro se čuva; toga i treba, jer je malo ne svuda naokolo turska zemlja. Tako ima sve naokolo grada čvrstih kula od sječena kamena, a prokopi oko njih su duboki i široki. Za samimi prokopi nad gradom jest dugoljasta, veoma široka i strma gora, iz koje izvire velik izvor, a voda toga izvora okreće vodenice jednu za drugom. Dubrovnik je vrlo čvrst i nepredobitan, dok u njemu ima živeža i dok se hoće braniti. Medju onom gorom nad gradom i gradskimi prokopi imade tiesno, da se ondje nikakva vojska ne može postaviti. Samo dvie ceste vode onamo postrance iz turske zemlje. Još mi se je kazivalo, da grad daje turskomu caru 15000 for. harača, i to zato, što su svi trgovci toga grada svagdje po njegovu carstvu sigurni, kad onamo idu po trgovini. Još više toga dobiva turski car, jer pred gradom ima kućica i pred njom du-

Digitized by Google

brovački činovnik, koji od Turaka polazećih u grad pobire carinu. Uz ovoga su carinara dva zakleta pisara, jedan dubrovački a drugi carski (turski), koji svu carinu popisuju, pa se to onda dieli. Rekoše mi za izvjestno, da svaka strana dobiva u ime diela 14000 forinti." Čeha Jana Hasinsteinskoga popunjuje suvremenik mu *Felix Faber*. Ovaj veli: „Svi su stanovnici (Dubrovnika) trgovci. Kralju ugarskomu, kojega priznavaju svojim gospodarom, plaćaju danak i kupuju od njega povlastice; turskomu pako caru plaćaju godišnjih 15.000 dukata, jer ga se boje; ako mu i jesu danas prijatelji, mogu mu sutra biti neprijatelji, zato se i proti njemu utvrdjuju. Kralja Sicilije i Mletčane darovi mite i umiruju. Trgovci su najbogatiji, te nema od Dubrovnika bogatije obćine na svietu. Žene se odviše kite." Znamenito je, što Faber navodi o trgovini s robljem: „Svakoga tjedna jest velik sajam, na kojem se ljudi prodavaju; Dubrovčani naime imaju neke krajeve i otoke, s kojih ne dobivaju ništa, nego stalan broj ljudi, koje prodavaju." Liepo opisuje grad Dubrovnik *Palladius Fuscus* početkom 16. stoljeća. On veli: „Dvie sto stadija od Stona stere se grad Dubrovnik, preliepo urešen duhovnimi i svjetskimi zgradami, a prebogat srebrom i zlatom. Ležeći medju trima državama, medju državom mletačkom, ugarskom i turskom, živi na svoju ruku kao što nekoć u staro doba (glasovita) Palmyra izmedju partske i rimske države. Ipak plaća turkomu caru godišnji danak. Poput ostalih gradova dalmatinskih podieljeno mu je žiteljstvo na plemstvo i puk, nu tako, da je sva vlast u rukama plemićâ (vlastele). Zakone da i činovnike imade veoma slične Mletkom. Još prošlih godina imao je Dubrovnik preko 300 ladja, a trgovaca njegovih nalaziš i po najudaljenijih predjelih Evrope. Dugo bi bilo, da sve važnije spominjem, samo da jedno iztaknem, neka se vidi, koli pomno i strogo odgajaju Dubrovčani svoju mladež. Oni naime ne dopuštaju u svom gradu nikakovih igara ni zabava, osim *književnih;* dodju li u grad borci ili pelivani, umah ih gone, da se ne pokvari mladež, koju posvećuju samo knjizi i trgovini."

Najsjajniji je opis Dubrovnika i Dubrovčana, što ga g. 1553. podaje Mletčanin *Ivan Krst. Giustiniani.* On piše:

„Dubrovnik je glasoviti grad (città famosa) u Dalmaciji i leži uz obalu jadranskoga mora. Naslonjen je na sjeverozapadu na pleća strma brda, ostali je dio grada u ravnici. Prama iztoku ima

Digitized by Google

luku, zatvorenu verigami. U ovu može svaki veliki brod unići, ali ih malo može u njoj stati, jer nije jako prostrana; i ovdje su vrata i vratašca, kroz koja se ide u grad, koji je izmed dviju tvrdjava (kula) prama zapadu. Tamo, gdje su kopnena vrata, što gledaju prema Carigradu, jest čvrsto branište (kula) ali bez posade, koje dobro čuva onu stranu; nu jer se brdo s ove strane i prama sjeverozapadu sastaje sa gradom, to je jedan dio toga brda obkoljen gradskimi zidinami, te tuj nema ni toliko ravnice, da bi se mogao ma i koji malen broj ljudi utaboriti i grad iz topova biti. Položaj grada s ove strane čini se, da je nepredobitan, a to tim više, što se ne bi mogli voditi topovi na brdo, da se iz njih nanj puca. Prama jugu je drugo branište (bastione) visoko i jako, koje stoji naprama otoku Lokrumu i koje je blizu luke. Ni u ovom braništu nije podpuna posada, uz to mu manjkaju platna i druge stvari, koje se sad popravljaju. Za straženje ovoga braništa svake se večeri odredjuje jedan dubrovački vlastelin, a isto tako i za ono drugo branište na jugoiztoku, gdje je zaljev. Grad je veoma slab, te bi ga s one strane velika vojska po moru jako oštetila; s toga Dubrovčani svršiv branište na jugu misle učvrstiti ono sa zapada, pa kada će i to svršit, drže da će još jedno sagraditi na jugoiztoku. Na zapadu su druga kopnena vrata, koja gledaju kroz dubrovački kotar prama Korčuli. Blizu ovih stoji visok i strm kašteo, ne baš čvrst svojimi zidinami i braništi, ali jak radi svoga položaja, koji ga čini gospodarom ciele one okolice; zove se Malpaga, te bje jedne noći od drva sagradjen po mletačkoj vojsci, kojoj je tada bio vodja vlastelin Michieli iz Dubrovnika. U taj kašteo ide, kako mi se je reklo, svake večeri jedan dubrovački vlastelin, te stoji tamo cielu noć i dojdući dan, a na to ga druge večeri drugi vlastelin izmjenjuje. Imade još i straža ugarska (drugih ljudi ne uzimlju Dubrovčani za vojnike) brojeća 30 do 40 momaka, koja se prema potrebi umanjuje ili povećava; od te čete 10 njih sa svojim vodjom čuvaju vratašca morska, 10 trg, 15 kopnena vrata na sjeveru, a 4 do 6 kopnena vrata na zapadu. Straže se podvostručuju po noći. — Obseg cieloga grada iznosi dvie trećine talij. milje. Urešen je grad Dubrovnik liepimi crkvami i samostani redovnika i opatica, u kojih ima mnogo zlatnih slika, dragim kamenjem urešenih, koje su od velike vriednosti. Osobito je liep gradski trg, na kojem je liep zdenac (fontana) obilujujući živom čistom i svježom vodom.

Digitized by Google

Imade još i drugi zdenac sa još više vode pri kraju grada kod kopnenih zapadnih vrata. Ovi su zdenci (fontane), umjetnine, a voda im pritiče kroz cievi od krede 12 milja daleko od grada. Mnogo ima nadalje zgrada visokih i liepih, te sve ovo čini, da je grad liep i razkošan, premda je malen. Nu još više resi grad množina trgovaca i stranaca, a navlaš Turaka, kojim se bogatstvo sastoji od trgovačke robe. Zemlja ne rodi Dubrovčanom baš obilno. Najviše imaju vina; s toga radje trguju te ima pojedinih ljudi i obitelji, koje imaju imetka 100 tisuća dukata i više. Plove po svih krajevih svieta, a ukupno imaju 100 brodova. S toga se misli, da Dubrovnik ima silu novaca. Pošto Dubrovčani moraju po svuda trgovati, a uza to žele uzdržati sebe i grad i svoju milu slobodu, paze se liepo sa svimi vladari, najpače sa sultanom (turskim carem), koj' ga zemlje medjaše svuda naokolo sa gradskom občinom. Plaćaju mu redoviti danak, svake godine 13.000 ugarskih dukata. Još su štićenici (sono feudatarii) mletačke republike, rimskoga cara i francezkoga kralja.

Vlada im je republikanska, živu slobodno te nisu nikomu podložni. Biraju si svakoga mjeseca glavara, komu je ime knez (rettore) te ga nemalo časte i poštivaju. Osim toga biraju i drugih raznih činovnika, koji ravnaju gradom i njegovimi pripadnici. U njihovu su vieću plemići navršivši dobu od dvadeset godina, a ima ih sada 300. Plemićkih porodica nema više od trideset. Dohodci gradski ne dosižu velike svote; glavni dohodak jest od carine na robu trgovačku svake vrsti i od soli, što se godimice izvodi u zatonu stonskom za kakovih 30.000 dukata i koje se velik dio odpravlja podanikom turskim. U gradu ima do 30.000 duša, a u svem ostalom kotaru 25.000 duša. Žitelji grada veoma su uljudjeni i ugladjeni (sono assai civili et politici) itd."

Po jednom piscu pod konac 16. stoljeća saznajemo, da je i tada još uvieke bilo u Dubrovniku samom do 10.000 ognjišta ili najmanje 30 000 stanovnika. Ulice gradske bijahu kao i dan danas riedkom iznimkom uzke, a neke od njih tako uzke, da plemkinje, kada su se u njih susretale, jedva se je jedna drugoj ukloniti mogla s onom svojom širokom odjećom i s onimi kolobari (sada krinoline) oko nogu na haljinah njihovih. Sve ul ce bijahu tada liepim kamenom popločene; ulica izmedju dominikanskoga samostana i stolne crkve nadkrivena; kuće od četverouglasta izklesana kamenja sagradjene; u okolišu prekrasni vrtovi s liepimi

Digitized by Google

villami, na morskoj obali vlasteoske palače. Sve ovo činilo je Dubrovnik toli liepim gradom, da ga spomenuti pisac prispodablja sa Genovom i Napuljem. Iz ove hrpe kuća izticali su se zvonici i kule sa mnogobrojnih hramova i samostana; ta koncem 16. stoljeća brojio je Dubrovnik 47 crkava, dvie opatije i 8 samostana. I u 17. stoljeću cvjetaše Dubrovnik, dok ga g. 1667 ne pohara *grozan potres.*

Dubrovnik stradaše od vajkada od potresâ. Osobito bijahu žestoki potresi godinâ 1481., 1482., 1520. i 1631.; nu najžešći bijaše g. 1667., koji pretvori cvatući grad u ruševinu. Bijaše to 6. travnja na veliku sriedu, kadno je rano u jutro izmedju 5 i 6 ure bez ikakve predteče jedan jediti, ali silan udarac cieli grad stresao, te preko 5000 ljudi pod ruševinami kućâ i zgradâ pokopao. Medju ovimi bijaše i sâm knez Šime Getaldić sa više viećnika, koji su se upravo tada u dvoru desili. Pa i ta nevolja ne ostade sama: oštar vjetar razduha velik požar, more stade brodove na kraj bacati; dva dana kasnije (8. travnja) prodre okolišnja svjetina u zabunjeni grad, da oplieni, što je potres, požar i vjetar bio ostavio. Što je živo ostalo, izašlo je pred grad i ondje se utaborilo. Od kuća ostalo je samo nekoliko njih blizu lazareta, koje su nam do danas sačuvale davnije lice onoga diela Dubrovnika. Taj potres, koji je u manjoj mjeri osam dana trajao, ćutio se je uz svu iztočnu obalu jadranskoga mora; ali nigdje nije toliko biesnio, koliko u Dubrovniku, zatim u Budvi. On je ne samo lice Dubrovnika promienio, nego mu je i samo žiće podsjekao. Vlada i gradjanstvo dubrovačko nastojali su doduše umah zacieliti rane, koje je taj potres zadao. Domaćimi žrtvami, podporom rimske stolice i zapadne Evrope stade se nov grad dizati, ali predjašnje se stanje nikada više nije uzpostavilo. Broj žitelja pao je užasno; g. 1724. nije ih više od 7000 bilo; tim je jenjalo i brodarstvo i trgovina, te su tako usahnula ponajglavnija dva vrela blagostanju. „*Obnovljen grad*" jedva je sačuvao čast staroga Dubrovnika s imenom njegovim", kano što je nadbiskup Rajmund Gallani u pismu od 20. listopada r. g. opazio.

Iza malena oporavka stigoše Dubrovnik početkom ovoga stoljeća nova dva udarca. Najprije je g. 1806. nemilo od Rusa poharan, a dvie godine zatim (1808) izgubi i samos alnost svoju, te postade okružnim gradom Dalmacije i česticom velike države. Sada stane žiteljstvom i blagostanjem naglo padati; broj pučan-

Digitized by Google

stva, koji je još g. 1800. iznosio 15.000 stanovnika, spade do danas izpod polovice; a još u nepovoljnijem razmjeru snizi se brodarstvo, koje je prije francezkoga osvojenja brojilo 360 brodova. Jednaka sudbina postiže cviet dubrovačkoga stanovničtva — vlastelu. Vlasteostvo se je g. 1802. sastojalo od 20 porodica, od kojih bijahu 17 starodavne, a tri od onih gradjanskih, koje bjehu poslie potresa g. 1667. pribrojene starim vlasteoskim porodicam. Ove su porodice preživjele samostalnost Dubrovnika: Bunići, Bonde, Božidarići, Kabožići, Crievići, Getaldi, Gjorgjići, Gučetići, Gradići, Natali, Pučići, Saračići, Sorkočevići i Zamanje.

Kano što Mletci na zapadnoj, tako je Dubrovnik na iztočnoj obali jadranskoga mora grad prošlosti. On danas živi jedino o uspomeni davnih stoljeća. Ali tragovi slavne prošlosti ostali su duboko urezani na Dubrovniku, da ih tečaj posljednjih desetgodišta nije mogao izbrisati. Prošećeš li se Stradnom (Stradone) i zakreneš li od carinare pred sadanji okružni ured, uz crkve sv. Vlaha i sv. Marije, ne ćeš naći onoga prometa, koji je nekada oživljavao taj glavni diel grada; ne ćeš se sastati sa viećnici dubrovačkimi; ali sgrade, gradjanstvo i žiteljstvo sjećati će te, da si na mjestu, koje je nekada slobodno bilo. Ovaj pečat odaje sbor i tvor dubrovačkoga stanovničtva. Jezik, kojim se Dubrovčanin i danas služi u obitelji i u javnosti, jest jezik hrvatski. Nema tuj one primjese tudjinštine, koju je mletačko gospodstvo ostavilo u dalmatinskih gradovih. S te je strane Dubrovnik najnarodniji grad od svih naših mjesta, kojih se je zapadna prosvjeta dotaknula. Dubrovnik jest jedina primorska točka, koja se umjela i čista sačuvati, gdje se je dapače talijanština prelila u hrvaštinu. U tom se Dubrovnik može upravo ponositi. Pa i ponašanje dubrovačkoga gradjanina, pače seljaka sjeća na nekadanju neovisnost njegove otačbine. Ugladjenost u kretanju, čistoću u odielu, neko dostojanstvo u držanju baštinili su od slobodnih otaca svojih.

(Državno uredjenje i ustav občine dubrovačke). Državno uredjenje Dubrovnika i republike dubrovačke ne bijaše kroz sva stoljeća jednako, nego se je neprestance usavršivalo i razvijalo toli prema zemljištnomu razvoju same občine, koli prema duhu vremena. Iztaknuti valja, da su se takodjer dubrovačkoga ustava znatno dojimali ustav i uredbe republike mletačke.

Izvori, iz kojih se razabire državno uredjenje i ustav Dubrovnika u razno doba, jesu ovi: a) *Knjiga štatuta*, sastavljena

Digitized by Google

g. 1272 za kneza dubrovačkoga Marka Justiniana; b) *Knjiga reformacijâ*, sastavljena g. 1335 od kneza Nikole Faletra iz riešenjâ vieća i starinskih presuda; c) *Knjiga zelena i žuta* (liber viridis et croceus) — zakoni u zelenoj knjizi dopiru od g. 1357—1460 a u žutoj od g. 1460—1574. Osim ovih glavnih izvora služe još zakoni trgovački i pomorski, zatim povelje, zapisi, knjige i druge razne listine.

Po ovih se izvorih vidi, da je prvobitno bila u Dubrovniku *pučka vlada (demokratična)*. I prosti puk imao je tada svoja prava, a občinska uprava bijaše prosta i nezapletena, pošto nije bilo znatne razlike stališâ. Tek kasnije osiliše *vlastela*, te se počeše izticati kao poveljen stališ i potiskivati puk u nazadak. Tako se u 15. stoljeću pretvori Dubrovnik u *plemićku* ili *vlasteosku* (aristokratičnu) občinu, koja je svojom uredbom u mnogom nalikovala mletačkoj republici i drugim talijanskim občinam. Plemićkom občinom ostade Dubrovnik do svoga pada.

U najstarijih, nama poznatih spomenicih naziva se Dubrovnik imenom „župe dubrovačke“; ali je običnije samo *občina* (dodavši kadšto „gradska“) ili *grad*, *samovladušti grad*, kadšto na prosto *gradjani*. Da kažemo štogod o najglavnijih dubrovačkih uredbah, vlastih i častnicih, i o njihovih zadaćah i djelokrugu u razno doba. Najglavnije državne uredbe u Dubrovniku bijahu: *sabor*, *veliko*, *malo* i *umoljeno vieće*, a ponajglavnija zvanična lica *knez*, *sudije*, *visijari občinski*, *parci* itd.

I. *Sabor* (zbor, generale concilium, concio.) Sabor ili narodna skupština bijaše u Dubrovniku u starije doba najviša središnja uredba, kojoj prisvajahu vrhovnu vlast. Izdanje štatutâ i zakonskih zbornika, kao i pojedinih zakonskih ustanova, koje se ticahu bitno ciele občine, bijaše poglavita zadaća dubrovačkoga sabora. Osobito bi se često sazivali povodom snošenjâ i ugovorâ sa susjednimi državami. Sabor ili narodna skupština mogaše se u obće sastati u svakom slučaju, kada je trebalo sudjelovanja ciele občine. Sabor dubrovački predstavljaše cielu občinu; nanj spadahu knez, sudije, svi članovi viećâ (viećnici), ostala vlastela i sva občina, sav grad od „*mala do velja*“. Viećnici i vlastela bili su baš dužni na sabor dolaziti. Obično mjesto sastanka saborskoga bijaše na trgu, a sastajaše se na poziv zvona (zvonom zvonivše na zbore — more solito ad campanarum sonitum congregati). Što bi tuj na saboru viećnici i vlastela stvorili ili za-

Digitized by Google

ključili, to bi zatim tek puk ili potvrdio ili zabacio. Potvrda puka zvaše se „laudatio populi“, ter istom nakon potvrde dobio bi zakon i svako drugo riešenje sabora svoju punomoć, koja je svakoga vezala. Sabori medjutim vriedili su samo dotle, dok je u Dubrovniku bila pučka ili demokratična vlada; kasnije kad su vlastela (plemići) mah preotela, bjehu dokinuti sabori (posljednji poznati sabor sastade se g. 1394), a njegove povlasti preuze *veliko vieće.*

II. *Vieća i vićnici* bijahu takodjer veoma stara uredba obćine dubrovačke. Članovi raznih vieća (consilium, concio, parlamentum) zvahu se *vićnici* (consiliarii). Sve do početka 15. stoljeća spadahu vieća u sastav sabora; nu čim poče padati značenje sabora, sačinjavahu upravo vieća najvišu uredbu, koja se zanimaše svimi obćinskimi poslovi.

α) *Veliko ili velje vieće* (majus ili magnum consilium; consiglio maiore). Prije dok još ne bjehu dokinuti sabori, težko je označiti znamenovanje velikoga vieća. Po viestih 15. stoljeća i kasnije sastavljaše se veliko vieće *iz svekolike vlastele* (plemića, plemenitih ljudi), koji *bjehu nastupili 18. godinu.* Svakomu odraslomu vlastelinu pripadaše pravo učestvovanja u velikom vieću, te ih je dolazilo u vieće najviše 200, a najmanje 40. Dok je Dubrovnik imao narodne sabore, dotle bijaše veliko vieće stegnuto na tješnji krug djelovanja; nu po dokinuću sabora predje nanj sva državna vlast. U 15. i 16. stoljeću spadaše na veliko vieće: „pravo zakona i nameta, života i smrti, rata i mira, vrhovnog suda i riešenja, izbora kneza i drugih viših častnika“. Važniji se predmeti započimahu i rješavahu konačno u samom velikom vieću; ostala se pitanja zapodievahu u umoljenom ili malom vieću, a u veliko vieće prelažahu samo na konačno riešenje. Veliko se vieće sastajaše na glas vićničkoga zvona u vićnicu svaki mjesec dana jedan put, te odlučivaše većinom glasova.

β) *Umoljeno vieće* (vieće umoljenih, prgat ili pregat; consilium rogatorum, pregati, pregiadi). Broj vićnika za ovo vieće bijaše u razno doba različit; g. 1253. bijaše ih šest, a g. 1445. dvadeset i četiri. Tek kasnije bi uzeto za pravilo, da se imenuju pregati izmedju vićnika velikoga vieća, i to 45 doživotno.

I umoljeno vieće nije izprvice imalo veliku vlast, nu počam od 15. stoljeća bijaše vlast pregatu veoma velika, premda je veliko vieće po pravu bilo vrhovna uredba. Sudeći po listinah i

Digitized by Google

zakonskih sbornicih umoljeno vieće izdavaše zakone, sudjelovaše kod utanačivanja ugovora, odredjivaše dankom, te imaše najveći upliv na pravosudje. Glavni državni spisi unašahu se u pregatske „tetrage". Napokon postade umoljeno vieće sasvim samostalna uredba, stojeća (od kojega vremena, ne zna se pravo) na čelu uprave cieloj državi.

γ) *Malo vieće* (parvum ili minus consilium, consiglio minore). Izprva nemaše to vieće odredjen broj članova; nu u kasnije doba bijaše broj viećnika stalan: sedmorica članova, koji su od velikoga vieća i to obično na godinu dana birani. Malo vieće bijaše stalna uredba, koja je skupa s knezom djelovala, a napose svu kneževu *radnju u poslovih tekuće uprave (administracije) nadgledala* (kontrolovala). Na ime obćine zabavljaše se ona svimi obćinskimi poslovi manje važnosti, što no sačinjavahu, tako rekući, svagdanji život obćine. U tom pravcu svoga rada izdavaše malo vieće zakone, sudjaše, upravljaše obćinskimi poslovi, da zadovolji najprečim potrebam onoga časa. Neki misle, da je malo vieće puka upravna institucija, kao nekakav nadopunjujući savjet, koji je stojao uz kneza (Appendini, Rajc, Pucić), ili kao neka vrst ministarstva nutarnjih posala (Makušev).

Središnja dakle uprava obćine dubrovačke bijaše tim načinom ujedinjena u saboru i viećih. Najstariji spomenici govore o saboru kao uredbi, kojoj pripadaše vrhovna vlast u državi. *Sabor*, osnivajući se za cielo na istom izvoru kao i sabori hrvatski, moradijaše koncem 14. ili početkom 15. stoljeća ustupiti mjesto *velikomu vieću*, koje bijaše sastavljeno samo od življa aristokratskoga (od vlastele). Veliko vieće sa svoje strane izgubi s vremenom svu pravu vlast u državi, pošto se bješe osililo *umoljeno vieće*, koje je napokon svu državnu upravu u svoje ruke dobilo. Napokon *malo vieće* bijaše nadzorna oblast, natječući se s knezom u svih dnevnih poslovih obćinske uprave.

III. Osim skupštinâ imadjaše Dubrovnik *vlastelu*, koji su nalikovali glavarom, gospodi ili starješinam ostalih Slovjena. Obćim imenom nazivahu se vlastela *obćinska*, te bijahu podieljena na *veliku* i *malu* vlastelu. Medju veliku vlastelu spadahu po svoj prilici ponajglavnije oni častnici, kojih se djelovanje protezaše na sav Dubrovnik, a takovi bijahu: knez, parci, sudci i visijari. Medju niže časti brojahu dijake i pristave. U kasnije doba zavedoše i u dubrovačku obćinu kojekake nove časti, koje su većinom

Digitized by Google

bile uzajimane od Mletčana. Da vidimo, kakovo bijaše starije uredjenje, dok još ne preote mah upliv mletački.

1. Prvim častnikom dubrovačkim bio je *knez* (vladušti ili slavni vlastelin, gospodin knez dubrovački, kadšto naprosto: knez obrani), u latinskih spomenicih: *comes, prior, rector.* Kneževska čast bijaše izborna. Svaki je knez po starom običaju dužan prije svega zakleti se, da će braniti prava i sve sloboštine občine dubrovačke. U knjizi štatutâ potanko je odredjen način kneževske prisege, a u 12 prvih poglavja iste knjige štatutâ ustanovljena su i prava i dužnosti dubrovačkoga kneza. Njemu bi ostavljeno pravo izabirati „officiales", pravo iskati od občine nagradu svijuh troškova, kao i odštetu za putne troškove, kada bi polazio na stanak (ad stanicum). Občine bijahu obvezane prodavati knezu sol po istu cienu, koliko je njih stojala; njemu badava melju muku, on dobiva odredjene postotke od ribanja, a može za se najmiti ribare pošto ga volja; dobiva od občine lies i drva, pobira od svakoga bika, krave i druge životinje ustanovljeni novac itd; Knez prisustvuje velikomu vieću, on sazivlje i razpušta sjednice vieća, čuva državni pečat i gradske ključeve; napose ima još pravo suda.

Izprva birahu Dubrovčani kneza izmedju dubrovačke vlastele. Od 13. stoljeća uzeto bi za pravilo, da si uzimaju za kneza izmedju mletačkih plemića i to obično onoga, kojega bi im sami Mletčani označili. Počam od g. 1358. (kad je Dubrovnik dospio pod žaštitu ugarsko-hrvatskih vladara), obnovljen bi običaj, birati domaćega čovjeka. Izborni knezovi obnašahu svoju čast vrlo kratko vrieme; od početka bijahu birani na dvie zatim na jednu godinu; poslie stegnuše rok kneževanja na šest mjeseci, zatim na četiri i napokon na jedan mjesec. Nisu ipak riedki slučaji, da je občina, nezadovoljna s knezom, protjerala ga još prije roka, te je ostajala i po više godina bez kneza.

2. *Parci* (accusatores, poslie: provedituri občinski) spadahu medju najznatnije i najpoštovanije častnike dubrovačke. Bijaše im povjerena dužnost nadziranja, te imadjahu veoma mnogo upliva na občinske poslove. Osobito nadzirahu odredbe maloga vieća i sudaca, te imahu pravo prenieti poslove na umoljeno vieće, da se ovdje prerade. U karnih poslovih bijahu parci javni tužitelji i branitelji. Parci bijahu dvovrstni: gradski i občinski. Parci gradski, brojem dvojica, bijahu odredjeni samo za posle dubro-

Digitized by Google

vačke: za župe, koje su pod grad spadale, izabirahu posebna tri parca; to su tako zvani općinski.

3. Treće mjesto u redu velike vlastele zauzimlju *sudci* (sudije, judices, consules).

4. Napokon spadaju u red općinske vlastele *visijari* i *protovistjari* (od grčke rieči vistiarios = lat. praefectus aerario, kod Srba, Bugara *kaznac*, u starije doba u Dubrovniku *razložnici*), kojim bijaše rukovati općinskom blagajnom. „Komun, komora dubrovačka" bijaše ono mjesto, gdje se je čuvala općinska blagajnica i tako zvani „poklad" t. j. glavnice novčane i dragocjenosti, koje su srbski, bosanski i drugi susjedni knezovi i vlastela ulagali kod Dubrovčana „na pohranu i postavu." Visijara bijaše u Dubrovniku po više; ona dvojica ili trojica, koji upravljahu crkvenom blagajnom, zvahu se naposeb *tesavlieri* (thesaurarii). — Za upravu državnih prihoda i razhoda bijahu u kasnije doba birani u Dubrovniku izmedju članova velikoga vieća još ovaki častnici: četiri *kamrlinga*, koji se u obće brinuše za državnu blagajnicu; tri *solinara* za upravu regalija solnih; četiri *divonera*, da rješavaju pravde medju privatnimi ljudmi i blagajnom; pet *petorazloženika* ili kontrolora, koji pregledavahu troškove činovnikâ; četiri *cechari communis*, koji su novčanu kovnicu upravljali itd.

Manja ili niža vlastela bijahu ljudi, koji su birani bili, da izvršuju poslove vieća i suda i druge ovim slične stvari.

1. Za izvršivanje posala vieća i suda biše odredjeni pisari, koji su se u prijašnje vrieme zvali *dijaci*, *logofeti*, kasnije *notari*, *kanžileri*, *scribae*, *cancelarii*. Logofeti ili, što je isto dijaci i cancelarii bijahu zabavljeni u viećnici pisarijom vieća. I sudski pisari zvahu se dijaci, nu običnije notari ili scribae. Od logofeta vieća i sudskih dijaka sastavljena bi kasnije *občinska pisarija*, podieljena na dva odsjeka.

2. *Pristavi* (pristav = praeco; inače na drugih mjestih zovu i plazzarius, rivarius, prestaldus) bijahu pomoćno osoblje sudsko i upravno. Pristavi občinski sazivahu narod u skupštinu, da obnarodjuju zakone i druga riešenja vieća; pojedini pristavi bjehu pridieljeni knezovom i drugoj vlasteli ili sudijam, da oprave sudske pozive i druge naručbe budi kod suda budi kod uprave. Stare pristave (i naredbenike) izmieniše u kasnije doba nekoje nove službe, kao: *kapetani*, koji su kasnije bili ono, što nekoć pristavi, *tamničari*, *teklići* ili *kuriri* itd.

Digitized by Google

3. Za javnu sigurnost i red spominju se počam od 15. stoljeća čitave povorke časti i služba, koje su stajale pod općim nadzorom kneza i vieća. Ovamo spadahu: *izpravnici* (iustitiarii), pe torica vlastele, što su nadgledali gradske mjere i uteze i prodaju živeža; *gospoda noćna* (domini noctis), devetorica vlastele, što su pazili na grad, imenito na utvrde te imali u gradu noćnu stražu; *massieri* (massarii bladorum) tri vlastelina, koji su nadzirali općinske hambare; *kacamorti*, petorica vlastele, koji su se starali za zdravlje, navlaš u slučaju kuge; dva vlastelina *officiales armamenti*, što su brigu imali za vojsku; i dva vlastelina *officiales laboriorum*, što su se starali za vodovode, ulice, mostove itd.

IV. Ustrojstvo pokrajinsko republike dubrovačke, koja je kasnije sastojala osim grada takodjer od više otoka i više nekoć slovjenskih župa, nije u svih potankostih poznato. Nekoje dubrovačke pokrajine bijahu prilično samostalne. Taki bijahu *otoci Mljet, Lastovo i Korčula*. Oni življahu po svojih posebnih zakonih i štatutih, te držahu, kao i stari Dubrovnik narodne skupštine — sabore, kojim je pripadala vlast zakonarska i glavna uprava općinskih posala. U Korčuli dielilo se je vieće kao i u Dubrovniku na općenito (sabor), na veliko i malo; u Lastovu na sabor i malo vieće. Knezovi, pod naslovom konta (conte), ravnahu sudbenom i upravnom česti, te bijahu po svoj prilici i ovdje onako podložni vieću kao u Dubrovniku. — Premda se o ostalih pokrajinah dubrovačkih, koje su bile *sastavljene od starih slovjenskih župâ*, nigdje ništa ne pripovieda, da bi imale bile posebne statute i zakone, ipak postojaše za cielo i ondje dosta znatna samouprava i samostalnost. Spomenici barem govore o saborih i starješinah kao najpoglavitijoj pokrajinskoj uredbi župa dubrovačkih. O župnih skupštinah malo se znade. Samo toliko je poznato, da su se zvale *zborovi* i da su bile sastavljene „od svieh ljudi," t. j. od sviju članova općine. Mogle su se sabirati ne samo po želji općina, nego i dubrovačke gospode, da im se oglase razne upravne naredbe. Dubrovačkimi župami upravljahu mjestne starješine — *naglaviti i bolji ljudi*. Oni djeluju kao glavni predstavnici župa. Spomenici ne kazuju pravo, koje je bilo značenje naglavitih ljudi; ali ima razloga pomišljati, da su medju njimi bili knezovi i bani, koji se spominju u broju dubrovačke vlastele. — Što se tiče *knezova*, preko njih obavljaše Dubrovnik

Digitized by Google

svoje neposredne odnošaje sa susjedi, osobito s gospodom bosanskom i srbskom, te ih upotrebljavaše rado za svoje poslanike i posrednike.

U potonje doba bijahu *knezovi* i *kapetani* glavni upravitelji dubrovačkih pokrajina, te imadjahu pod sobom više nižih činovnika: *knežake*, *kandje*, *tekliće* itd.

(Trgovina i brodarstvo općine dubrovačke, njezine naselbine, rudnici, tvornice itd.) Po svojem zemljopisnom položaju i prirodi zemljištnoj bijaše Dubrovnik od prvoga časa svoga postanka upućen na more i brodarstvo, na trgovanje i na one struke obrtnosti, koje su na vlastitom zemljištu nikle i vlastitim se trudom i nastojanjem razvijale. Zemljište je dubrovačko po sebi narodu pružalo vrlo malo pomoći, jer je tlo najvećim dielom kameno i pusto, rodi vrlo slabo, ponajbolje jošte maslinom (do 30.000 barila), i vinom (oko 70.000 barila), a veoma malo žitom (samo za tromjesečnu potrebu). Trgovina je zato bila općini dubrovačkoj ne samo poglavita sveza, koja je Dubrovnik dovodila u razne odnošaje sa stranim svietom, već i znatno vrelo blagostanja, bogatstva, obrazovanosti i slobode. Budući da je tako republici bila trgovina prvi i poglaviti živalj njezinoga državnoga i družtvenoga života, ona je i nastojala, da ju čim dalje razširi i što više obezbiedi.

Ojačavši dubrovačko brodarstvo u krvavih borbah sa saracenskimi i neretavskimi gusari, ojača tim i dubrovačka trgovina, navlastito pomorska, koja je znatno počela rasti, kao i talijanskih trgovačkih republika, križarskimi vojnami, pošto bjehu uklonjene zapreke i težkoće brodarenju po jadranskom moru. Od toga vremena daleko se razgrani brodarstvo i trgovina dubrovačka: po zemljah jugo-iztočnoga poluotoka i Podunavlja ugarskoga, po svih krajevih i obalah jadranskoga, sredozemnoga, grčkoga i crnoga mora, dapače i atlantskoga oceana, te bijaše kroz stoljeća poglaviti uvjet političkomu obstanku općine. Trgovinom pope se i pomorska sila dubrovačka tečajem vremena na toliku visinu to zaštitom byzantskom i mletačkom, to ugarsko-hrvatskom i turskom, da su Dubrovčani u svoje vrieme u mnogih važnih prigodah na moru učestvovali, njihovi pako brodovi sigurno plovili po svih evropskih morih, a njihovi se trgovci bili udomili po svih znatnijih evropskih i azijatskih gradovih.

Što se napose tiče dubrovačkoga *brodarstva*, evo nekoliko po-

Digitized by Google

dataka. Dubrovački brodovi prevažahu u 11. stoljeću Normane na balkanski poluotok, u 12. stoljeću sudjelovahu kod križarskih vojna, a kasnije pomagahu Genuvezom pobiediti Mletčane. Godine 1450. imala je republika *preko 300 brodova*. Za velikih pomorskih vojna, što su ih vodili španjolski vladari g. 1584—1654., bilo je oko 300 dubrovačkih ladja u španjolskih mornaricah. Dubrovčani Petar Ohmučević, Paško Tasović i Niko Mažibradić proslaviše se u španjolskoj službi kao zapovjednici brodovlja, a Jerko Mažibradić kao vrhovni admiral. Kad je car Karlo V. digao vojnu na Tunis, posagradiše Dubrovčani u Gružu do 100 novih brodova, koji medjutim svi postradaše. Dubrovački brodovi vojevali su g. 1496. za španjolsku krunu u Indiji, a g. 1581. sudjelovahu kod osvajanja Portugalske. Dubrovački mornari napokon pratijahu Krsta Kolumba, kad je odkrivao Ameriku. Uslied potresa g. 1667. postrada doduše ljuto i brodarstvo dubrovačko, tako da je pol stoljeća kasnije sastojala dubrovačka mornarica samo od 50 brodova; nu za ratova koncem 18. stoljeća podiže se opet znatno, te je dubrovačka republika u oči pada svoga imala 270 brodova za otvoreno more, a 80 za plovitbu uz obalu. Trgovina i brodarstvo cvjetahu tada toli liepo, da su davala godišnji dohodak od 3,725.500 piastrâ.

O trgovini Dubrovnika u polovici 15. stoljeća govori potanko Filip de Diversis, poznati opisalac Dubrovnika. Po njegovu opisu *dovozilo* se je tada u Dubrovnik: po suhu iz najbližega susjedstva svakojaka hrana i mnogo za život i kuću potrebita; iz odaljih pako krajeva med, ugljevlje, ribe, daske, katram, kože, marva i stoka, drveno orudje za tkanje i bojadisanje sukna. Iz byzantske države (imenito Odrina), iz Srbije (navlastito iz Novoga brda) i iz Bosne dovažalo se je zlato, srebro, olovo, gradjevno kamenje, papar, vosak i mnoga druga. Morem nadalje dovozilo se je za domaću porabu i za razvažanje u tudje krajeve različito žito, sočivo, ulje, posoljeno meso i ribe, raznovrstno voće, kava, slador, mirodije, ljekovi, vuna, platno, sukno, posudje stakleno, bakreno i zemljano, sol i mnoge druge stvari. Ovo se je dovozilo iz obilne Italije, imenito iz Mletaka, Pulje, Abrucâ, kao što iz Ferma, Rekanata, Jakina, Rimina; pa sa Toskane navlastito iz Firencije i Manfredonije, Ortone, Bara, Banella, Trana i iz Napulja; sa Sicilije imenito Palerma, Sirakuze i drugih mjesta; iz Grčke osobito iz Patrasa, Aulone i drugih mjesta. Povrh toga dovozila

Digitized by Google

se je gradja drvena i kamena, željezo i mnoge sprave i orudje. *Izvažalo* se je pako iz Dubrovnika: po suhu soli u obilju, tkanine vunene pamučne i svilene, posudje stakleno i mnogo druga hraniva i obrtnine. Morem izvozilo se je zlato, srebro, olovo, vosak, kože, papar, platno i koralje. Serafin Razzi, pisac 16. stoljeća o povjesti Dubrovnika, kaže za dubrovačku trgovinu: „Dubrovčani voze trgovinu s iztoka za Italiju; talijansku pako trgovinu voze u Carigrad, Aleksandriju, za Bosnu, Grčku i druge kraje turske države."

Dubrovčani razširivahu i utvrdjivahu svoju trgovinu u inostranstvu napose dvojim: *sklapanjem trgovačkih ugovora i osnivanjem trgovačkih naselbina.*

Dubrovačka občina uglavljivaše trgovačke ugovore sa svimi, rek bi, občinami, narodi i državami tadanjega svieta. Glede prometa s Italijom sklapala je občina ugovore s gospodari i normanskimi vojvodami i kraljevi Pulje i Sicilije, napose s občinami Bari, Tremiti, Malfetta, Mesinom, Sirakuzom i Monopoli; pa i sa Pisom, Ravenom, Sinigaljom, Fanom, Jakinom, Rekanom, Fermom, Rimini i Ferarom, uz to Genovom, Firencijom, Mletci i drugimi talijanskimi občinami. Kraj toga nisu Dubrovčani propustili takodjer sa susjednimi občinami dalmatinskoga i arbanaskoga primorja prijateljstva i ugovore utanačivati, naime sa Senjem, Trogirom, Omišem, Kotorom, Spljetom i Krfom. S byzantskimi nadalje carevi prijateljevaše občina dubrovačka malo ne od svoga postanka, te posebnimi, imenito za vlade Komnenâ i Paleologâ obnovljenimi ugovori prokrči svojoj trgovini put po čitavom byzantskom carstvu. I sa slovjenskimi državami balkanskoga poluotoka stajahu Dubrovčani glede trgovanja kroz tolika stoljeća pa sve do propasti dotičnih država u najtjesnijem savezu. Prijateljstvi i ugovori, sklapanimi i čestokrat ponovljenimi sa bugarskimi, bosanskimi i srbskimi vladari i njihovimi vazali, steče si Dubrovnik možnu zaštitu svojoj trgovini u njihovih zemljah. Jedva se je za Turke u Evropi znalo, posla dubrovačka občina u Brusu svoje poslanike, da sa sultanom ugovor sklope, kojim da joj se osigura slobodno trgovanja u tadanjoj i budućoj turskoj vlasti. Ugovori nadalje uglavljenimi sa sultani Egipta i Sirije (1520.) dobi republika dozvolu, da smije indijske proizvode slobodno kroz njihove zemlje prevažati, a da ne plaća carine. U zemljah ugarsko-hrvatskih, zatim u Francezkoj, Englezkoj i Španjolskoj

Digitized by Google

(1494) osigura si republika takodjer trgovinu svoju posebnimi ugovori.

Trgovačkih naselbina imali su Dubrovčani mnogo na zapadu i iztoku. Svaka je njihova naselbina imala svoga konsula, svoju crkvu s grobljem, bolnicu i vlastiti svoj trgovački sud. U petnaestom stoljeću ne bijaše gotovo znatnijega grada, gdje ne bi Dubrovčani svoga konsula imali. Poglavitije dubrovačke naselbine, kao središta njihove trgovine bijahu za balkanski poluotok u Carigradu, Odrinu, Sofiji, Novom Pazaru, Silistriji, Smederevu, Beogradu, Sarajevu, Skoplju, Vidinu, Solunu, Bukureštu itd.; zatim u Brusi i Smirni za Malu Aziju, u Aleksandriji i Kairu za Egipat, u Mletcih i Genovi za gornju, u Fiorenciji i Jakinu za srednju, a u Mesini, Sirakuzi i Palermu za dolnju Italiju. Uz trgovačke naselbine imali su Dubrovčani i mnogo *rudnika* na balkanskom poluotoku (Kreševo, Srebrenica i Olovo u Bosni, Rudnik, Kopaonik, Novo Brdo u Srbiji, Kratovo u Macedoniji), gdje su dobivali zlata, srebra, olova i t. d.

Uz trgovinu izticaše se Dubrovnik, osobito prije potresa, i svojim *obrtom*. Fiorentinac Petar Pintela osnuje 1490 prvu tkaonicu sukna. Do mala izadje dubrovačko sukno tako na glas, da je francezki kralj Karlo IX. (1560—1574) zamolio od dubrovačkoga vieća nekoliko radnika, da utemelji u Francezkoj slične tvornice sukna. Karlo IX. podieli zato Dubrovčanom gradjansko pravo francezko. Svilene tvornice dubrovačke bijahu takodjer na dobru glasu; prvu tvornicu svile zavede g. 1520. vlastelin Nikola Lukarić. Osobito izvrstne bijahu i mnogobrojne mastionice dubrovačke. Osim svega toga bijaše u Dubrovnika do 20 tvornica svieća, (voštanicâ), zatim staklana i lievnica topova, koja je tvorila topove za grad i za brodove. Bilo je u gradu i zlatara, srebrnara, zatim obrtnika, koji su se bavili priredjivanjem olova, željeza itd. Pravio se je i puščani prah i vadio koralj iz mora. Nu najobsežnija obrtna struka bijaše gradjenje brodova. Bijaše više škvera, u kojih su se neprestance gradili veći i manji brodovi. Od same gradnje brodova imala je občina prihod kakovih 9000 piastra.

(Znanost, umjetnost i pjesničtvo u gradu Dubrovniku). Čim su se Dubrovniku otvorila vrela bogatstva, nastaše potrebe ugodnijega i udobnijega života; a duh onaj, koji je na zapadu preporodio u 15. i 16. stoljeću nauke i umjetnosti, smio je pokucati i na njegova vrata. I zbilja je u to doba cvjetao Dubrovnik i u

Digitized by Google

duševnom obziru: u njemu se pojaviše mnogobrojni učenjaci svake ruke (bogoslovi, povjestnici, matematici i t. d.) i pjesnici, koji proslaviše i sebe i svoj rodni grad. Nijedan grad na svietu nije prema svojim silam i okolnostim toliko doprineo k općoj uljudbi čovječanstva, koliko Dubrovnik; te zato se i mi punim pravom ponosimo tom našom *„hrvatskom (slovinskom) Atenom.“*

Već bi u opisu grada spomenuto, da je u 16. stoljeću obstojala u Dubrovniku *akademija*, kojoj bjehu početnici Sava Bobalić (1530—1585.) i Mišo Monaldi († 1592). Članovi te akademije bijahu Lucijan Getaldić, Božidar Tudisi, Ivan Amalti, Marin Kabožić i drugi, a sastajahu se u velikoj dvorani carinarskoj, gdje su čitali svoje pjesmotvore i razprave. Akademici ovi zvahu se „Concordi“. Poslie potresa sastade se nova akademija pod imenom „Oziosi“; a početkom 18. stoljeća bijaše predsjednikom glasovitoj akademičkoj družini „Oživci“ slavni Ignjat Gjorgjić. Njegova akademijska čitanja (Discorsi accademici) izpunjuju prvi svezak njegovih talijanskih djela.

Osim ovih akademijskih družina ističu se i pojedini učenjaci svake ruke. Mučno bi bilo samo izbrojiti sve učene glave, koje su u Dubrovniku svjetlo božje ugledale; napomenuti ćemo samo najglavnije: Od povjestnika daleko su na glasu Ljudevit Cerva ili Tubero († 1527), Serafin Razzi (oko 1595), Mavro Orbini († 1614), Jakov Luccari (oko 1605), Gjono Rastić (Junius Resti † 1736), Serafin Cerva († 1759), Sebastijan Dolci (1699—1777); od matematika proslavi se osobito Marin Getaldić (1566—1604), i Rugjier Bošković (1711—1787); od jezikoslovaca Benedikt Staić, Rajmundo Kunić, Benedikt Zamanja, Jaćim Stulić (Stulli) i t. d.; od starinara osobito Anselmo Bănduri (1671—1742), poznat kao vrstan poznavalac pjeneza; od lječnika Jure Baljiva (rodjen g. 1622), koji je bio tako glasovit na svietu, da su ga često iz daleke Arabije za savjet pitali i t. d.

Osobito se je bujno razvilo u Dubrovniku *pjesničtvo*. Već u 12. stoljeću javljaju se pojedini *latinski* pjesnici (Meletius oko g. 1150); a od 15. stoljeća počam cvjeta *hrvatsko pjesničtvo*. Dubrovnik sa Spljetom i Hvarom stvorio je gotovu književnost, veoma obilnu i zanimivu. Iztaknuti nam je medjutim, da je velik dio pjesmotvora ovih bio namienjen samo uzkomu krugu prijatelja, te da je isti Gundulićev „Osman“, izpjevan oko god. 1620, prvi put *štampan* tek dvie sto godina kasnije (1826). Najstariji poznati

Digitized by Google

nam pjesnici hrvatski u Dubrovniku jesu Šiško *Menčetić* (1457—1550) i *Gjoro Držić* (rodj. oko g. 1460); u 16. stoljeću ističu se Andrija *Čubranović* (1500—1550, pjesnik Jedjupke), *Nikola Nalješković* (1510—1587), *Maroje Držić* (1520—1580, izpjevao više šaljivih igara), *Dinko Ranjina* (1536—1607, prevodilac staroklasičkih drama) i *Dinko Zlatarić* (1556—1607). U 17. stoljeću postiže dubrovačko pjesničtvo najviši vršak svoj; tada pjevahu *Ivan Franjin Gundulić* (1588—1638), koji se proslavi neumrlom junačkom pjesmom Osmanom, i nećak njegov *Gjono Palmotić* (1606—1657). Od pjesnika 18. stoljeća najglasovitiji je *Ignjat Gjorgjić* (1675—1737); iza njega poče dubrovačko pjesničtvo padati.

Gruž (Gravosa), liepo i zgodno trgovište Dubrovniku na sjeveru, uz morski zaton, koji je prilično prostran i štićen od vjetara. Broji 129 kuća i 440 žitelja. Ima više liepih kuća uz more i velik škver, na kom se grade brodovi. U Gružu imaju neke dubrovačke porodice svoje ljetnike i zaseoke. Gružka luka duga je $^1/_4$ milje, a široka skoro $^1/_6$ milje. — *Brgat gornji*, selo $^3/_4$ sata Dubrovniku na iztoku, uzdiže se na briegu izmedju dubokih dolina *Župe* (Breno) i *Šumeta* (Zonchetto), te broji 39 kuća i 192 žitelja. — *Zaton* (Malfi), selo sa 103 kuće i 520 žitelja, leži Gružu na sjeveru uz more, te ima do 1000 hvati dugu i 130—140 hvati široku luku. — *Orašac* (Valdinoce), selo Zatonu na sjevero-zapadu, broji 158 kuća i 849 žitelja, te obiluje maslinami. *Trsteno* (Cannosa), selo potonjemu na sjeveru, sa 83 kuće i 420 žitelja. U Trstenu imade porodica knezova Gučetića prekrasan perivoj, s kojega se liep vidik otvara na more i planine; u perivoju uzdižu se dvie orijaške platane, koje bjehu pred 300 godina iz Carigrada amo prenesene.

Ston (veliki, Stagno grande), grad Dubrovniku na sjevero-zapadu, prostire se na prevlaci, koja spaja poluotok Pelješac s kopnom. Gradu na sjeveru uz konao Stonski stere se selo *Ston mali* (Stagno piccolo) sa 49

Digitized by Google

kuća i 220 žitelja. Oba mjesta leže u plodnoj dolini, gdje uspieva osobito ulje, vino i žito.

Sâm grad Ston sličan je trokutu, te je prilično neznatan. Ima 130 loših kuća i 428 žitelja. Kuće su nanapose zato loše, jer grad strada silno od potresa. Ston bijaše utvrdjen. Visok zid sa četverouglastimi kulami pruža se i sad još od grada do sela Stona (maloga), gdje ima i sada više okruglih braništa. Gradu na jugu jest malena tvrdjica sv. Dominika, g. 1505 sagradjena, a od Franceza popravljena. Ston jest veoma nezdrav radi okolišnjih bara. U zatonu uz grad jest državna *solana*, gdje se godimice izvodi do 30.000 centi soli. Te su solane g. 1575. dubrovačkoj općini uniele 15.900 dubrovačkih dukata. Kod sela Ston mali jest u kanalu postaja za lov oštriga. Već višeputa snovalo se je o tom, da se priekopa tek 700 hvati široka stonka prevlaka; nu nikada ne bi to izvedeno.

Grad Ston bijaše nekoć mnogo znamenitiji nego li je danas. Već g. 532. obstoji *municipium Stantinum*, spadajuće na biskupiju sarsentersku; a u 8. stoljeću spominje se pod imenom *Stamnes*. Početkom 10. stoljeća bijaše sâm Ston sielo biskupije (stagnensis ecclesia); a u polovici 10. stoljeća spominje se pod imenom τὸ Σταγνόν kao jedan od gradova slovenske kneževine Huma. U to je doba bio Ston i glavno mjesto istoimene humske župe (Stantania), koja je obuhvaćala sav Pelješac (Stonski Rat.) Početkom 13. stoljeća osnuje sv. Sava grčko-iztočnu biskupiju u Stonu za humsku zemlju; nu veoma brzo prenesena bi biskupska stolica u nutarnju zemlju. Godine 1333. prodade srbski kralj Stjepan Ston i Stonski Rat općini dubrovačkoj, kojoj ostade sve do pada njezina.

Ošlje, selo sa 66 kuća i 326 žitelja sjevero-iztočno Stonu, uz cestu, što vodi iz Dubrovnika u Metković. U polovici 10. stoljeća stojaše tuj humski grad Ošlje (τὸ Ἰοσλή). — *Lisac*, selo sa 42 kuće i 250 stanovnika,

Digitized by Google

koje su g. 1399. Dubrovčani sa cielim Primorjem od Kurila do Stona *(terre nove)*, kupili od bosanskoga vojevoda Radića Sankovića. — *Imotica*, najsjevernije selo dubrovačkoga kotara broji 18 kuća i 104 žitelja; ovo je selo g. 1399. spalo pod dubrovačku općinu. — *Slano*, selo i luka $4^1/_2$ milje Dubrovniku na sjevero-zapadu; imade 86 kuća i 460 stanovnika. Slano prostire se uz prostrani i od bure sigurni zaton, koji je dug 1000 hvati, a širok 250—300 hvati. Luka je znamenita sa brodarstva, a nekoć bijaše poznata i sa svoje žitne trgovine. Kad su g. 1399. Dubrovčani zadobili Primorje od Kurila do Stona (terre nove), postade Slano sielom županu ovoga predjela.

Cavtat ili Captat (Ragusa vecchia), trgovište (varoš) i luka sa 206 kuća i 634 žitelja, prostire se $1^1/_2$ zemlj. milje Dubrovniku na jugoiztoku na poluotoku uz mali zaton. Bijaše nekoć zidovi okružen, kojim se dio vidi i sada još na kopnenoj strani. Blizu varoši razabiru se ostatci rimskoga vodovoda, zatim se vidi grobnica Rimljanina Dolabelle. Sve do početka ovoga stoljeća bijahu žitelji Cavtata imućni sa svoga brodarstva; nu za francezke okupacije postradaše sasvim.

Na mjestu današnjega Cavtata stojaše u staro doba grad *Epidaurum*, s kojim su još Grci trgovali. Za rimskih careva bijaše Epidaurum najznamenitiji grad izmedju Neretve i Boke Kotorske. G. 530. spominje se kao sielo kršćanske biskupije (Fabianus episcopus ecclesiae epitauritanae). Nu u prvoj polovici sedmoga stoljeća bje Epidaurum od Slovjena opustošen i razvaljen, a zemljište njegovo spade pod kneževinu Travunju, dotično pod župu Konavle. Uspomena medjutim na taj slavni grad nije nikada izumrla; polovinom 10. stoljeća spominje se κάστρον Πίταυρα; a još g. 1253. znade se za nekadanji „stari grad Epitavr". Na ruševinah staroga grada podiže se u srednjem vieku nova naselbina, zvana latinski *Civitas vetus* ili *Urbs vetus* (talij. Cita vechia), a hrvatski *Cavtat* ili *Captat* (od romanskoga civitate). Ova nova

Digitized by Google

naselbina sa cielom župom konavôskom spadaše sve do g. 1427. na Travunju, te je bila važna luka, gdje su se srbski i bosanski vladari ukrcivali, kada bi išli Dubrovniku u pohode. God. 1427. kupiše Dubrovčani Cavtat sa cielom župom konavôskom, te umah zatim priekopaše uzahnu prevlaku, što cavtatski poluotok spaja sa kopnom, i pretvoriše ga tako u otok.

Gruda, bogato selo sa 62 kuće i 488 žitelja, stere se u dolini, zvanoj Konavle.

Konavle ili *Konavli* (Canale, Καναλή) veoma je plodna i topla dolina, koja se stere počam od Cavtata na jug sve do Sutorine. Ime je svoje ova dolina dobila od ostataka rimskoga vodovoda (*canalis* ili *aquaeductus*), koji je žitelje grada Epidaura vodom obskrbljivao. Dolina Konavle (konavôska) okružena je s obje strane raztrganimi i golimi planinami, kojim se na obroncih nižu kuće i seoca, i s kojih teče više omanjih izvora i točaka, tvoreći potok *Ljutu*. Za kiše razlieva se Ljuta i tada se pretvara ciela dolina u jezero, dok voda podzemnimi špiljami i pećinami ne odteče. Južni niz planina, pod imenom *Donja gora*, razstavlja dolinu Konavle od mora; dočim sjeverna planina visoka *Snježnica*, koja je malo ne cielu godinu oblaci zastrta, imade sigastu špilju, poznatu pod imenom Eskulapove špilje. Dolina Konavle liepo je obradjena, rodi vinom, uljem, voćem i raznimi usjevi, te je dobrahno naseljena.

U srednjem vieku bijaše dolina ova zajedno s okolišnjimi planinami župa slovjenska, spadajuća pod kneževinu Travunju. Osim Cavtata bijaše u toj župi više gradova i naselbina: medju ovimi grad *Obod* (kod današnjega istoimenoga sela, brojećega 28 kuća i 182 žitelja); zatim na planini Snježnici najtvrdji grad ciele župe, zvan *Sokol*, kojemu se ruševine vide i danas sjeverno selu Mrcinam. Zavladavši Dubrovčani nakon mnogih napora i borba g. 1427. župom konavôskom podieliše ju vlastela medju sobom; a Konavle procvatu domala toli bujno, da su bile najveća, najnapučenija i najobradjenija župa dubrovačka. Prvi župani dubrovački stolovahu u mjestu zvanu *San Martino* (Pridvorje?), gdje im je bio grad sagradjen.

U današnjih Konavlih spomena su vriedna još sela: *Vitaljina* (53 kuće i 330 žitelja), *Mrcine* (83 kuće i 580 žitelja) i *Donja gora* (143 kuće i 822 žitelja.

Digitized by Google

Dubrovačkomu kotaru pribraja se još oveći otok *Mljet*, zatim sedam manjih otoka uz obalu medju Pelješcem i Dubrovnikom, i dva otoka naprama Cavtatu.

Mljet ili **Mlit** (Meleda), jest najjužniji, a ujedno i najiztočniji od svih većih otoka dalmatinskih. Leži 4 milje Dubrovniku na sjeveru naprama poluotoku Pelješcu, od kojega ga razstavlja morsko tiesno po prilici jednu milju prostrano. Mljet se pružio uzporedo sa obalom pet milja u duljinu, a jedva pol (mjestimice samo četvrt) milje u širinu. Površje mu broji $1^3/_4$ □ milje. Otok je ovaj većim dielom pusta kamena hrpa goletnih i strmih planina, prosjecanih malimi dolinami, a produbenih ponikvami i vrtačami. Najveća je dolina Babino polje, a i ta ima tek nešto preko četvrt četvorne milje. Ostale doline kao: Strulje, Propadi, Dol, Popov dolac i t. d. vrlo su neznatne.

Oko Mljeta nanizalo se više ostrvića i grebena, koji nisu van komadi pećina, i na kojih ne stanuje ni živa duša. More prodire u otok na mnogo mjesta i tvori tako više zaljeva i naravnih luka, u koje mogu pristajati i veliki brodovi. Od tih zaljeva vriedno je spomenuti veliko i malo *Jezero*, koja su s morem spojena tek uzahnim ($1—1^1/_2$hvata) i vrlo plitkim kanalom. Kad je plima i osjeka, tada teče more u Jezero i iz Jezera onim kanalom tako jako, da i mlinove tjera. Nu sad tih mlinova više nema. Kad more na južnoj obali stane udarati u prošupljene stiene, nastaje zbijanjem i prodiranjem zraka silan šobot, koji često naliči dalekoj grmljavini, te prskajućim valovom još čarobniji vid podaje. Osobito je silno šobotanje i žviždanje jedne od tih udubina nedaleko Babinoga polja, što se zove Rikavica. Na otoku nema niti potoka niti pravoga izvora; tek nekoliko zdenaca (cisterna) obskrbljuje žitelje vodom. Najveća je

Digitized by Google

cisterna Vodice na Babinom polju. Kad padne kiša, neke se ponikve u tinji čas pretvaraju u jezera, kojih opet brzo nestane, čim prestane kiša. Ljeti prolazi po više mjeseci bez kiše, dočim su zimi česte oluje. Po tom je podnebje ljeti nesnosno od žege, a zimi dosta toplo, jer sniega ni leda nema gotovo nikada. Rastlinstvo na otoku nije ni iz daleka tako bujno, kako po ostaloj Dalmaciji. Nešto maslina, smokava, mendula i šipka, voćaka gotovo nikakovih. Na Mljetu bile su nekoć glasovite smrekove i borove šume, kojim se je još vrlo malo traga sačuvalo; čim je nestalo šumâ, nestade i onoga bujnoga rastlinstva, naročito ružmarina. U ono malo dolinicah sije se pšenica, kukuruz, ječam i proja, zatim nešto povrća, od kojega je znamenit kelj, koji ogroman naraste, te se svu godinu rabi.

Na otoku prebiva 1380 žitelja u šest sela i 250 kuća. Najznatnija su sela: *Babino polje* sa 130 kuća i 683 žitelja; *Maranovići* sa 27 kuća i 160 žitelja; i *Blato* sa 17 kuća i 93 žitelja. Najveći posjed — malo ne svu zapadnu polovicu otoka — imao je benediktinski samostan na Jezeru. Kada ga je Napoleon dokinuo, predje vlastničtvo na državu, koja ga dade na uživanje piaristom dubrovačkim. Taj samostan leži na malenu otočiću usred morskoga jezera. Ovo mirno šumovitimi brežuljci okruženo jezero, tišina, koja tuj vlada, starinske, mrke zidine samostanske čudnovato se dojimlju duše. Tko hoće da u zabiti uživa mir i pokoj života, ovdje će naći, što traži.

U staro doba zvao se je Mljet *Melita*, te je poput Hvara i Visa bio slobodna općina, dok nije spao pod svjetsku vlast Rimljana. Kasnije se spominje Mljet za cara Oktavijana Augusta, koji je Mljetčane i Korčulane radi gusarenja kaznio, glavni im grad (Melitussa) razvalio i strašan pokolj priredio. Za cara Septimija Severa bje na Mljet prognan neki bogat i učen muž iz

*

Digitized by Google

Cicilije (u Maloj Aziji), po imenu Agesilaus Anazarbaeus. Ovaj se ne htjede caru pokloniti, kada se je vraćao sa slavodobitne vojne na Parthe, s toga bje radi uvrede veličanstva prognan na otok Mljet. Agesilaus sagradi tuj na zapadnom kraju otoka palaču za se i za svoju pratnju, — kojoj se i sada još nalaze tragovi, te po kojih je i ona luka dobila ime „zaljev od palače". Njegov je sin poznati grčki pjesnik Oppianus Anazarbos, koji izpjeva pjesme o lovu, ribarenju i ptičarenju (cynegetica, halieuticon i ixeuticon). Svoje je pjesme valjda na otoku izpjevao, bivši s otcem u progonstvu. Pjesma o ribarenju toli je uzhitila cara Caracallu, da je otcu pjesnikovu oprostio progonstvo, a samoga pjesnika nadario obilnim darom.

Kad su Hrvati u prvoj polovini 7. stoljeća posjeli Dalmaciju, zauzeli su i njezine otoke, imenito Mljet. Polovicom 10. stoljeća spadaše taj otok pod neposrednu vlast neretavskih knezova, pod koje su spadali i otoci Brač i Hvar. U 11. i 12. stoljeću bijahu zahumski knezovi gospodari Mljeta, gdje se tada na Babinom polju spominje crkva sv. Pankracija, koja bi darovana benediktinskomu samostanu na otoku Lokrumu kod Dubrovnika. Sa Zahumjem predje Mljet na srbske vladare iz porodice Nemanjine, te im je pripadao do g. 1357. Ove ga godine srbski car Stjepan Uroš IV. pokloni svojim dostojanstvenikom Basetu Barinčenu Bivoličiću i Tripetu Mihoviću Kučiću, od kojih predje malo kasnije u vlast dubrovačke obćine. Pod dubrovačkom republikom upravljaše Mljetom knez, kojega je vieće tamo šiljalo, a stanovao je u Babinom polju.

Za vrieme protukralja Sigismunda i Ladislava Napuljskoga dodje g. 1402. pred Mljet brodovlje napuljsko, jer Dubrovčani ne htjedoše da prionu uz Ladislava. Tom se zgodom poticanjem popa Novara pobuniše Mljetčani proti obćini dubrovačkoj; nu čim se ukazaše dubrovački brodovi, opet se pokoriše. God. 1572. poplieniše turski gusari sav otok pa i samostan, te poubiše redovnike, dočim se žitelji posakriše u špilje i klance.

Polovicom 12. stoljeća osnovan bi na Mljetu samostan sv. Bogorodice reda sv. Benedikta, koji je kod istih zahumskih i srbskih vladara, premda su bili vjere iztočne, uživao veliki ugled, kao što njihove darovnice svjedoče. U 16. stoljeću dodje mljetski samostan na čelo benediktinskomu sboru, na koji su još spadali samostani sv. Mihovila na otoku Šipanu, sv. Jakova u Višnjici, i

Digitized by Google

sv. Andrije na otočiću Svetcu. Opat toga zbora stanovaše u mljetskom samostanu sv. Marije; a bilo je medju opati muževa odličnih i učenih, kao Jerolim Benešić, Vasilije Gradić, Eusebije Kabožić, Zlatoust Ranjina, a izmedju svih najviše poznati pjesnik i učenjak Ignjat Gjorgjić.

Statut mljetski sastavljen je g. 1345., ali ustanove njegove mnogo su starije, jer su se tada samo obstojavši već običaji pobilježili.

Godine 1822—1824. izadje Mljet na glas radi čudnovata prirodna pojava, poznata pod imenom mljetske detonacije. Bilo je to, kao da sad s bližega a sad s daleka grune top, a pri tom bi se često zemlja potresala. Učenjaci stali su koješta nagadjati, a jedan predloži tija, da se sve stanovničtvo preseli na Pelješac, jer da to gruvanje nije druge nego vulkan pod morem, koji bi mogao sav otok uništiti. Strašan strah zavlada, a pošto je to trajalo već treću godinu, izašalje car Franjo I. učenjake Pavla Partscha i Franju Riepla, da stvar iztraže. O tom pojavu napisa Partsch cielu knjigu, te svede cielu stvar na jednostavne omanje potrese, koji su se i kasnije češće opetovali.

Uz obalu počam od Dubrovnika do poluotoka Pelješca niže se *sedam* otoka i otočića, poznatih već Rimljanom pod imenom „VII *Elaphites*“. Otoci ti jesu od sjevera k jugu:

1. *Olib* (Olipa), pust školjić sa svjetionicom, tik izpod poluotoka Pelješca.

2. *Jakljan*, (u srednjem vieku zvan Licnana, Litignana, Lagnana), takodjer pust, prvomu na jugu.

3. *Šipan* (Giuppana; u srednjem vieku zvan Juppana), najveći od ovih sedam otoka. Prostire se $3^1/_2$ milje Dubrovniku na sjeverozapadu, dug je $1^1/_4$ milje, a širok preko $^1/_4$ milje. Obseg mu broji $3^3/_4$ milje. Šipan je veoma ugodan i pitom otok; na njem se liepo izmjenjuju vinogradi i gajevi maslina. Žitelja imade 1150, koji su razštrkani po svem otoku. Najglavnija su dva sela: *Luka* sa 206 kuća i 777 žitelja, na zapadnoj strani otoka, ima liepu i zgodnu luku (Luka di Giup-

Digitized by Google

pana ili Valle di Scipan), koja je prostrana i zaštićena od vjetara; *Sugjuragj*, sa 114 kuća i 370 žitelja, na iztočnoj obali, takodjer sa lukom (S. Giorgio). U Pakljini (Peklini) bijaše još od g. 1272 samostan i crkva sv. Mihovila, koji bi poslie g. 1741 zapušten.

4. *Lopud* (u srednjem vieku izprva zvan Dalafota, da Lafota, d' Alafota, Dalafodium; od početka 14. stoljeća Insula de medio, od česa nastane današnje talijansko ime Isola di Mezzo). Ovaj otok leži u sredini medju Šipanom i Koločepom, te ima obseg od $1^1/_2$ zemlj. milje. Na sjeverozapadnoj obali otoka ima prostran zaton, a u dnu zatona prostire se na obronku briega selo *Lopud* (Mezzo) sa 141 kućom i 444 žitelja. Za obranu toga mjesta biše sagradjene dvie sada zapuštene tvrdjice sv. Kuzme i sv. Marije. Na otoku bijahu nekoć dva samostana: dominikanski, osnovan g. 1482. od Nikole Zamanje, i franjevački; nu oba su zapuštena.

5. *Koločep* (Calamotta) $1^1/_2$ milje Dubrovniku na zapadu, obseg mu broji $1^1/_4$ milje. Ima dva sela *Koločep gornji* sa 43 kuće i 153 žitelja; i *Koločep dolnji* sa 47 kuća i 175 žitelja. Žitelji mu marljivo obradjuju vinograde, uza to se bave priredjivanjem ulja i ribarstvom.

6. *Daksa* (u srednjem vieku Dassa, Axa), nenaseljen školjić. Na njem bijaše nekoć benediktinska opatija.

7. *Lokrum* (Lacroma, prije Croma ili La Croma), otočić udaljen je od Dubrovnika prama jugu četvrt sata. Stere se od sjeverozapada k jugoiztoku, dug je $^1/_4$ milje, a širok $^1/_{16}$ milje. Najviši mu se vrhunac uzdiže 90 met. nad morskom površinom. Na ovom vrhuncu gospoduje tvrdjavica, da brani ulaz u dubrovačku luku; a na podnožju njegovu prema kopnu stere se ravnica,

Digitized by Google

gdje su htjeli lazaret podignuti, te su ju s toga opasali zidom, sagradjenim u 16. stoljeću. Nu sada je ova ravnica, pošto namienjena joj sgrada nije izvedena, obastrta prekrasnim maslinovim gajem. U obće je sav otočić šumom obrašten; južni mu pako dio zasadjen je takodjer vinovom lozom i maslinom. Ima na Lokrumu i krasna bilja, i to ne samo onakova, što raste u južnoj Italiji, Francezkoj i Španjolskoj, nego i takova, kojemu je domovina Grčka, Palestina i sjeverna Afrika. Amo spadaju n. pr. dvie biljke iz roda paoma, naime majušna žumara i koristni prstak. Prema jugu i iztoku otoka stere se ravan, kojoj se bočina, obraštena krasnimi borovi, polagano spušta prema moru i zaokružuje dražestnu dragu, koja je jezercu nalična i kano stvorena za ugodnu ljetnu kupelj.

Otok je Lokrum, rek bi, dubrovačko predgradje, razstavljeno od grada uzkim jezerom. Lokrum nije naseljen; nekadanji benediktinski samostan pretvoren je sada u krasan ljetni stan, koji zajedno s otokom pripada kraljeviću i priestolonasljedniku austro-ugarskomu Rudolfu.

Trajni stanovnici maloga otoka Lokruma bijahu nekoć redovnici sv. Benedikta. Samostan im bješe sagradjen od dubrovačkoga vieća uslied zavjeta učinjena prigodom vatre, koja je 12. travnja 1023. prietila sav grad uništiti. Samostan bje podignut na onoj ravni, koja se k jugu i k iztoku stere i koja se je tada „vile“ zvala. Ali od prvobitne zgrade nije se do danas ništa sačuvalo. Sadanja zgrada samostanska veoma je prostrana, a naselio ju bješe Dubrovčanin po imenu Petar, doveđi braću sa talijanskoga otoka Tremiti. U rukuh Benediktinaca ostade samostan sa otokom kroz više stoljeća; polovicom 15. stoljeća bijaše u njem ne samo sirotište za dubrovačke siromake, nego i odgojilište za dubrovačku omladinu. Kada je medjutim dubrovačka občina koncem prošloga stoljeća pala u veliku novčanu nevolju, izhodi ona u rimskoga pape prodaju Lokruma i tako je i samostan dospio svoje osamsto-

Digitized by Google

godišnje vjekovanje. Za privatnih vlastnika poče otok propadati; nu tim bolje procvate opet, kada je dospio u ruke habsburžkomu nadvojvodi Maksimilijanu. Troškom i tvornim duhom ovoga darovitoga carevića bje Lokrum preporodjen i obnovljen. Stari samostan pretvoren je u udoban velikaški ljetni stan; redovničke ćelije sada su liepe sobice, blagovalište krasna prostrana dvorana, hodnici družtvena sastajališta. Nekadanja samostanska bašća preobražena je u divan perivoj, zasadjen biljem i cviećem ne samo domaćim, nego tija iz Amerike donesenim. Cvietnjaku pred dvorom nema premca ni kod ljetovnika u Schönbrunnu i Laxenburgu, jer tamo nema ni južnoga podnebja ni jasnoga neba dubrovačkoga. Bližnji gaj izprekrižan je putevi, a okolo otoka ide kolnik tik obale morske.

Po smrti nadvojvode, kasnijega cara Maksimilijana dospije otok Lokrum u vlastničtvo posebnika Dumičića, a u novije vrieme bi kupljen za našega kraljevića Rudolfa.

Naprama Cavtatu vire iz mora dva malena otoka: *Mrkanj* i *Bobara.*

12. Kotorski kotar je najjužniji u Dalmaciji, te zaprema predjel naokolo zaljeva kotorskoga, zvan *Boka kotorska.*

Zaljev kotorski (Bocche di Cattaro, u staro vrieme Sinus Rhizonicus) dug je 4 milje (29 kilom.), te se razpada na više manjih zatona. Unišav na jugu kraj Oštroga rta i otoka Žanjica u zaljev, vodi lievi zaton do turske Sutorine, a na desno ide se kraj rta od Kumbura u velik zaton (sa dragom Krtolskom i Tivatskom), koji se širi do tiesna Verige (Le Catene). Prošav Verige dieli se zaljev na lik vile opet na dva oveća zatona, na *risanski* (sjeverni) i *kotorski* (južni). Oba razstavlja okoliš varoši Perasta.

Okolica kotorskoga zaljeva — Boka kotorska — premda kamenita, ipak je veoma plodna, a najbolje obradjena u svoj Dalmaciji. I naseljena je dobrahno, te broji u svem 30.543 žitelja *(Bokelja)*, stanujućih u 8022 kuće. U srednjem vieku spadaše sjeverni dio Boke na kneževinu Travunju, a južni na kneževinu Duklju (Zetu); od konca 12. stoljeća do izumrća Nemanjića bijaše pod srbskimi vladari. Koncem 14. stoljeća spade Boka većim dielom pod državu bosansku; a u 15. stoljeću dade se jedan dio

Digitized by Google

u mletačku zaštitu, dočim je drugim dielom zavladao Turčin. Tek polagano podje Mletčanom za rukom, te su Turke iztisnuli iz ovih krajeva, tako da je koncem 17. stoljeća sva Boka bila u mletačkoj vlasti. Uz Mletke ostade sada Boka kao mletačka Albanija (Albania veneta) sve do pada republike g. 1797.

Kotor (Cattaro), grad na medji crnogorskoj, prostire se u dnu kotorskoga zaljeva, u skrajnjem jugoiztočnom kutu kotorskoga zatona, na podnožju strmoga briega Krstca, koji je ogranak crnogorske planine Lovčena. Sa sjeverne i južne strane obtiču grad dva potoka: Rieka i Gordić, te tako leži Kotor na poluotoku.

Grad Kotor, pošto leži u dnu kotorskoga zaljeva, a gotovo je stisnut medju planinami, vidi se tek, kad se brod primakne Dobroti i Prčanju, i to se tada razabiru samo gradske zidine, koji zvonik i tvrdja iznad grada. Kotor je utvrdjen grad. Okružuju ga sa triju strana (zapadne, sjeverne i južne) čvrste, 25—28 stopa visoke zidine, koje ga gotovo sasvim zakrivaju. Osobito sa morske zapadne strane zidine su veoma čvrste i providjene bastionami i drugimi utvrdami.

U ostalom su zidine poradi čestih potresa amo tamo popucale, te imaju pukotina. Na iztočnoj strani prema medji crnogorskoj uzdiže se iznad grada tvrdja sv. Ivana (S. Giovanni) na briegu, visoku do 300 met. Ova je tvrdjica spojena trostrukim zidom sa gradskimi zidinami; izmedju ove tvrdje i grada ima više manjih tvrdjica, zatim gotovo na pol puta kapela, posvećena majci Božjoj, koju žitelji kotorski revno polaze. Za obranu grada Kotora sagradjena bi i tvrdja sv. Trojice (S. Trinita), koja se uzdiže jedan sat gradu na jugu, te brani Kotor od strane budvanske.

Iz grada vode troja vrata. Vrata na more (Porta marina, porta di mare) vode najprije na obalu ili pri-

Digitized by Google

morje (Marina), koje je zasadjeno dudovi te rabi žiteljem za šetalište, zatim u gradsku luku. Vrata na Rieku (Porta Fiumera) na sjevernoj strani grada vodi na sjever prema Dobroti, a vrata potoka Gordića ili Franjina vrata (Porta Gordicchio, od g. 1818. Porto Francesco) na južnoj strani grada u Mulu, Prčanj i Stolivo.

Kotor je malen, ali čist grad. Krivudaste ulice, i mnogobrojni nepravilni trgovi (Piazza del duomo, delle armi, dei Grecchi, del circulo i della collegiata) čine ga osobito slikovitim. Kuće po gradu nisu baš ugledne, ponajviše s toga, što su radi čestih potresa, koji grad snadjoše, zapuštene. Od crkava spomena je vriedna ponajprije katolička stolna crkva sv. Trifuna, koja se doduše ne može uzporediti sa klasičnimi gradjevinami iste ruke u Šibeniku, Spljetu i Trogiru, ali je ipak dosta liepa. Sagradjena je u byzantskom slogu početkom 14. stoljeća; svod glavnoga broda počiva na korintskih stupovih od granita, a izvana ju rese dva zvonika. Crkva sv. Trifuna ima više starih grobnih spomenika i znamenitih slika byzantske i talijanske škole; zatim puno sv. moći, od kojih su mnoge okovane u srebru i providjene latinskimi napisi iz 14. i 15. stoljeća. Osobito je vriedno iztaknuti moći sv. Trifuna (232—250), koje se čuvaju u istoimenoj kapelici. Kotorani slave osobito toga svetca, koji je zaštitnik njihova grada, te ga 3. veljače časte obhodom i drugimi svetkovinami. — Od katoličkih crkava iztiče se još crkva sv. Marije na Rieci (Collegiata di S. Maria del Fiume) kod vratâ na Rieku. Za ovu crkvu kažu, da je utemeljena početkom 9. stoljeća; u njoj se čuvaju moći sv. Osane († 1565) rodom iz Relježa lješćanske nahije u Crnojgori. Spomena je vriedna još i grčko-iztočna crkva sv. Spiridiona, koja ima dvie ikone na drvu slikane i

Digitized by Google

sasvim srebrom okovane. Od ostalih javnih zgrada ističe se još nova palača grčko-iztočnoga biskupa. Pred vratima na Rieku jest pazar; amo dolaze susjedni Crnogorci, da trguju s Kotorami. Odavle vodi preko strminâ krivudasta cesta u Crnu goru. — Kako je Kotor oda svih strana okružen planinami, koje se okomice dižu nebu pod oblake, ide on u red onih mjesta u Boki, gdje ima malo sunca, a opet mnogo kiše u godini. Sunce pomalja se po zimi iza crnogorskih planina tek oko 10 sati, a zalazi već oko 3 sata za Vrmcem. U toj kotlini od pusta kamena žeže sunce ljeti kao u naloženoj peći, a iznad Lovćena kupe se svedjer oblaci, koji se nad Kotorom prolievaju.

Kotor ima 294 kuće i 2017 stanovnika. Glavno je mjesto kotaru i sielo okružnomu sudu, zatim katoličkomu i grčko-iztočnomu biskupu. Imade nadalje realnu gimnaziju, pomorsku i dvie pučke škole. U gradu je katolička i grčko-iztočna župa, i samostan Franjevaca. Ponosi se malim kazalištem, čitaonicami i pjevačkim družtvom.

Ondje, gdje je danas Kotor, stojaše nekoć rimski grad *Acruvium*, koji Plinius zove: „Acruium, oppidum Romanorum". U 7. i 8. stoljeću zove se taj isti grad već *Decadaron*, te sastojaše tada od tvrdje i varoši izpod tvrdje uz more. G. 840. provališe Saraceni u Boku kotorsku, ter osvojiše i razvališe tom prilikom grad Rosu i varoš Decadaron (τὰ κάτω Δεκάτερα). Nu varoš se poče brzo oporavljati, te se već g. 925. spominje u njoj biskupija „*ecclesia catharitana*". U polovici 10. stoljeća spadaše Decadarum (Decatera, Catarum) ili po hrvatski *Kotor* poput ostalih dalmatinskih gradova pod byzantske careve. Tadanji car byzantski Konstantin opisuje Kotor i Boku kotorsku ovako: „Grad Decatera (τὸ κάστρον τῶν Δεκατέρων) znači u romejskom jeziku tjesnac, jerbo more poput uzka jezika prodire do 15—20 (rimskih) milja u kopno; sâm grad leži u dnu toga zaljeva. Okružen je grad sve naokolo visokimi planinami, pa tako ljeti vidi sunce samo onda, kada

Digitized by Google

je na sred neba, a zimi ga ne vidi nikada. U tom gradu sahranjen bje sv. Trifun (ὁ ἅγιος Τρύφων), koji sve bolestnike ozdravljuje napose one, koje more nečisti dusi. Hram toga svetca jest okrugao (rotunda). Godine 1067. odieljena bi kotorska biskupija (ecaterensis ecclesia) od metropolije spljetske i podložena nadbiskupiji dukljansko-barskoj. Početkom 12. stoljeća medjutim spade kotorska biskupija zajedno sa gradom Kotorom *(civitas cathariensis seu Rose?)* pod nadbiskupiju dubrovačku.

Još svedjer od 10. stoljeća bijaše Kotor pod vrhovničtvom byzantskih careva, te je poput ostalih gradova dalmatinskih imao svoju samoupravu i povlastice. Pače kad su gradovi sjeverne Dalmacije g. 1102—1105. priznali Kolomana za kralja, ostade Kotor vjeran Carigradu. Byzantski carevi zadovoljavahu se pukim vrhovničtvom, dočim je Kotor u istinu bio poput Dubrovnika slobodna občina. Nu ako je Kotor imao mira od Carigrada, to su tim više nastojali susjedni dukljanski kraljevi i knezovi, da ga sprave pod svoju vlast. Kasnije radili su o tom i raški veliki župani, a osobito glasoviti Stjepan Nemanja, osnovatelj srbske države. Godine 1166. bijaše Kotor još u rukama byzantskim, pače je u njem tada stolovao vojevoda Izak, namjestnik byzantskoga cara Emanuela za južnu Dalmaciju i Duklju (duce existente Dalmacie atque Dioclie kyr Izanacio)[]; nu poslie otimaše se sve više raški veliki župan Stjepan Nemanja za taj grad. Osobito god. 1168. bori se Stjepan Nemanja za Kotor (Χορβατίαν καὶ τῶν Καττάρων τὴν κυριότητα), ali za živa Emanuela ne uspije obladati ovim gradom. Istom nakon smrti cara Emanuela (1180) postade Stjepan Nemanja gospodar gradu Kotoru. Prvi put se napominje Stjepan Nemanja (tempore domini nostri Nemanne iupani Rasse) kao vrhovni zaštitnik Kotora u jednoj povelji od g. 1186, a g. 1195. stoji Kotor već pod vrhovnom vlasti Nemanjina sina Vukana, kojemu je otac predao Duklju, južnu Dalmaciju i Travunju, da njimi u ime njegovo upravlja (et Velcanni, regis Dioclie, Dalmacie, Tribunie, Toplice et Cosne).

Vriedno je obazrieti se na nutarnju povjest Kotora u 12. stoljeću, prije nego li uzmemo dalje pričati njegovu povjest pod zaštitom srbskih Nemanjića. Kotor je u to vrieme imao upravu kao što i ostali dalmatinski gradovi. Godine 1124. spominje se kao načelnik grada Kotora neki Mela (cum Melè priore), koji se je zajedno sa biskupom (Ursacius) i sa gradskom vlastelom (nobili-

Digitized by Google

bus catharensibus, inprimis Businas Catapanus, Georgius de Gurhana, Euaicius Bollia de Groni Crosi, Vita Dabrazze, Triphon de Domana, Ursacius de Visao, Simeon Pauli, Vitalis de Grasana Derza, Serguis de Buda, Micha de Belez, Goislavus Derze, Baliazza) sastao na glas zvona (pulsavimus campanam) u vieće, te crkvu sv. Trifuna nadario nekim zemljištem. Godine 1166. spominje se biskup kotorski Maius i načelnik (prior Vita). Sliedeće godine 1167. čini podnačelnik kotorski (vicecomes catharinus) savez prijateljstva sa Kačići, gdje se Kačići medju inim obvezuju, da ne će uznemirivati kotorskih brodova izmedju Molunta i Prevlake (a Molunta usque Traiecti). Malo zatim god. 1181. ustanovljuju opet Kotorani mir i prijateljstvo sa susjednom obćinom dubrovačkom; bijaše tada u Dubrovniku načelnik ili knez kotorski Trifun sa nekom vlastelom (comes Triphon dominator Catari cum Dabrio et Johanne de Dabro, et Jotze de Dabro et Bolla de Sazauezo, Blasio de Fancello, Ruticio de Poto). Godine 1186. desi se u Kotoru satnik Jura (Jurha setnicus), povjerenik velikoga župana Stjepana Nemanje, te sa gradskimi sudci (cum iuratis iudicibus Junio Sergii, Jacobo Bono, Petrolino Gregorii), što ih bješe Nemanja namjestio, saziva glasom zvona vieće svih kotorskih plemića, te razpravlja tuj o nekih odredbah glede kmetova (servi). God 1195. utemelji neki „Maurus Filius Andree Catafrangi“ sa svojom ženom Buonom, kćerju priora Vasilija crkvu na čast sv. Luke, a za spasenje duše svoje. Iz ovih se podataka razabire jasno, da je Kotor kroz cielo dvanaesto stoljeće bio slobodna plemićka obćina, da je imao svoje načelnike ili knezove (prior, comes), i vieće, u koje bi dolazili svi plemići gradski, da viećaju o poslovih obćinskih.

Kotor ostade uz srbsku državu od g. 1186. sve do izumrća Nemanjića g. 1367. U to vrieme bijaše takodjer podpuno slobodna obćina, u kojoj gospodovahu mnogobrojne vlasteoske porodice, a od njih se osobito ističe porodica Bivoličića (još god. 1124. Baliazza, kasnije Bualica, Bolizza), Dragâ, Bučićâ (Buchia) itd. Srbskim vladarom bijaše mnogo stalo do Kotora, pa zato ga čuvahu ko zenicu oka svoga i darivahu ga raznimi povlasticami i zemljami. Već kralj Gjorgje, sin Vukana kralja, podieli g. 1215. Kotoranom povelju; njegov primjer sliediše kasniji kraljevi srbski, kao Stjepan Radoslav i braća mu Vladislav i Uroš (1230), zatim Stjepan Uroš i žena mu Jelena, nadalje car Stjepan Dušan

Digitized by Google

Silni (1351. i 1355.) i sin mu Uroš IV. (g. 1356). Od svih je povelja najzanimivija i najpoučnija ona cara Dušana od g. 1351; tuj pripovieda Dušan, kako su „k njemu u Prištinu došli vlastela i gradjani“ njegovoga „vjernoga i stolnoga i ljubimoga i slavnoga grada Kotora, na ime Miho Bučić i Grube Bistetić i Žun Balšević i Grgur Gimanović i Base Bigović“, i kako su donieli hrivosulje njegovih roditelja i praroditelja, poimence zapis djeda mu kralja Uroša i gospoje Jelene za župu Grbalj, zatim povelje drugih srbskih vladara. Iz ove se povelje razabire, da je občina kotorska tada imala u svojoj vlasti *svu župu Grbalj* (gornji i dolnji), *Mirac*, *Lozicu*, *Dobrotu* do *Ljute* i *manastir sv. Georgija* sa svom metohijom njegovom; nadalje *crkvu Arhangelovu* u malom moru prema otoku, *Lušćicu* (Lušticu), *Pasiglav*, *Krtole*, *Polje;* a ovomu svemu pridoda još Stjepan Dušan *Baošle* (*Baošić*), *Bielu*, *Kruševicu* sa svimi seli i medjami do *Rieke*, napokon i *Ledenice* gornje i dolnje. Po ovih se mjestih vidi, da je g. 1351. najveći dio Boke kotorske bio podložan občini kotorskoj. Godine 1363. biesnila je u Kotoru ljuta kuga; zato su mnogi Mletčani, koji su u Kotoru imali na prodaju svoju robu, bježali kući u Mletke.

Poslie smrti Stjepana Uroša IV. (1367.) priznade Kotor svojim gospodarom kralja Vukašina; nu na to se podiže zetski gospodar Gjorgje Balšić, da Kotor silom spravi pod svoju vlast. On obsjedne g. 1369. Kotor s kopna i s mora, ne bi li ga prisilio na predaju. I kralj Vukašin i sami Kotorani obrate se sada na Mletčane, neka Balšića ma i prietnjami sklone, da odustane od dalje obsade grada. Balšić zbilja se okani toga podhvata, nu Kotor ne ostade vjeran ni Vukašinu, nego bijaše sada kratko vrieme sasvim neovisna občina. Domala nalazimo Kotor u zavadi sa Mletčani, jer već 11. lipnja 1374. zabranjuje mletačko vieće svojim ljudem, da išto voze u Kotor, a uz to nalaže gradjanom mletačkim u Kotoru, da za tri mjeseca moraju ostaviti isti grad, ako ne će izgubiti sva svoja dobra. Vjerojatno, da je već tada Kotor naginjao k hrvatsko-ugarskomu kralju Ljudevitu I., kojemu se dapače i u zaštitu izruči, kad je buknuo rat medju mletačkom občinom i Ugarskom. Da bi Kotor obranili od osvete mletačke, posjedoše sada Genuvezi, saveznici Ljudevitovi, isti grad. Nu to je slabo prudilo. Godine 1378. dne 16. kolovoza osvanu pred Kotorom mletački admiral Vittorio Pisani sa velikim brodovljem, te ga uzme jurišem. Osvojivši zatim i tvrdjicu, u koju se bješe genu-

Digitized by Google

vezka posada sklonula, dade grad poharati i oplieniti, pače ote Kotoranom i nekoje svete moći, što im se je osobito na žao dalo. Nu u mletačkih rukuh ne ostade Kotor dugo. Već 16. kolovoza 1381. moradoše se Mletčani obvezati, da će na temelju turinskoga mira predati grad i varoš Kotor (castrum Cathari et civitas) kralju Ljudevitu, dotično njegovu punomoćniku Pavlu Jurjeviću Zadraninu. Još iste godine 26. rujna primi Pavao Jurjević grad Kotor iz ruku kastelana i kapetana Jakoba de Rippa, i on potvrdi to izpravom izdanom u Kotoru pred gradskimi vrati (in civitate Cathari iuxta portam civitatis). Po smrti kralja Ljudevita I. (1382.) otimaše se za Kotor bosanski kralj Stjepan Tvrtko I., te ga i dobije g. 1385. od ugarsko-hrvatske kraljice Jelisave. Dne 23. kolovoza 1385. izdade Stjepan Tvrtko Mletčanom povelju, kojom on kao gospodar Kotora (nostre civitatis Cathari) potvrdi mletačkim trgovcem sva prava, koja su odprije imali u tom gradu.

Poslie g. 1391. bijaše grad Kotoru mučno podnositi nasilje susjednih zetskih knezova. Ponudi se zato g. 1396. Mletčanom, da ga prime u zaštitu uz stalne neke uvjete; nu Mletčani ovaj put ponudu odbiju. Iz dotične se ponude razabire, da su Kotoranom prietili tada Arbanasi, Slovjeni i Turci, pa da su svimi silami radili doći pod mletačku zaštitu, da spase svoju liepu luku, svoje brodovlje, svoju katoličku vjeru i svojih 10.000 podanika. Ali Mletčani, kako bi već spomenuto, ne privolješe izpričavajuć se, da se radi mira sa kraljem ugarskim ne će pačati u posle kotorske. Nu kasnije se okolnosti promieniše, pa počem su Mletčani dobili g. 1409. u svoje ruke Zadar i kasnije druge dalmatinske gradove, sami su želili, da zavladaju i Kotorom. Tako se g. 1420. dne 23. travnja dade Kotor pod okrilje mletačko uz ova tri glavna uvjeta 1. Ustav dosadanji ni uredbe občinske ne smiju se mienjati; 2. od prihoda občinskih uzdržavati će se javni zvaničnici i zgrade; 3. ako mletačka občina ne bi mogla Kotora i njegova zemljišta sama braniti i štititi, ne smije ga kojoj drugoj vlasti odstupiti, nego Kotor postaje tada opet samosvojan i posve neovisan.

Pod mletačkom zaštitom ostade odsele Kotor od g. 1420 do 1797. Bijaše u to doba prilično samostalan, daleko više, nego ostale občine dalmatinske, koje se bjehu sklonule pod Mletke. Kotor zadrži svoj stari ustav i upravu, ne plaćaše Mletkom nikakova danka, pače mu ostade pravo, da sâm kuje novce. Mletački knezovi, koje bi Mletci šiljali u Kotor za upravitelje, nazivahu se

Digitized by Google

od g. 1480. „rettore i proveditore“. Kotorani pokazivahu takodjer svakom prilikom, da su vjerni Mletkom, ali zato ipak samostalni. Oni pečatahu pisma zelenim voskom, podpisivahu se poput Dubrovnika kao republika, a kad bi vojevodu (sopracomite) izabrali za svoju galiju, naložili bi mu, da svaki put, kad se s galijom približi Kotoru, skine s galije stieg sv. Marka, a izvjesi zastavu sv. Trifuna.

U šestnaestom i sedamnaestom stoljeću zadesiše Kotor mnoge nevolje. Prvo mu Turci oduzeše župu Grbalj, od koje se je veći dio njegova plemstva branio, a zatim ga sama više puta obsiedahu. Nu junački Kotorani, oduševljeni za vjeru kršćansku, svimi silami suzbijahu tursku silu i mogahu se tako dičiti, da Turčin nije nikada stupio kao neprijatelj u grad njihov.

Osim turske sile stradaše Kotor i od potresa. Godine 1537. počini mu jak potres silnu štetu: dvie godine zatim 1539. zaprieti mu turska sila. Mletačko brodovlje bješe se upravo iza sklopljena primirja sa Turci vratilo u Mletke, kadno na jedanput turski admiral Hajradin Barbarossa u kolovozu provali u Boku kotorsku, vodeć brodovlje od 90 galija i 30.000 momaka. Osvojivši Hajradin Ercegnovi i Risan pade pod Kotor i pozove tamošnjega mletačkoga zapovjednika Matiju Bemba, da mu izruči grad. Nu ovaj se spremi na obranu, te pomoćju biskupa Luke Bizanta osokoli žitelje na junački odpor tako, da su se iste žene i starci podigli i oboružali. Četernaestoga kolovoza bjehu suzbite prednje straže turske, a sliedeći dan i samo brodovlje, tako da je Barbarosa već 17. kolovoza dignuo obsadu i vratio se kući.

Po opisu Giustinianovu od g. 1553, koji baš ne bijaše prijatelj Kotoranom, razabiremo, da je tada u Kotoru živilo 4000 duša, od kojih je 800 bilo sposobno za rad i borbu. Žitelji su se dielili na plemiće i pučane. Plemići bijahu u to doba siromašni; jer bjehu izgubili plodnu župu Grbaljsku. Od nekadanjih 40 i više plemićkih porodica življahu tada još: Pasquali, Boliza, Bisanti, Dragi, Vrachien, Glavati, Giste, Gucchia, Pellegrini, Jacogna, Mesca, Zaguri, Grubogna, Pima i Basisa; sve ostale bjehu postradale za turskih bojeva ili se bjehu preselili u Dubrovnik. Pod Kotor spadaše tada 31 selo (najglavnija Luštica i Perast), a u tih selih živilo je ukupno 9300 duša, od tih 1640 sposobnih za rad i vojničku službu. Kao što je kotar gradski bio znatno sužen, tako bjehu i dohodci znatno spali; dočim se je prije od kotorskoga

Digitized by Google

zemljišta (territorio di Cattaro) dobivalo 12.000 starâ svake vrsti žita (od same župe Grbaljske 8000), sada je prirod žita iznosio samo 500 starâ. Glavni dohodak Kotorana bijaše zato u ovo doba od trgovine i brodarstva. Osobito ubog bijaše puk, koji je brojio samo pet do šest imućnijih kuća.

Godine 1563. postrada Kotor od silna potresa; tom zgodom bje razvaljeno 180 kuća, knez gradski sa svom porodicom izgibe, a š njim do 150 žitelja. Malo zatim, g. 1569. zadesi Kotor druga turska navala. Turski admiral Pertaus sa mornaricom od 300 brodova razori Budvu i odluči uzeti Kotor. Pošto se mletački upravitelj grada Zaharija Salamonio ne dade zastrašiti, nego prvih 50 brodova napred poslanih protjera, sklone Pertaus kapetana Trojana Ciciliana, da mu otvori vrata na Rieku (porta della Fiumera) i tako grad izdade. Nu zavjera ova bi odkrita; izdajica bi kažnjen smrću, a brodovlje sjedinjenih vlasti kršćanskih prisili turskoga vojvodu, te se je okanio daljega napadanja na Kotor. Malo zatim g. 1572. obsjedoše Turci grad Kotor s kopna, nu mletački admiral Soranzo dovede u grad vojsku i hrane, te tako ostadoše Turci i ovaj put praznih ruku.

Najdulje trajaše obsada turska g. 1657. Za kandijskoga rata dodje na jednom dne 30. srpnja skadarski paša sa hercegovačkim sandžakom Čengićem pred Kotor. Imaše 13.000 momaka i 12 topova; te uze već 2. kolovoza udarati na grad iz svojih topova. U to dohrli iz Zadra mletački general Antun Bernardo, te preuzev zapovjedničtvo grada kroz dva mjeseca priečijaše pašu, da nije mogao jurišati. I tako paša skadarski neopraviv ništa podje 2. listopada kući.

Deset godina iza ove sretne obrane (1667.) postrada Kotor od ljuta potresa, koji bješe susjedni Dubrovnik pretvorio u ruševinu. Isto tako strašan bijaše potres g. 1729; mnoge zgrade sasvim se srušiše, trideset žitelja ostade mrtvih, a tri stotine ranjenih.

Kad je g. 1797. mletačka republika pala, predade se Kotor Austriji. Dne 4. ožujka 1806. zaposjedoše Rusi grad i cielu Boku kotorsku, te im gospodovahu do 12. kolovoza 1807, kad ih Francezom odstupiše. Nu 1813. zahtievahu Crnogorci Kotor natrag, te ga počeše obsiedati i nanj pucati. Iza obsade od više mjeseci moradoše se Francezi dne 8. siečnja 1814. predati englezkomu admiralu Ilostu, koji na to izruči Kotor Crnogorcem. Ovi ga hrabro

Digitized by Google

branjahu proti Austrijancem, kad je general Milutinović Boku zapremio; nu već 19. lipnja 1814. udje Milutinović u grad.

Dobrota, trgovište Kotoru na sjeveru, naprama Stolivu i Prčanju. Imade 308 visokih i velikih kuća, koje se raztreseno ili u manjih skupinah nižu uz morsku obalu počam od Ricke kod Kotora pa sve do potoka Ljute. Žiteljâ broji 955, većinom katolika; medju njimi ima veoma mnogo brodovlastnika, koji su najimućniji u svoj Boki kotorskoj. Dobroćani iztiču se svojim crnim odielom i posebnimi običaji. Kad je g 1797. mletačka republika propala, krenuše Dobroćani u Kotor, da viećaju o budućnosti svoje domovine, te zaključiše da će se predati kralju Franju II. Ovom se prilikom osobito iztaknu knez Filip Ivanović iz Dobrote, utaloživši nered, koji se bješe za viećanja porodio. — *Prčanj* (Perzagno), trgovište na iztočnoj strani poluotoka, koji se je pružio izmedju zatona kotorskoga i tivatskoga. Imade 264 kuće i 844 žitelja. Prčanju na sjeveru jest selo Stolivo.

Tivat (Teodo), selo sa 191 kućom i 806 žitelja na zapadnoj strani istoga poluotoka. Po ovom selu zove se Tivat i cielo primorje od Lepetanâ do Solilâ, gdje no rodi vrstno i Malagi slično vino, zvano Marcemin. U tom ugodnom predjelu, koje obiluje i južnim voćem, imaju neke imućne porodice kotorske i prčanjske svoje zaseoke i imanja. — *Prevlaka*, otočić (rukav zemlje) izmedju tivatskoga i krtolskoga zatona, na kojem je nekoć bio stari grčko-iztočni manastir arhangjela Mihajla. Priča se, da je tuj nekoć stolovao metropolita zetski sa 72 kaludjera, nu da su Mletčani kaludjere otrovali, a samostan razorili. Crkva, koja još i sada stoji, jest prastara. G. 1215. podieli kralj zetski Gjorgje ovaj samostan (arhangjela Mihajla) zajedno sa Lušti-

Digitized by Google

com i Krtoli gradu Kotoru. — *Župa* ili *Grbalj* (župa Grbalj), krasno i veoma plodno polje, koje se prostire od zatona tivatskoga na jug do Budve. Samo je polje tako pitomo i plodno, da je žitnica svoj Boki kotorskoj. Naokolo polja uzdižu se na brežuljcih sela, spadajuća pod obćinu Župu. Ciela Župa ili Grbalj broji 1000 kuća i 3654 žitelja. Grbalj ili Župa bijaše vec od najstarijega doba srednjega vieka slovjenska župa, ter spadaše pod kneževinu dukljansku. U 13. stoljeću podieliše Župu ili Grbalj dukljansko-srbski vladari gradu Kotoru, kojim bijaše kroz dva i pol stoljeća žitnica i izvor blagostanja. Kasnije se predadu Župljani g. 1448. Turkom, jer su ih Kotorani kao svoje kmetove suviše tlačili; tek god. 1647. oduzeše opet Mletčani župu Grbalj Turkom. Za mletačke vlade bijaše župa podieljena na četiri knežije (Lazareviće, Tujkoviće, Ljubanoviće i Bojkoviće), te uživaše raznih povlastica. — *Rože* (Porto Rose), maleno mjesto sa 19 kuća i 38 žitelja, leži na poluotoku lustičkom, naprama Ercegnovomu. Tuj je carinski ured, zatim brod, koji pazi na ladje, ulazeće i izlazeće iz Boke kotorske. Ima i dobru luku, u kojoj obično brodovi čekaju na poputan vjetar, da izadju iz Boke. Nekoć stajaše tuj znameniti grad Rosa (ἡ Ῥῶσα), koji bi medjutim g. 840. od Saracena razvaljen. Kasnije se podigne doduše opet (g. 1383. „ad Rosam in culfo Cathari"), ali se ne dovinu prijašnjega sjaja.

Risan (Risano), trgovište (varoš) u iztočnom kutu istoimenoga, visokimi gorami okruženoga zatona, udaljeno je od Kotora 2 milje. Imade 302 kuće i 1038 žitelja, koji se ponajglavnije bave trgovinom. Nešto dalje od varoši vide se ruševine staroga grada, s kojega se otvara liep vidik na risanski zaton.

Digitized by Google

Risan je star grad. Poznaju ga već Grci, a za njimi Rimljani (Ῥίζων, Ῥίσινον, Rhizinium, Resinum, Rucinium). U staro doba bijaše glavno mjesto kotorskoga zaljeva, koji se je tada po njem zvao risanski zaljev (Sinus Rhizonicus, Ῥιζονικὸς κόλπος). U grad Risan bješe illyrska kraljica Teuta pobjegla, poražena g. 229. od Rimljana, te sklapaše odavle mir sa Rimljani. Za illyrskoga kralja Genthija dadoše se Rišnjani (Rhizanitae) sami pod okrilje rimsko, dobiše povlastice te biše zato od praetora Anicija proglašeni slobodnimi i prostimi od svake daće; nu kasnije izgubiše te povlasti, a Risan postade rimski grad (oppidum civium Romanorum), kojega se žitelji ubrajahu u tribus Sergia.

Priča hoće, da je stari grad Risan propao u more, te se obćenito tvrdi, da se za osjeke vide i sada na morskom dnu ostatci tih zidina. U polovici 10. stoljeća spominje se Risan (τὰ Ῥίσενα) kao grad kneževine Travunje. I u kasnija stoljeća spadaše pod istu kneževinu (Resna, Resena u dubrovačkih spomenicih 14. stoljeća). U drugoj polovici 14. stoljeća spade Risan sa Trebinjem i ostalimi mjesti kneževine Travunje pod kraljevinu bosansku. God. 1451. kralj bosanski Stjepan Tomaš, sklapajuć savez sa Dubrovčani proti hercegu Stipanu Vukčiću, podieli istim Dubrovčanom uz ina mjesta i grad Risan (i gradom Novim i s *Risnim* sa vsim kotarom do meje kotorske).

God. 1539., pošto su Turci dne 10. kolovoza na juriš uzeli Ercegnovi, predade im se sutradan Risan bez ikakva odpora. Godine 1648. uzeše ga doduše Mletčani i razoriše mu sve utvrde, ali sklapajuć kasnije mir moradoše ga Turkom povratiti. Tek kad su Mletčani g. 1687. uzeli Ercegnovi, dospije i Risan trajno u njihove ruke. Rišnjani pokazivahu se odsele svakom prilikom kao najljući dušmani Turaka, tako da je postalo pririečje: „Da nije Rišnjana i Krivošijana, sva bi Boka plaćala Turčinu harač.“

God. 590. spominje se Risan kao sielo kršćanske biskupije (Sebastianus episcopus Rhiziniensis), kojoj medjutim u kasnije doba nesta traga.

Banja, grčko-iztočni manastir, posvećen sv. Gjorgju. — *Ubli*, oveće selo sa 108 kuća i 644 žitelja. — *Krivošije*, kneževina na sjeveru Risnu, gdje u osam sela živi do 800 žitelja (Krivošijani), daleko poznatih sa svoga junačtva. Sela Dragalj i Knežlac u Krivošijah

Digitized by Google

dobro su poznata iz bokeljskoga ustanka g. 1869. U srednjem vieku poznati su žitelji Krivošija pod imenom „Vlachi Rigiani“. — *Orahovac*, selo Dobroti na sjeveru, broji 182 kuće i 609 žitelja. — *Perast*, trgovište naprama Verigam, a na podnožju visoke planine Ilinoga brda (M. Casson). Imade 231 kuću i 560 žitelja. Za mletačke vlade (1420—1797) bijaše Perast grad, te se je vazda izticao hrabrosti i vjernosti naprama mletačkoj republici. Osobito mu se gradjani proslaviše 15. svibnja 1654., kad su junački suzbili nenadanu navalu turske vojske, brojeće preko 6400 momaka. Premda im grad nije bio zidovi obzidan ni utvrdjen, ipak odbiše neprijatelja, pače mu oteše tri zastave. Junačtvo Peraštana zadivi sav tadanji sviet. Knez Petar Zrinski krenu navlaš iz Bakra u Perast, da upozna lično te junačine, te ih u znak štovanja svoga nadari sabljom, koja se i sada još u Perastu čuva. — Nedaleko Perasta, a na ušću risanskoga zatona uzdižu se iz morske dubine dva otoka: *Otok Bogorodičin* i *otok sv. Jurja*. Na otoku Bogorodičinu jest glasovita zavjetna crkva *(Madonna dello Scarpello)* sa čudotvornom slikom majke Božje; na otoku sv. Jurja bijaše nekoć bogata opatija benediktinska, koju su Turci tri put poharali (1571, 1624. i 1654), a potres g. 1667. sasvim razvalio.

Ercegnovi (Novi, tal. Castelnuovo), malen gradić na sjevernoj obali kotorskoga zaljeva, na ušću zatona Tople, a na obronku do 60 metara visoka briega. Grad je po starom načinu zidovi i kulami okružen. Jedna kula, koja je tik uz more na pećini, a zove se morska kula (Castel di mare), brani grad sa mora; na sjevernoj strani grada stoji opet kopnena kula (Castel di terra), te brani grad s te strane. Sa krova ove kule otvara se prostran i krasan vidik skoro na cieli zaljev,

Digitized by Google

i na medjašnje planine na iztoku. Grad ima dvoja vrata: kopnena (porta terra ili porta grande) vode na cestu dubrovačku, a morska (porta mare) k moru. Četvrt milje gradu na sjeveru uzdiže se na briegu tvrdjica Spagnuolo (narod ju zove Gornji grad). Jest to pravilan četverokut, imajući na svakom uglu malenu čvrstu kulu, koje rabe za braništa. Jedino tvrdjica Spagnuolo dobro je sačuvana, sve ostale utvrde: zidine, braništa i kule stradale su znatno od češćih potresa.

Sâm grad Ercegnovi jest malen. Nema skoro nijedne pravilne ulice, jer pošto se na gorski obronak uzpinje, mora se po njem neprestance sad uzbrdo sad nizbrdo hodati. Imade samo 146 kuća i 542 žitelja.

Grad Ercegnovi ili Novi osnova g. 1382. bosanski kralj Stjepan Tvrdko, pošto bješe medje svoje države razmaknuo do Boke kotorske. Još koncem svibnja iste godine gradio se grad, kako to javiše Dubrovčani kralju Sigismundu; a u rujnu bijaše grad već gotov (castrum domini regis, quod est in culfo Cathari). Grad se zvaše *Novi* (Castrum novum.)

Tvrtko htjede da osnovani grad Novi učini znatnim trgovačkim mjestom i skladištem novih solana, koje bješe tamo uredio. Nu temu se uzprotiviše Dubrovčani svom silom, ter nastojahu i kod samoga Tvrdka i kod ugarsko-hrvatske kraljice Marije, da se osobito dokine „slanica“ i „soli prodavanije“ u trgu. Tvrdko zadovolji njihovim molbam (2. prosinca 1382), a malo zatim zabrani i kraljica Marija g. 1383. da se nosi u Novi vino ili sol, jer da se to protivi povlasticam dubrovačkim. U petnaestom stoljeću pripadaše Novi hercegu Stipanu Vukčiću, koji ga dogradi i poljepša. Po njemu se i prozove grad Ercegnovi. Za Stipanova sina Vlatka pade Ercegnovi g. 1483. u turske ruke.

Dne 27. listopada 1538. usidri se pred Ercegnovim sjedinjena mornarica kršćanska pod knezom Melfijskim, mletačkim admiralom Vincenzom Capellom i španjolskim generalnim kapetanom Ferdinandom Gonzagom. Kršćani uzeše grad na juriš te zarobiše 1700 Turaka i plien od 70.000 lira. Osobito se dobro ponieše Španjolci, koji su pod Francescom Sarmientom sâm grad posjeli. Prvoga siečnja 1539. osvanuše tri turska sandžaka sa šest to-

Digitized by Google

pova pred gradom. Nu prije nego li su mogli jedan hitac izpaliti, provališe Španjolci iz grada, oduzeše im topove, te ih natjeraše u bieg. Ova nezgoda bi povodom, da je Kosrev-paša rumilijski dobio nalog, da sa vojskom od 60.000 momaka podje pod Ercegnovi, a u isto vrieme doplovi 17. srpnja pred grad Hajradin Barbarossa sa 150 brodova. Predstraža brodovlja, brojeća 27 brodova bješe se već 13. srpnja usidrila, ali je sutradan kod zdenca blizu grada uslied provale Španjolaca izgubila 400 momaka. Barbarosa dade 80 topova izkrcati te je za tronedjeljne obsade 10.000 hitaca na grad izbacio. Sedmoga kolovoza učini juriš; Turci bjehu već u dolnji grad prodrli, ali biše ipak suzbiti te izgubiše 8000 momaka. Nu sutradan javiše dva španjolska bjegunca, da je posada gornje tvrdjice spala od 700 momaka na 30, i da je u gradu ponestalo strieljiva i hrane. Obrabreni tim, učine Turci 10. kolovoza posljednji juriš, te se Sarmiente morade sa 300 momaka predati na milost i nemilost. Biesni Turci poubiše sve odrasle žitelje, samo djeca ostadoše na životu. Tek 1687. uspije Mletčanom pomoćju maltežkih vitezova, te oslobodiše Ercegnovi turske vlasti i oprostiše žitelje njegove svih daća. Kada su Rusi god 1806. Boku zauzeli, posjedoše i Ercegnovi, ter blizu grada zametnuše bitku sa Francezi. U toj bitci biše Rusi doduše poraženi, ali Francezi izgubiše mnogo ljudi, pače i sam general Soulé pogibe tom zgodom.

Biela (Bianca), selo Ercegnovomu na iztoku, ima 189 kuća i 659 žitelja. — *Mokrine*, selo sa 98 kuća i 540 žitelja. — *Savina* (Santa Saba ili Sabina) grčko-iztočni manastir u liepu i ugodnu predjelu, prostire se tik Ercegnovoga na iztočnoj mu strani. U samostanskoj crkvi čuva se medju inimi moćmi i desna ruka carice Jelene, a u samostanu ima više dragocjenih crkveno-slovjenskih rukopisa.

Naokolo današnjega Ercegnovoga steraše se u srednjem vieku slovjenska župa *Dračevica*, kojoj bijaše izprva središte grad kod današnjega sela Dračevice. Župa Dračevica spadaše pod kneževinu Travunju. Jedan dio te župe zvaše se u srednjem vieku kao i danas *Sutorina* ili *Subtorina*.

Budva (Budua), malen grad tik uz more, prostire se na poluotoku, koji se za južnih vjetara pretvara u

Digitized by Google

otok. Grad Budva obzidan je zidovi; na južnoj strani grada stoji na strmoj u more prodirućoj hridi tvrdjica, koja se drži gradskih zidina. Toli tvrdjica koli zidine na pol su razvaljene. Sâm grad veoma je malen; ima 203 kuće i 770 žitelja. Ulice su mu uzahne i zavinute a lošo taracane; kuće su slabo gradjene, mnoge nemaju ni staklenih prozora. Grad ima dvoja vrata: jedna vode do malenoga pristaništa gradskoga, a druga na cestu kotorsku. Gradu na jugoiztoku viri iz mora ostrvić sv. Nikole (Budva).

Budva stojaše već za Rimljana (*Butua*, Βουθόη). U srednjem vieku spominje se pod imenom *Butoba* (Βούτοβα), te bi g. 840. zajedno sa drugimi gradovi južne Dalmacije od Saracena razoren. Kasnije podiže se opet, ter spadaše pod imenom *Starigrad* (Civitas antiqua, τὸ Γράδεται) pod kneževinu Duklju, a zatim pod srbsku državu. U početku 15. stoljeća prevlada opet staro ime Budva i tada nalazimo taj grad neko vrieme u vlasti velikoga vojevoda bosanskoga Sandalja Hranića. Napokon g. 1420. spade Budva pod Mletke i ostane uz nje do pada republike. Godine 1465. podieliše Mletčani Budvi posebnu upravu i potvrdiše joj stare povlastice. God. 1569., 1571. i 1687. stradala je Budva od Turaka, a g. 1667. razklima joj potres utvrde.

Na jugu Budve prostire se u skrajnjem kutu Dalmacije predjel, zvan *Paštrovići*. Sastoji od 19 sela, koja tvore političnu občinu Paštrovići. Spomena vriedna mjesta u tom predjelu jesu: *Sustjepan* (S. Stefano), selo sa 70 kuća i 96 žitelja, ležeće uz more na podnožju planine Vela Stiena. Mjesto je ovo utvrdjeno i zidom opasano. — *Lastva* (Castel Lastua), selo $1^1/_2$ milje Sustjepanu na jugu, leži uz more na podnožju gore Spas. Imade 92 kuće i 327 žitelja. — *Duljevo*, *Režević*, *Praskvica* i *Gradište*, grčko-iztočni manastiri. — *Boškovića kula* (Torre Boscovich), podor kule, kojemu je na jugu predjel mjesta *Špice* (Spizza), koja je u najnovije vrieme spala pod austro-ugarsku monarkiju.

Digitized by Google

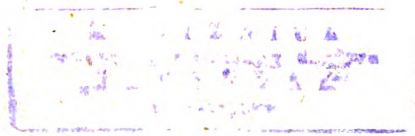

Digitized by Google

Digitized by Google

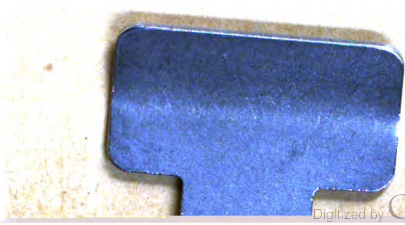

Digitized by Google

The Ohio State University
3 2435 05955683 7